

ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА
В УКРАЇНІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ
РЕАЛІЗАЦІЇ СУДАМИ

Колективна монографія

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

**ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ ТА
ПРОБЛЕМИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ СУДАМИ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора
О. В. Кириченка

Дніпро – 2022

УДК 342.9+343.1+346.9+347.9

П 76

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Вищого навчального приватного закладу «Дніпровський гуманітарний
університет» (протокол від 29.09.2022 № 1)*

Рецензенти:

Легка О. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права Університету митної справи та фінансів;

Тулянцева І. В. – кандидат юридичних наук, суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду;

Холод Р. С. – кандидат юридичних наук, суддя Комунарського районного суду м. Запоріжжя.

Авторський колектив:

Алфьорова Т. М., канд. юрид. наук, доц.; *Давидюк В. М.*, докт. юрид. наук, засл. юрист України; *Ірха Ю. Б.*, канд. юрид. наук, засл. юрист України; *Лежнєва Т. М.*, канд. юрид. наук, доц.; *Мосейко А. Г.*, канд. юрид. наук; *Негодченко В. О.*, докт. юрид. наук, проф.; *Пеньков С. В.*, докт. юрид. наук, доц.; *Потін М. М.*, докт. юрид. наук, проф.; *Черноп'ятов С. В.*, канд. юрид. наук.

П 76 Принципи судочинства в Україні та проблеми їх реалізації судами :
колект. монограф. ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. В. Кириченка.
Дніпро : ЛПРА, 2022. 289 с.

ISBN 978-966-981-710-5

У монографії розглянуто проблеми реалізації судами принципів судочинства в Україні, а також проблемні питання щодо принципів адміністративного, кримінального, цивільного та господарського судочинства.

Видання розраховано на науковців, науково-педагогічних працівників, здобувачів закладів вищої освіти, в яких готують правників, працівників правоохоронних органів та суду, адвокатів, а також усіх, хто цікавиться проблемами принципів судочинства.

ISBN 978-966-981-710-5

© Колектив авторів

© ДГУ, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....	8
<i>Ірха Ю. Б.</i> Еволюція поглядів на зміст та сутність поняття «доступ до правосуддя».....	8
<i>Потін М. М.</i> Принцип справедливого правосуддя: міжнародний та національний досвід.....	46
РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....	71
<i>Давидюк В. М.</i> Особливості застосування принципів адміністративного судочинства під час розгляду та вирішення податкових спорів.....	71
<i>Мосейко А. Г.</i> Адміністративно-правові засади реалізації права на справедливий судовий розгляд в Україні: проблеми імплементації міжнародних стандартів.....	103
<i>Негодченко В. О.</i> Особливості реалізації права на захист в кримінальному судочинстві України.....	126
<i>Пеньков С. В.</i> Додержання конституційного принципу верховенства права в кримінальному судочинстві при встановленні відповідальності за корупційні злочини (на прикладі злочину, передбаченого ст. 368-5 КК України).....	151
РОЗДІЛ 3. ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....	181
<i>Алфьорова Т. М.</i> Підготовче судове засідання у цивільному процесі: поняття, принципи та порядок проведення.....	181
<i>Лежнєва Т. М.</i> Принцип змагальності в цивільному процесі: поняття, елементи, співвідношення з іншими принципами.....	205
<i>Черноп'ятов С. В.</i> Доктрина JURA NOVIT CURIA в цивілістичному судочинстві України.....	234
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	261

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

абз.	–	абзац
ВАС	–	Вищий антикорупційний суд
ГПК	–	Господарський процесуальний кодекс
ДПС	–	Державна податкова служба
ЄКПЛ	–	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС	–	Європейський Союз
ЄСПЛ	–	Європейський суд з прав людини
КАС	–	Кодекс адміністративного судочинства
КК	–	Кримінальний кодекс
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс
НАБУ	–	Національного антикорупційного бюро України
НАЗК	–	Національне агентство з питань запобігання корупції
ОБСЕ	–	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОЕСР	–	Організація економічного співробітництва та розвитку
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
п.	–	пункт
ПАРЄ	–	Парламентська Асамблея Ради Європи
ПВСУ	–	Пленум Верховного Суду України
ПДВ	–	податок на додану вартість
САП	–	Спеціалізована антикорупційна прокуратура
ст.	–	стаття
США	–	Сполучені Штати Америки
ЦПК	–	Цивільний процесуальний кодекс
ч.	–	частина

ПЕРЕДМОВА

Гарантією додержання прав і свобод людини та громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, ефективного і справедливого вирішення правових спорів є незалежне та неупереджене правосуддя.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Відповідно до ст. 129 Конституції України суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права¹.

Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України²; а суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення³. Таким чином, судочинство в Україні здійснюється у наступних формах: конституційне судочинство; кримінальне судочинство; судочинство у справах про адміністративні правопорушення; адміністративне судочинство; цивільне судочинство; господарське судочинство.

Судочинство пов'язано з діяльністю суду, яка спрямована на встановлення фактичних обставин справи, забезпечення захисту прав і свобод людини, приватних і публічних інтересів та забезпечення правильного застосування закону та прийняття справедливого судового рішення.

Будь-яка діяльність базується на керівних ідеях, вихідних положеннях, принципах, що визначають її сутність і характер та вказують на основні напрями такої діяльності.

Теоретична думка відповідної епохи завжди виділяє в якості принципів саме ті положення, які мають у цих соціально-економічних та політичних умовах найбільш важливе, а підчас й визначальне

¹ Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2021).

² Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 20.10.2021).

³ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 10.11.2021).

значення⁴.

Враховуючи те, що судочинство – це діяльність судових органів, пов'язаних з розглядом справ, то принципами судочинства є основні вимоги щодо справедливого розгляду і вирішення справ відповідно до законодавства.

Принципи судочинства – це найзагальніші, основні, базисні і фундаментальні положення, котрі стали результатом розвитку сфери розгляду і вирішення правових спорів і зумовлені об'єктивною дійсністю, забезпечені можливістю їх примусової реалізації, стабільні і закріплені в процесуальному законодавстві у вигляді норм-принципів або виводяться із окремих його норм, реалізуються на одній чи кількох стадіях процесу, впливають на індивідуалізацію процесуальної діяльності і покликані визначити і встановити необхідний статус учасників процесу, належні їм процесуальні права, положення суду як органу, чия діяльність спрямована на досягнення своєчасного, неупередженого розгляду судових справ⁵.

В Основному Законі України визначено, що основними засадами судочинства є: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення⁶.

Зазначені засади (принципи) є загальними вихідними положеннями, які стосуються завдань та способу здійснення судочинства в цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справах.

Формування принципів визначається моделлю судочинства. Але серед науковців не має єдиних поглядів щодо системи принципів судочинства та їх правової регламентації, а також ефективної моделі реалізації судами принципів судочинства.

⁴ Кириченко О. В., Хмеленко В. В. Принципи оперативно-розшукового запобігання злочинам : монограф. Київ : Центр учбової літератури, 2020. С. 35.

⁵ Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 315.

⁶ Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2021).

У зв'язку з цим авторським колективом з числа науково-педагогічних працівників Вищого навчального приватного закладу «Дніпровський гуманітарний університет» та іншими правниками підготовлена колективна монографія «Принципи судочинства в Україні та проблеми їх реалізації судами», в якій розглянуто проблеми реалізації судами принципів судочинства в Україні, а також проблемні питання щодо принципів адміністративного, кримінального, цивільного та господарського судочинства. Зокрема, у науковому виданні розглянуто: еволюція поглядів на зміст та сутність поняття «доступ до правосуддя»; принцип справедливого правосуддя: міжнародний та національний досвід; особливості застосування принципів адміністративного судочинства під час розгляду та вирішення податкових спорів; адміністративно-правові засади реалізації права на справедливий судовий розгляд в Україні: проблеми імплементації міжнародних стандартів; особливості реалізації права на захист в кримінальному судочинстві України; додержання конституційного принципу верховенства права в кримінальному судочинстві при встановленні відповідальності за корупційні злочини (на прикладі злочину, передбаченого ст. 368-5 КК України); підготовче судове засідання у цивільному процесі: поняття, принципи та порядок проведення; принцип змагальності в цивільному процесі: поняття, елементи, співвідношення з іншими принципами; доктрина JURA NOVIT CURIA в цивілістичному судочинстві України.

Наукове видання розраховано на науковців, науково-педагогічних працівників, здобувачів закладів вищої освіти, в яких готують правників, працівників правоохоронних органів та суду, адвокатів, а також усіх, хто цікавиться проблемами принципів судочинства.

Авторський колектив монографії висловлює щирі вдячність рецензентам цієї роботи – Оксані Володимирівні Легкій, доктору юридичних наук, професору; Інні Василівні Тулянцевій, кандидату юридичних наук; Роману Сергійовичу Холоду, кандидату юридичних наук за їх конструктивні та критичні зауваження, що сприяли посиленню аргументації окремих положень наукової праці.

Ректор

Вищого навчального приватного закладу

«Дніпровський гуманітарний університет»

доктор юридичних наук, професор

Олег КИРИЧЕНКО

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Ірха Ю.Б.

*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України
начальник науково-дослідного відділу
Державного науково-дослідного інституту МВС України*

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ЗМІСТ ТА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ»

Розвиток соціально-економічних та суспільно-політичних відносин, наукової думки, права, державних інститутів сприяв виробленню у суспільстві стійкого переконання, що побудова демократичної і правової держави не можлива без забезпечення ефективних механізмів реалізації, охорони та захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб відповідно до принципу верховенства права.

Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія) у своїй доповіді «Про верховенство права» вказала, що верховенство права саме по собі є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. Поняття верховенства права вимагає, щоб усі відповідальні за прийняття рішень особи ставились до будь-якої людини з повагою до її гідності, з дотриманням принципу рівності, раціонально і відповідно до закону, а також щоб у кожного була можливість оскаржити будь-які незаконні рішення в незалежних і неупереджених судах за справедливою процедурою (п. 16).

Крім того, у вказаній доповіді Венеційська комісія наголосила, що у державі, в основі якої лежить принцип верховенства права, ключове значення має роль судової влади. Саме вона є гарантом справедливості – основоположної цінності правової держави. Життєво важливо, щоб судова система була наділена повноваженнями визначати які закони застосовуються і є дійсними для конкретної справи, вирішувати справи про встановлення фактів і застосовувати закон до фактів, відповідно до належної, тобто достатньо прозорості і передбачуваної, методології тлумачення (пункт 54)⁷.

⁷ Доповідь Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) від 04.04.2011 № 512/2009, схваленої Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року «Верховенство права» (CDL-AD (2011) 003rev). URL :

У процесі реалізації прав, свобод і законних інтересів, виконання своїх обов'язків жоден суб'єкт права не може уникнути ризику їх порушення органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами. У зв'язку з цим у суспільстві виникає потреба, а в державі обов'язок створення механізмів для їх швидкого та ефективного поновлення, охорони та захисти відповідно до вимог справедливості.

За твердженнями Джона Екелара з Оксфордського університету, в основі концепції верховенства права знаходиться ідея про те, що:

- суспільство керується правом;
- парламент існує для того, щоб ухвалювати закони для суспільства в цій країні;
- демократичні процедури існують для того, щоб до складу парламенту, який ухвалює ці закони, входили члени парламенту, які обираються народом цієї країни і підзвітні йому;
- суди існують для того, щоб забезпечити застосування та дотримання законів, прийнятих парламентом, а також загального права, створеного самими судами. Ця роль включає забезпечення того, щоб виконавча гілка влади виконувала свої функції відповідно до закону.

Зазначений науковець вважає, що для того, щоб суди виконували зазначену функцію, люди повинні мати безперешкодний доступ до них. Без такого доступу закони можуть стати мертвою буквою, робота, яку виконує парламент, – марною, а демократичні вибори членів парламенту – безглуздою шарадою. Саме це відрізняє суди від інших органів, які надають публічні послуги⁸.

Право на судовий захист є одним із фундаментальних природних прав людини та, одночасно, гарантією усіх інших прав і свобод. Це право належить до громадянських прав людини, є невідчужуваним та непорушним, воно визнано на міжнародному та національному рівнях. В Україні це право закріплене в Конституції України і держава має безумовний конституційний обов'язок його гарантувати та захищати (ст.ст. 1, 3, 8, 55 Конституції України)⁹.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях наголосив, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 20.04.2020).

⁸ Eekelaar John. Access to justice. *Journal of Social Welfare & Family Law*. 2018. Vol. 40. № 1. P. 101.

⁹ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://Zakon.Rada.Gov.Ua/Laws/Show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.12.2020).

рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемляють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді; кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку; суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод (абз. 1 п. 1 резолютивної частини Рішення від 25.11.1997 № 6-зп¹⁰, п. 1 резолютивної частини Рішення від 25.12.1997 № 9-зп¹¹).

Світовий досвід, як зазначає В. Бойко, свідчить про те, що рівень демократії у суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади, його спроможністю об'єктивно й неупереджено прийняти судові рішення виключно на основі норм права та відновити порушені права і свободи людини¹². Професор В. Городовенко наголошує, що для кожної людини у правовій державі насамперед важливо мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати право на судовий захист незалежно від належності до певної соціальної групи або інших персональних характеристик особи¹³.

Право на судовий захист, поряд з правом на справедливий судовий розгляд, правом на ефективний засіб правового захисту та іншими складовими, сформувавши доктрину доступу до правосуддя.

Формування концепції «доступ до правосуддя» (access to justice) відбулося у 70-ті роки ХХ століття під час реалізації так званого Флорентійського проекту під керівництвом Мауро Капелетті. Цей проект

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 № 6-зп у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97> (дата звернення: 20.04.2020).

¹¹ Рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 № 9-зп у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97> (дата звернення: 20.04.2020).

¹² Бойко В. Ф. Відбувається поступова трансформація сутності суду, який з органу примусу перетворюється на орган захисту прав і свобод людини. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 4. С. 2.

¹³ Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178.

реалізовувався під егідою ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та мав на меті осмислення універсальних фундаментальних основ судової влади, базових процесуальних прав. У межах зазначеного проекту досліджувалися доповіді європейських країн, на основі яких мали бути продемонстровані та проілюстровані загальні тенденції розвитку правосуддя у світі, у тому числі загальні проблеми та виклики.

У національних доповідях відображалися не тільки питання процесуального права, але й була спроба розглянути сутнісні риси правосуддя у відповідній країні, а також зіставити зазначені риси з загальними тенденціями розвитку правосуддя у світі. Як зазначає Є. Фокин, Флорентійський проєкт був направлений на формування нової філософії правосуддя. На підставі отриманих результатів був створений «рух за доступ до правосуддя» («access to justice movement») – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реального судового захисту¹⁴.

Розроблена концепція «доступу до правосуддя» відображає існуючі тогочасні суспільні запити та очікування щодо правосуддя, і спрямована на підвищення реального рівня судового захисту, а також ефективності вирішення соціальних конфліктів, у тому числі за участю нових суб'єктів правовідносин – великих груп населення, у справах щодо захисту споживачів, учасників корпоративних відносин і навколишнього середовища. Вказана концепція охоплює не тільки порядок звернення до суду та отримання доступу до судового захисту, але й необхідність забезпечення допомоги незахищеним верствам населення¹⁵.

У своєму дослідженні М. Капелетті та Б. Гарт дійшли висновку, що зміст поняття «доступ до правосуддя», хоч і не легко визначити, однак воно стосується якості правової системи – системи, за допомогою якої люди можуть захищати права та/або вирішувати суперечки під загальною егідою держави. По-перше, правова система має бути однаково доступною для всіх, а по-друге, ця система має забезпечувати досягнення результатів, які є індивідуально та соціально справедливими. У своїй праці науковці наголошувала на необхідності подолання існуючих бар'єрів, які перешкоджають різним категоріям громадян отримати доступ до правосуддя. Водночас, вони звертали увагу на те, що реформи правової системи мають бути продуманими,

¹⁴ Фокин Е. Эволюция идей доступности правосудия в правовой науке и практике Европейского Суда по правам человек. *Международное правосудие*. 2018. № 4 (28). С. 100, 101.

¹⁵ Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / кол. авт. ; под. ред. Т. Г. Морщаковой. Москва : Мысль, 2012. 584 с. URL : <https://www.litmir.me/br/?b=670146&p=8> (дата звернення: 20.04.2020).

враховувати ймовірні ризики, а також існуючі можливості та потенціал судів, процесуальних процедур та адвокатів¹⁶.

Іноземні науковці стверджують, що доступ до правосуддя охоплює різноманітні значення, які є відправними точками для створення майбутніх програм та їх розвитку. Дебати про значення терміну «правосуддя» та моделей «доступу» є досить складними. У судах дискусія щодо доступу до правосуддя швидко перетворюється на питання права, яке є або має бути створено суддями, на підставі різноманітного розуміння ними справедливості, ролі судової влади, ефективності судових процесів та їх значення у забезпеченні соціальних змін у суспільстві.

Вчені зазначають, що для більшості справедливість означає соціальну справедливість, а доступ до правосуддя – життєво важливий елемент досягнення цієї мети. Під час дискусій щодо розуміння понять «доступ», «правосуддя» та «доступу до правосуддя» виникаю неминучі питання обмеженості ресурсів та необхідності їх нормування. Увага на доступі до правосуддя зумовлює необхідність ретельного розгляду закону і наслідків його впливу, особливо на обездолених, особливо в аспекті різного розуміння сутності суспільного блага¹⁷.

Загалом, доступ до правосуддя є надзвичайно широким поняттям, яке розглядають як концепцію, принцип або право. З метою з'ясування змісту поняття «доступ до правосуддя» насамперед необхідно проаналізувати міжнародні стандарти доступу до правосуддя та підходи зарубіжних вчених до його розуміння.

Як інститут міжнародного права у сфері захисту прав людини право на доступ до правосуддя визначає правові обов'язки держав, згідно з якими вони мають діяти певним чином або утримуватися від дій з метою заохочення та захисту прав і свобод окремих осіб чи груп.

Право на доступ до правосуддя А. Корпен розглядає як самостійне загально визнане право людини, передбачене нормами міжнародного права, під яким необхідно розуміти забезпечену державою рівну можливість будь-якого зацікавленої особи безперешкодно звернутися до судових або інших механізмів здійснення правосуддя, а також можливість участі у процесі розгляду спору на всіх його стадіях. На його думку,

¹⁶ Garth, Bryant G. and Cappelletti, Mauro. Access to Justice : The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. 1978. P.182, 292. URL : <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2140&context=facpub>;The (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁷ Julia Bass, W.A. Bogart, and Frederick H. Zemans. Access to Justice for a New Century – The Way Forward. Toronto. Law Society of Upper Canada, 2005. P. 2, 3. URL : https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1095&context=faculty_books (дата звернення: 20.10.2021).

основними етапами становлення права на доступ до правосуддя в міжнародному праві є:

- 1) VI ст. до н. е. – V ст. н. е. – фрагментарне регулювання процесуальних прав індивідів у договорах між державами;
- 2) VI – XVI ст. – визначення порядку відновлення порушених прав індивідів на території іноземної держави у двосторонніх міжнародних договорах;
- 3) XVII ст. – початок 40-х рр. XX ст. – формування міжнародно-правового звичаю заборони відмови ц правосудді іноземному громадянину;
- 4) середина 40-х рр. – початок 70-х рр. XX ст. – закріплення принципу рівності перед законом і судом в універсальних міжнародних договорах;
- 5) середина 70-х рр. – початок 80-х рр. XX ст. – визнання права на доступ до правосуддя окремими міжнародними органами;
- 6) 1985 г. – по теперішній час – перехід до універсального регулювання права на доступ до правосуддя і безпосередньо становлення загальновизнаного права на доступ до правосуддя¹⁸.

На міжнародному рівні сформовано та продовжують вдосконалюватися стандарти права людини на доступ до правосуддя. На переконання професора Л. Наливайко, міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя – це передбачена міжнародними нормативно-правовими актами система універсальних, загальнообов'язкових принципів та норм, на основі яких забезпечується реалізація права на доступ до правосуддя відповідно до вимог громадянського суспільства і правової держави¹⁹.

Міжнародно-правові стандарти доступу до правосуддя поширюються на всіх індивідів незалежно від особливостей їх правового становища і мають здійснюватися у всіх випадках звернення особи до процедури вирішення спору. Такі стандарти передбачають наявність наступних суб'єктивних прав індивіда:

- право на інформацію про права та засоби їх захисту;
- право на звернення до органу правосуддя;
- право на неприпустимість дискримінації при зверненні до правосуддя;

¹⁸ Корпен А. С. Право на доступ к правосудию и механизмы его защиты в современном международном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2019. С. 4, 8.

¹⁹ Наливайко Л. Р., Верба І. О. Міжнародні стандарти забезпечення права на доступ до правосуддя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 17.

- право на неприпустимість втручання держави у здійснення особою доступу до правосуддя;
- право на достатній термін звернення;
- право на юридичну допомогу, у тому числі безкоштовну, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- право на перекладача;
- право на обґрунтовані і розумні витрати при зверненні до правосуддя;
- право бути ефективно представленим в процесі;
- право на обґрунтоване рішення органу правосуддя;
- право на доступ до процедури виконання рішення²⁰.

Право на доступ до правосуддя і такі його складові як право звернення до суду, право на справедливий судовий розгляд та право на ефективний засіб правового захисту, закріплено, зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 року (ст. 8); Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст.ст. 6, 13); Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року (стаття 6); Конвенції про статус біженців 1966 року (ст. 16); Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1976 року (ст.ст. 2, 14); Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року (ст. 2); Конвенції про міжнародний доступ до правосуддя 1980 року; Конвенції про права дитини 1989 року (ст. 12); Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (ст. 9); Хартії основоположних прав Європейського Союзу 2000 року (ст. 47); Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року (ст. 13).

Крім того, забезпечення кожному права на доступ до правосуддя та його складових елементів є невід’ємною частиною зобов’язань держав–учасниць ОБСЄ, а також країн ЄС та Організації Північноатлантичного договору (НАТО) (*перелік основних міжнародно-правових актів з питань забезпечення доступу до правосуддя наведено у додатку – Ю. І.*).

Генеральна Асамблея ООН у декларації наради на високому рівні «Верховенство права на національному і міжнародному рівнях» вказала на необхідності забезпечення для всіх людей рівного доступу до системи правосуддя; важливості підвищення інформованості населення про юридичні права. Держави зобов’язалися вживати всі необхідні заходи для надання справедливих, прозорих, ефективних, недискримінаційних і підзвітних послуг, які сприяють доступу до системи правосуддя, у тому числі надання правової допомоги (п. 14).

²⁰ Корпен А. С. Вказ. праця. С. 9.

Крім того, у зазначеній декларації наголошено, що неформальні механізми правосуддя, що функціонують відповідно до міжнародно-правових норм з питань захисту прав людини, відіграють позитивну роль у вирішенні спорів. Громадяни мають мати повний і рівний доступ до таких механізмів (п. 15)²¹.

У Резолюції «Права людини при здійсненні правосуддя» Генеральна Асамблея ООН наголосила, що створення і збереження стабільних суспільств та законності в постконфліктних ситуаціях зумовлює необхідність зміцнення національного потенціалу держав у сфері здійснення правосуддя шляхом реформування судової системи, поліції, пенітенціарної системи та системи ювенальної юстиції, а також за рахунок посилення незалежності, підзвітності та прозорості судових органів (п. 9)²².

У Резолюції про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації Комітет міністрів Ради Європи зазначив, що ніхто не може бути в силу перешкод економічного характеру позбавлений можливості використання або захисту своїх прав у будь-яких судах, повноважних виносити рішення по цивільних, господарських, адміністративних, соціальних чи податкових справах; з цією метою кожна особа має бути наділена правом на необхідну безоплатну правову допомогу в судовому провадженні. При розгляді того, чи така допомога є необхідною, слід враховувати: а) фінансові можливості та зобов'язання відповідної особи; б) очікувані судові витрати (принцип 1); безоплатна правова допомога має охоплювати всі витрати особи, якій вона надається, зокрема гонорари адвокатів, мита, витрати на експертизу, відшкодування видатків свідків і витрати на переклад. Бажано, щоб надання безоплатної правової допомоги звільняло від внесення застави або депозиту на покриття судових витрат (принцип 3). Крім того, у зазначеній резолюції наголошено, що держава має забезпечувати особам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливість одержання необхідних юридичних консультацій з усіх питань, які можуть зачіпати їхні права та інтереси і потрапляють у сферу застосування принципу 1 (принцип 12); юридичні консультації мають надаватися або на безоплатній основі, або за умови сплати особою,

²¹ Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права на национальном и международном уровнях, Принята резолюцией 67/1 Генеральной Ассамблеи от 24.09.2012. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ruleoflaw2012.shtml (дата звернення: 20.09.2021).

²² Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Права человека при отправлении правосудия» від 20.12.1971 № 2858 (XXVI) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_838#Text (дата звернення: 20.09.2021).

яка звернулася по консультацію, суми, яка відповідає її фінансовим можливостям (принцип 13)²³.

У Рекомендації стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя Комітет міністрів Ради Європи запропонував державам здійснювати заходи щодо інформування громадськості про місцезнаходження і компетенцію судів, а також про порядок звернення та захисту своїх інтересів у суді (п. 1); сприяння примиренню або заохоченню сторін до примирення чи дружнього врегулювання спору до або під час судового провадження (п. 3); максимального скорочення строків ухвалення судових рішень (п. 8); скорочення судових витрат, у тому числі гонорарів адвокатів і експертів. Прийняття заяв до провадження не має залежати від сплати стороною державі грошової суми, розміри якої є нерозумними з огляду на питання, що є предметом розгляду (п.п. 11, 12, 13); запровадження спрощеного порядку розгляду малозначних справ (п. 15)²⁴.

За твердженням І. Верби, більшість міжнародних стандартів права на доступ до правосуддя можна класифікувати на організаційні та правові. До організаційних стандартів, на її думку, належать: інформування громадян про засоби захисту своїх прав у суді; спрощення організації процесу судового розгляду; прискорення процесу розгляду справи; усунення економічних перешкод доступу до правосуддя; забезпечення державою суддів і судових органів необхідними матеріальними засобами для сприяння виконання ними своїх функцій.

Водночас, правовими стандартами на погляд І. Верби є:

- 1) нормативно-правове гарантування права на відкриття нового судового провадження з метою захисту порушеного права особи;
- 2) передбачення в національній правовій системі механізму доступу особи до необхідних засобів судового захисту;
- 3) гарантування права на безоплатну правову допомогу для окремих категорій осіб;
- 4) обов'язок враховувати прецедентну практику Європейського суду з прав людини;
- 5) постійне оновлення законодавства, що регулює здійснення правосуддя з метою його модернізації;
- 6) удосконалення правового статусу суддів;

²³ Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації від 02.03.1978 № (78) 8. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_3.pdf (дата звернення: 20.09.2021).

²⁴ Рекомендація Комітета міністрів державам-членам стосовно способів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981 № R (81)7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text (дата звернення: 20.09.2021).

7) заборона дискримінації права особи на доступ до правосуддя;

8) юридична відповідальність за порушення права особи на доступ до правосуддя²⁵.

ООН розглядає доступ до правосуддя як основний принцип верховенства права, наголошуючи що за відсутності доступу до правосуддя люди не в змозі досягнути того, щоб їх голос був почутий, реалізовувати свої права, здійснювати боротьбу з дискримінацією або притягнути до відповідальності осіб, відповідальних за прийняття рішень. У сфері захисту верховенства права ООН спрямовує свої зусилля, насамперед, на підтримку держав щодо забезпечення доступу до правосуддя²⁶.

Доступ до правосуддя є важливою частиною мандата Програми розвитку ООН (далі – ПРООН) щодо викорінення бідності та людського розвитку. Доступ до правосуддя розглядають не тільки як доступ безпосередньо до суду або забезпечення юридичного представництва. Він визначається як такий, що має забезпечити законні та справедливі юридичні та судові результати. ПРООН має на меті розширювати та посилювати доступ до правосуддя за допомогою процесів, які поважають права людини і покращують їх захист.

У ПРООН переконані, що існує тісний взаємозв'язок між встановленням демократичного управління, зменшенням бідності та забезпеченням доступу до правосуддя. Вважається, що демократичне управління підживляється там, де відсутній доступ до правосуддя для всіх категорій громадян (незалежно від статі, раси, віросповідання, віку, класу чи віросповідання). Доступ до правосуддя також тісно пов'язаний зі скороченням масштабів зuboжіння населення, адже бути бідним та маргіналізованим означає бути позбавленим вибору, можливостей, доступу до основних ресурсів та голосу при прийнятті рішень. Відсутність доступу до правосуддя зменшує ефективність програм з демократичного управління та подолання бідності, оскільки обмежує забезпечення прозорості, підзвітності та участі громадян у врядуванні.

Фахівцями ПРООН виокремлено фактори, які досить часто послаблюють систему правосуддя:

– довготривалі затримки; непомірно висока вартість використання системи; відсутність доступного та прийняттого

²⁵ Верба І.О. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 17. Т. 1. С. 41.

²⁶ Access to Justice. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/access-to-justice-and-rule-of-law-institutions/access-to-justice/> (дата звернення: 20.04.2020).

юридичного представництва; зловживання владою та повноваженнями; слабке виконання законів, судових рішень тощо;

- суворі законодавчі або практичні обмеження засобів правового захисту;

- гендерна упередженість та інші бар'єри в законодавстві та правовій системі, низький рівень грамотності;

- відсутність фактичного захисту осіб, які перебувають в установах виконання покарань;

- відсутність належної інформації про законодавче регулювання і судову практику, обмеженість загальновідомих знань про права;

- відсутність належних систем правової допомоги;

- обмежена участь громадськості у програмах реформ;

- надмірна кількість законів;

- формалістичні та дорогі юридичні процедури (у кримінальних та цивільних судових справах, в адміністративних справах);

- уникнення громадянами правової системи через економічні причини, страх чи почуття даремності її використання²⁷.

Комітет ООН з ліквідації дискримінації у відношенні жінок у своїй Загальній рекомендації № 32 щодо доступу жінок до правосуддя вказує, що доступ до правосуддя є правом, яке має багатовимірний характер. Це право охоплює такі аспекти, як можливість відстоювання своїх прав у суді; наявність, доступність, якісність та підзвітність системи правосуддя; надання засобів правового захисту для потерпілих. Реалізація права на доступ до правосуддя є однією з основних умов забезпечення верховенства права та ефективного управління (п. 1). У п. 14 зазначеної рекомендації розкрито зміст структурних елементів права на доступ до правосуддя, а саме:

- «можливість судового захисту» передбачає надання жінкам безперешкодного доступу до правосуддя та створення умов і можливостей, які дозволяють їм вимагати дотримання прав, визначених у Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1999 року;

- «наявність» передбачає створення судів, квазісудових чи інших органів на всій території держави – в міських, сільських і віддалених районах, а також забезпечення їх функціонування та фінансування;

²⁷ Access to Justice. Practice Note. UNDP. 2004. pp. 3, 4, 6, 23 URL: https://www.undp.org/content/dam/aplaws/publication/en/publications/democratic-governance/dg-publications-for-website/access-to-justice-practice-note/Justice_PN_En.pdf (дата звернення: 20.12.2020).

– «доступність» передбачає, що всі системи правосуддя, як формальні, так і квазісудові, мають бути безпечними, економічно і фізично доступними для жінок і пристосованими для задоволення їх потреб, у тому числі потреб жінок, які страждають від пережесної або множинної дискримінації;

– «якісність» систем правосуддя передбачає відповідність всіх компонентів системи міжнародним стандартам компетентності, ефективності, незалежності та неупередженості; оперативне надання належних і ефективних засобів правового захисту та створення механізмів для їх реалізації з урахуванням гендерних факторів. Якісність також передбачає відповідність систем правосуддя місцевим умовам, їх динамічний і представницький характер, відкритість для інноваційних практичних заходів, здатність враховувати у своїй роботі гендерні фактори і зростаючу потребу жінок у правосудді;

– «надання засобів правового захисту» передбачає прийняття системою правосуддя реальних заходів, спрямованих на захист жінок і повноцінне відшкодування будь-якої завданої шкоди;

– «підзвітність» систем правосуддя забезпечується за рахунок використання механізмів контролю, покликаних гарантувати їх відповідність принципам можливості судового захисту, наявності, доступності, якості та надання засобів правового захисту. Підзвітність систем правосуддя також передбачає контроль за діями фахівців систем правосуддя та притягнення їх до визначеної законом відповідальності у разі вчинення ними правопорушень²⁸.

Світовий банк у своїй діяльності керується розуміння того, що доступ до правосуддя – це здатність індивідів та громад до вирішення спорів та захисту своїх права. Такий підхід сприяє досягнення ним своїх цілей – усунення бідності та сприяння спільному добробуту. Світовий банк вважає, що доступ до правосуддя надає вразливим верствам населення можливості запобігати та протидіяти різним формам зловживань, створює умови для запобігання та пом'якшення конфліктів та насильства. Крім того, вважається, що доступ до правосуддя допомагає бізнесу, особливо мікро, малим та середнім підприємствам, а також має вирішальне значення для надання високоякісних державних послуг у всіх сферах²⁹.

²⁸ Общая рекомендация № 33, касающаяся доступа женщин к правосудию (2015) : Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fGC%2f33&Lang=ru (дата звернення: 21.10.2021).

²⁹ Elaine Panter and Georgia Harley. Access to Justice Advances Development Goals. *Governance notes.*: World Bank Group. Washington, D.C. 2019. № 11. P. 1. URL:

Виокремлюють п'ять напрямів роботи Світового банку з питань забезпечення доступу до правосуддя:

- реформи судів;
- надання юридичних послуг та правової допомоги;
- освіта та поширення інформації;
- альтернативне вирішення спорів;
- підзвітність державного сектору³⁰.

Світовий банк співпрацює із країнами-клієнтами для розширення доступу до існуючих юридичних послуг та покращення правових можливостей. Залежно від потреб конкретної держави, заходи охоплюють створення таких інструментів як мобільні суди, юридичні клініки, альтернативне вирішення суперечок та юридичні послуги, що надаються не юристами (*paralegal services*). Ініціативи також зосереджуються на законотворчому процесі та на використанні законодавчих механізмів та інститутів правосуддя для покращення підзвітності державного сектора³¹.

У процесі надання країнам допомоги у розвитку механізмів забезпечення доступу до правосуддя Світовий банк сформував низку рекомендацій, зокрема:

- заходи щодо реформування правосуддя мають враховувати потреби незаможних верств населення;
- у процесі втручання у сферу правосуддя мають враховувати особливості соціально-правового характеру;
- індивідуальний доступ до правосуддя не слід розглядати поодиноким, а скоріше із загальносистемної точки зору
- реформи системи правосуддя є більш успішними у разі їх ініціювання місцевими спільнотами (адвокатами, юристами, громадськими організаціями);
- необхідно створювати умови для незалежної діяльності громадянського суспільства
- освітні послуги можуть бути ефективними у разі, якщо вони базуються на вирішенні конкретних юридичних проблем громадян;

<http://documents.worldbank.org/curated/en/525971549953718000/Access-to-Justice-Advances-Development-Goals> (дата звернення: 21.10.2021).

³⁰ Maru, Vivek. *Access to Justice and Legal Empowerment : A Review of World Bank Practice*. Justice and development working paper series; World Bank, Washington, DC. 2009. no. 9. P. 2 URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/18102> (дата звернення: 21.10.2021).

³¹ Elaine Panter, Georgia Harley. *Access to Justice Advances Development Goals. Governance notes*. 2019. No. 11. Washington, D.C. : World Bank Group. P. 1. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/525971549953718000/Access-to-Justice-Advances-Development-Goals> (дата звернення: 10.09.2021).

– має існувати ефективний механізм надання публічної інформації;

– використання механізмів позасудового вирішення спорів має здійснюватися на засадах рівності та справедливості процесу, а також враховувати вигоди щодо вартості, часу та злагоди³².

В Європі вважають, що доступ до правосуддя є не лише самим по собі правом, він також забезпечує реалізацію інших прав. Доступ до правосуддя дозволяє людям захищатися від посягань на їхні права, відшкодувати шкоду, завдану цивільними правопорушеннями, притягувати до відповідальності виконавчу владу та захищати себе у кримінальних провадженнях. На переконання експертів, доступ до правосуддя є важливим елементом верховенства права та пронизує цивільне, кримінальне та адміністративне право. Доступ до правосуддя одночасно є і процесом і метою, він має вирішальне значення для осіб, які прагнуть скористатися іншими процесуальними та матеріальними правами³³.

Агентство основних прав ЄС зазначає, що не існує стандартизованої концепції «доступу до правосуддя». Це поняття розглядають через призму права на справедливий судовий розгляд та права на ефективний засіб правового захисту, які гарантовані ст.ст. 6, 13 ЄКПЛ, ст. 14 Пакту про громадянські і політичні права, ст. 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Відповідно до положень цих міжнародних документів доступ до правосуддя розглядають як такий, що охоплює:

- право на ефективний доступ до органу вирішення спорів;
- право на справедливе провадження;
- право на своєчасне вирішення спорів;
- право на адекватне відшкодування;
- принципи ефективності та результативності.

Зазначене агентство звертає увагу на те, що термін «доступ до правосуддя» зазвичай не використовується як юридична термінологія і не часто використовується безпосередньо на практиці, зокрема у Європейському суді з прав людини, який керується переважно правом на справедливий суд та правом на ефективний засіб правового захисту (ст.ст. 6, 13 ЄКПЛ). Водночас, опрацювання міжнародно-правових актів

³² Maru Vivek. Access to Justice and Legal Empowerment : A Review of World Bank Practice. Justice and development working paper series; World Bank, Washington, DC. 2009. № 9. P. 18. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/18102> (дата звернення: 10.09.2021).

³³ Handbook on European law relating to access to justice. 2016. P. 11, 16. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_ENG.pdf (дата звернення: 20.12.2020).

та практики їх застосування дало можливість фахівцям виокремити термінологію, яка пов'язана із поняттям «доступ до правосуддя» і може як замінити його, так і позначати окремі його складові елементи³⁴.

Згідно зі стандартами ЄСПЛ під доступом до правосуддя слід розуміти здатність особи безперешкодно отримати судовий захист як доступ до незалежного й безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права³⁵. У своїх рішеннях ЄСПЛ зазначив, що право на судовий захист не є абсолютним і може бути обмежено.

Так, у справі «Ashingdane v. the. United Kingdom» ЄСПЛ вказав, що держави мають право установлювати обмеження на потенційних учасників судових розглядів, але ці обмеження повинні переслідувати законну мету, бути співмірними й не настільки великими, щоб спотворити саму сутність права (п. 57)³⁶. У подальшому ці твердження були розвинуті у справі «Lithgow and Others v. the United Kingdom», в якій ЄСПЛ зазначив, що такі обмеження дозволяє сама суть права, передбаченого ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ, оскільки воно за своєю природою вимагає регулювання державою – регулювання, що може різнитися залежно від часу та місця і відповідно до потреб і ресурсів суспільства та особи. При встановленні таких обмежень, держави користуються певною свободою розсуду, однак встановлені обмеження мають не порушувати чи зменшувати доступ, що залишився особі такою мірою, що завдають шкоду самій суті права. Такі обмеження не будуть сумісними із ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ, якщо вони не мають правомірної мети і коли відсутнє пропорційне співвідношення між застосованими засобами та поставленою метою (п. 194)³⁷.

Європейські експерти Довідас Віткаускас і Григорій Диков звертають увагу на те, що право на доступ до правосуддя, в аспекті практики ЄСПЛ, охоплює 4 основні проблемні сфери:

– відсутність або нестача правоздатності з боку заявника для подання цивільного позову (Справа «Golder v. the United Kingdom») або

³⁴ Access to justice in europe: an overview of challenges and opportunities. European Union Agency for Fundamental Rights. Luxembourg, 2010. P. 14, 15, 16. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1520-report-access-to-justice_EN.pdf (дата звернення: 10.09.2020).

³⁵ Матат Ю. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-2 (28). С. 19.

³⁶ Рішення ЄСПЛ від 28.05.1985 року у справі «Ashingdane v. the. United Kingdom». URL: [https://npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v\[1\].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf](https://npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v[1].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf) (дата звернення: 10.09.2020).

³⁷ Рішення ЄСПЛ від 8 липня 1986 року у справі «Lithgow and Others v. the United Kingdom». URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1986/8.html> (дата звернення: 20.04.2020).

апеляції в кримінальній справі (Справа «Paron v. France») чи для отримання судового рішення (Справа «Ganci v. Italy»);

– процесуальні перешкоди доступу, такі як обмеження строків (Справа «Hadjianastassiou v. Greece») і судові витрати (Справа «Kreuz v. Poland»);

– практичні перешкоди доступу, такі як недостатність правової допомоги (Справа «Airey v. Ireland»);

– непідсудність відповідачів у цивільних справах (Справа «Osman v. United Kingdom») ³⁸.

У процесі забезпечення доступу до правосуддя держави зобов'язані не тільки створювати умови для звернення особи до відповідних органів системи правосуддя, але утримуватися від дій, які б спрямованих на примушування заявника відмовитися від звернення або змінити його зміст.

ЄСПЛ вважає, що тиск може бути як у формі прямого примусу і відвертих актів залякування дійсних або потенційних заявників, членів їх сімей, юридичних представників, так і у формі непрямих впливів через непрямі недоречні контакти (Справа «Mamatkoulov і Askarov проти Туреччини», п. 102). ЄСПЛ звертає особливу увагу на уразливий стан особи, яка подає скаргу, а також ризик можливого впливу на неї з боку органів влади (Справа «Iambor проти Румунії» (№ 1), п. 212). Заявник може перебувати в особливо незахищеною ситуації, наприклад під час утримання під вартою, коли його контакти з сім'єю та зовнішнім світом обмежені (Справа «Cotlet проти Румунії», п. 71).

Неприпустимими способам впливу, що обмежують право на судовий захист особи, яка звертається до суду, за практикою ЄСПЛ також є:

– допити, що проводяться компетентними органами стосовно предмету скарги (Справа «Akdivar and Others v. Turkey», п. 105; Справа «Tanrikulu v. Turkey», п. 131);

– погрози порушити кримінальну справу проти адвоката заявника (Справа «Kurt проти Туреччини», п.п. 159-165) або скарга органів влади на адвоката під час внутрішніх розглядів (Справа «McShane проти Сполученого Королівства», п. 151);

– примус поліцією адвоката і перекладача до дачі пояснень щодо заявленої вимоги справедливої сатисфакції (Справа «Fedotova v. Russia», п.п. 49-51);

³⁸ Довидас Виткаускас, Григорій Диков. Защита права на справедливое судебное разбирательство в рамках Европейской конвенции о защите прав человека. Серия пособий Совета Европы. Воронеж: ООО Фирма «Элист», 2014. С. 39–40. URL: <https://rm.coe.int/16806f1617> (дата звернення: 20.04.2020).

- заборона на зустріч заявника зі своїм адвокатом і лікарем (Справа «(Voicenco v. Moldova)», п.п. 158, 159);
- недотримання конфіденційності розмов заявника з адвокатом у переговорному приміщенні (Справа «Oferta Plus SRL v. Moldova», п. 156);
- відмова адміністрації установи виконання покарань надіслати скаргу до ЄСПЛ через невичерпання заявником національних засобів правового захисту (Справа «Nurmagomedov v. Russia», п. 61);
- зауваження керівництва в'язниці з метою залякування, тривале ненадання канцелярського приладдя для листування з ЄСПЛ, а також ненадання необхідних копій документів для відправки в ЄСПЛ (Справа «Gagiu v. Romania», п. 94);
- загрози з боку адміністрації установи виконання покарань (Справа «Petra v. Romania», п. 44);
- здійснення тиску на свідка у справі щодо умов утримання під вартою (Справа «Novinski v. Russia», п. 119);
- відмова компетентних органів надати заявнику копії документів, необхідних для подачі заяви до ЄСПЛ (Справа «Nayduon v. Ukraine», п. 68)³⁹.

Заступник керівника юридичної школи Кардіффського університету (Уельс, Велика Британія) Річард Мурхед зазначає, що доступ до правосуддя не можна просто прирівнювати до надання правової допомоги. Доступ до правосуддя охоплює справедливе поводження з особою відповідно до закону, і у разі прояву до неї несправедливості – компенсацію заподіяної шкоди. Під правом на доступ до правосуддя розуміється не лише доступ до адвокатів та судів, а й доступ до омбудсменів, консультаційних органів та поліцейського захисту. Крім того, це означає, що органи державної влади поводяться належним чином, роблять закони менш складними і більш зрозумілишими, а громадяни мають базове розуміння своїх прав⁴⁰.

У 2005 році професор Родерік Макдональд виокремив п'ять «хвиль» історичного розвитку розуміння поняття «доступ до правосуддя» в Канаді. Кожна «хвиля» охоплює питання або проблеми, які мали бути вирішені для забезпечення доступу до правосуддя.

Перша «хвиля» (1960 – 1970 рр.) – доступ до адвокатів і судів. У даний період увагу зосереджувалася на наданні правової допомоги незаможним верствам населення, а також на питаннях витрат, зволікань та труднощах у правовій системі.

³⁹ Рябцева Е.В. Международно-правовые гарантии и пределы реализации права на доступ к правосудию. *Евразийская адвокатура*. 2016. № 6 (25). С. 79–80.

⁴⁰ Jon Robins Access to justice is a fine concept. What does it mean in view of cuts to legal aid? URL: <https://www.theguardian.com/law/2011/oct/06/access-to-justice-legal-aid-cuts> (дата звернення: 20.12.2020).

Друга «хвиля» (1970 – 1980 рр.) – інституційна реконструкція. Реформи були спрямовані цивільне судочинство з метою прискорення судових процесів, скорочення витрат та підвищення доступності судових прав. Реформи охоплювали створення судів з розгляду незначних справ, колективних спорів. Удосконалювався інститут відшкодування судових витрат. Держави розробляли позасудові механізми вирішення «масових спорів» за відповідними видами позовів.

Третя «хвиля» (1980 – 1990 рр.) – демістифікація закону. Пов'язана із ухвалення Канадської хартії прав і свобод 1982 року. У цей період значна увага приділяється проблемам забезпечення рівності. Доступ до правосуддя став охоплював питання рівності результатів, а не тільки можливості і здатності звертатися до суду. Запроваджувався розгляд справ за окремими категоріями. Були переглянути принципи та процеси ухвалення вироків щодо неповнолітніх, корінного населення. Значна увагу приділялася питанням відновного правосуддя.

Четверта «хвиля» (1990–2000 рр.) – превентивне право. Запроваджувалося альтернативне вирішення спорів з метою створення для громадян умов для уникнення конфліктів, або швидкого їх вирішення до моменту їх перетворення на юридичний спір.

П'ята «хвиля» (2000 р. – по сьогодні) – активний доступ до правосуддя. На перший план виходять питання матеріальної та процесуальної справедливості та рівного доступу до правових інститутів. Вважається, що для подолання безправ'я, зневаги і розмежування громадян доступ до правосуддя має охоплювати доступ до юридичної освіти, державної служби, поліції, правоохоронних органів, парламенту та юридичним спільнотам⁴¹.

На переконання Родеріка Макдональда, в умовах ліберальної демократії справжній доступ до правосуддя вимагає, щоб усі люди мали рівне право брати участь у роботі кожної установи, де закон обговорюється, створюється, організовується, адмініструється, тлумачиться та застосовується⁴².

Канадський професор Івон Дандуранд аргументовано стверджує, що доступ до правосуддя, як концепція, охоплює всі елементи, необхідні для того, щоб люди могли визначати та керувати

⁴¹ Roderick A Macdonald, “Access to Justice in Canada Today” in Julia Bass, WA Bogart and Frederick H. Zemans, eds, Access to Justice for a new Century: The Way Forward (Toronto: Law Society of Upper Canada, 2005) at 19. Proceedings of a conference held in May 2003. URL: <https://static1.squarespace.com/static/511bd4e0e4b0cecdc77b114b/t/548b6124e4b0f598520cadcf/1418420516064/FINAL+++Annotated+Bibliography+Defining+Access+to+Justice.pdf> (дата звернення: 08.09.2021).

⁴² Jennifer A Leitch. Having a say: ‘access to justice’ as democratic participation. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1469726/1/04_Access_to_Justice_w_DOI.pdf (дата звернення: 08.09.2021).

повсякденними юридичними потребами, вирішувати юридичні проблеми, вимагати задоволення скарг і дотримання прав. Науковець звертає увагу на те, що Канадська асоціація адвокатів визначила такі цілі доступу до правосуддя: 1) забезпечення матеріальної та процесуальної справедливості; 2) задоволення основних інтересів сторін спору; 3) задоволення спору самим процесом його вирішення; 4) зменшення ризиків, пов'язаних із спорами; 5) зменшення шкоди для сторін спору та інших осіб, у тому числі суспільства; 6) розширення можливостей сторін спору для вирішення інших спорів; 7) сприяння конструктивним відносинам між сторонами спору; 8) вирішення спорів за участю відповідних фахівців; 9) підвищення культури ведення спорів для сторін, фахівців, суспільства; 10) сприяння дотриманню законодавчо визначеної соціальної політики.

У своєму дослідженні І. Дандуранд дійшов висновку, що система правосуддя має охоплювати необхідні інститути, знання, ресурси та послуги, які допомагали б громадянам уникати або вирішувати повсякденні правові питання, проблеми та суперечки. З огляду на цей рівень доступу до правосуддя має вимірюватися за чотирма показниками: 1) поширеність правових проблем; 2) реакція на юридичні потреби; 3) справедливий і рівноправний доступ до правосуддя; 4) соціально-економічні наслідки доступу до правосуддя⁴³.

Професор Ендрю Канон з Австралії вважає, що доступ до правосуддя охоплює: можливість людей отримати доступ до законного представництва; достатність правової допомоги; вартість здійснення правосуддя; заходи щодо скорочення тривалості та складності судових процесів та підвищення їх ефективності;

- альтернативні способи здійснення правосуддя;
- адекватність механізмів фінансування та ресурсів для громадських юридичних центрів;
- можливість корінного населення отримати доступ до правосуддя⁴⁴.

На переконання європейської дослідниці В. Терцієвої право на доступ до правосуддя гарантує кожній людині доступ до незалежного і неупередженого суду, справедливий і законний судовий розгляд у

⁴³ Yvon Dandurand and Jessica Jahn. Access to Justice Measurement Framework. P. 1, 2-3, 10.

URL: https://www.researchgate.net/publication/329881785_Access_to_Justice_Measurement_Framework_Measurement_Working_Group_1. (дата звернення: 10.11.2021).

⁴⁴ Cannon Andrew. Access to Justice. Senate Standing Committee on Legal and Constitutional Affairs. 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/264424194_Access_to_Justice (дата звернення: 15.11.2021).

випадках, коли існує загроза свободі або майну особи. Доступ до правосуддя пов'язаний із незалежністю судової влади та юридичною грамотністю. Науковець наголошує, що важливим компонентом доступу до правосуддя, є можливість доступу до компетентного адвоката, особливо в умовах, коли держава використовує свої правові ресурси, щоб звинуватити особу у вчиненні злочину. Доступ до кваліфікованої правової допомоги також необхідний і у цивільних справах.

За твердженнями Веселли Терцієвої внаслідок економічної та соціальної трансформації багато людей у країнах Центральної і Східної Європи не можуть собі дозволити оплату послуг адвоката. Уряди цих країн функціонують в умовах дефіциту бюджетних коштів, а тому не можуть одночасно задовольнити усі законні вимоги громадян щодо їх соціального захисту. Внаслідок цього незахищені верстви населення виключаються з політичних та економічних процесів, а також не мають свого представництва в органах публічної влади. В. Терцієва звертає увагу на існуванні багатьох перешкод для ефективного доступу до правосуддя, зокрема: високі судові витрати, процесуальні обмеження, складне законодавство, неефективні механізми примусового виконання, корупція⁴⁵.

На переконання американського професора Тересси Марчіорі, яка є консультантом з питань реформи системи правосуддя, здатність громадян звертатися до органів правосуддя з метою задоволення їх скарг та вирішення конфліктів, є суттєвим елементом верховенства права, демократії, прав людини та розвитку загалом. Науковець наголошує, що доступ до правосуддя охоплює всі елементи, необхідні для того, щоб громадяни могли задовольняти свої скарги та вимагати дотримання їх прав, а саме:

- існування законодавчої бази, що забезпечує всебічні та рівні права усім громадянам відповідно до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини;
- висока правосвідомість та правова грамотність населення;
- наявність доступних та посильних юридичних консультацій та представництва;
- наявність відповідно до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини доступних, посильних, своєчасних, ефективних, кваліфікованих, неупереджених, некорупційних механізмів вирішення спорів, яким довіряють громадяни;

⁴⁵ Edwin Rekosh, Kyra A. Buchko, Vessela Terzieva. Pursuing the Public Interest: A Handbook for Legal Professionals and Activists, New York, 2001. P. 214 URL: <https://www.pilnet.org/public-interest-law-resources/35-pursuing-the-public-interest-a-handbook-for-legal.html> (дата звернення: 15.11.2021).

– ефективних та неупереджених механізмів виконання судових рішень.

З метою оцінки рівня доступу до правосуддя у конкретній державі, Т. Марчіорі запропонувала використовувати такі показники як: 1) існуючі права і пільги; 2) правова допомога та представництво; 3) правова обізнаність та грамотність/думки та уявлення про право та правосуддя; 4) основні юридичні питання, з якими стикаються громадяни/вжиті дії /отримані результати/ залучення засобів кримінального судочинства для їх вирішення; 5) довіра/задоволення в діях органів правосуддя; 6) доступність органів правосуддя; 7) процедури; 8) механізми апеляції; 9) незалежність судової влади; 10) корупція; 11) прозорість та підзвітність; 12) виконання судових рішень; 13) потенціал системи правосуддя; 14) спеціальні суди та процедури; 15) альтернативне вирішення спорів⁴⁶.

Досліджуючи зміст поняття «доступ до правосуддя», вважаємо за необхідне звернути увагу, що воно охоплює як доступ до національних органів правосуддя, так і міжнародних органів, юрисдикція яких визнана у конкретній державі на конституційному і законодавчому рівнях.

Звернення до міжнародних механізмів захисту прав і свобод можливе після вичерпання усіх національних засобів юридичного захисту. Однак, як наголошує А. Корпен, це обмеження не є абсолютним. Вичерпання національних засобів захисту не вимагається якщо:

- в державі немає інститутів, які забезпечують правосуддя;
- існуючі інститути не можуть забезпечити адекватне відшкодування завданої шкоди або особа не може ними скористатися через нестачу коштів;
- особа не знає про можливість апеляції або вважає такі заходи неефективними⁴⁷.

За твердженнями К. Рябцевої міжнародна юрисдикція є «запасним інструментом» у боротьбі з безкарністю, який може бути застосований лише там, де система правосуддя держави, в якій було вчинено правопорушення, нездатна або не схильна покарати винного. Ефективність будь-якої міжнародно-правової системи захисту прав людини залежить головним чином від рівня доступу індивідів до неї. На

⁴⁶ Teresa Marchiori. A Framework for Measuring Access to Justice Including Specific Challenges Facing Women. *Report commissioned by UN Women realized in partnership with the Council of Europ.* 2015. P. 5, 11. URL: <https://rm.coe.int/1680593e83> (дата звернення: 20.11.2021).

⁴⁷ Корпен А. С. К вопросу о содержании права на доступ к правосудию. *Право. Журнал Высшей школы экономики.* 2016. №2. С. 116.

сьогодні існують суттєві обмеження щодо доступу індивідів до міжнародних чи міждержавних судів, інших міжнародних інститутів захисту прав і свобод людини. Межі доступу до міжнародного правосуддя визначаються юрисдикцією міжнародних та міждержавних судових органів.

На підставі аналізу діяльності міжнародних і міждержавних судів, К. Рябцева виокремила такі елементи права на доступ до правосуддя (міжнародного характеру):

1) право користуватися міжнародним судовою захистом (безпосередньо, опосередковано), а також добровільна відмова від нього, якщо це допустимо;

2) право вимагати від будь-якої особи, у тому числі органів держави (посадових осіб), не чинити перешкод у користуванні правом на міжнародний судовий захист;

3) право звернутися до держави в особі відповідних органів (посадових осіб) у разі, якщо реалізація права на міжнародний судовий захист неможлива без їх активних дій;

4) право звернутися до держави в особі відповідних органів (посадових осіб) за захистом у разі, коли приватна особа або державний орган (посадова особа) чинять перешкоди у користуванні правом на міжнародний судовий захист, або коли певний державний орган відмовляється зробити активні дії, без яких користування цим правом стає неможливим⁴⁸.

На думку Є. Фокіна, доступність правосуддя означає не тільки зняття зайвих організаційних бар'єрів, але й особливий характер діяльності суду. У судовому рішенні мають бути надані змістовні, чіткі та зрозумілі аргументи щодо кожної позиції сторін у справі. Доступність правосуддя вважається реалізованою і забезпеченою, тільки якщо сама судова діяльність, до якої заявник отримав доступ, має всі ознаки правосуддя⁴⁹.

В. Каменков обґрунтовано вважає, що доступність правосуддя є однією з категорій, які вказують на рівень розвитку держави, ступінь демократичності та соціальної спрямованості її органів, а також наявність дієвих механізмів прав відповідних суб'єктів⁵⁰. Його колега Р. Філіпчіка переконаний, що сутність доступності правосуддя полягає

⁴⁸ Рябцева Е. В. Международно-правовые гарантии и пределы реализации права на доступ к правосудию. *Евразийская адвокатура*. 2016. № 6 (25). С. 79, 80.

⁴⁹ Фокин Е. Эволюция идей доступности правосудия в правовой науке и практике Европейского Суда по правам человека. *Международное правосудие*. 2018. № 4 (28). С. 103, 108.

⁵⁰ Каменков В. С. Субъектная доступность экономического правосудия Белоруссии. *Вестник Высшего Хозяйственного Суда Республики Беларусь*. 2008. № 7. С. 6.

у відсутності надмірних, необґрунтованих правових і практичних перешкод для звернення до суду, а також розгляду і вирішення справи у суді⁵¹.

Принцип доступності правосуддя, як стверджує І. Мартиненко стверджує, означає забезпечену законом можливість безперешкодно звернутися до суду за захистом свого порушеного права і отримати такий захист. Відповідно до цього принципу будь-яка зацікавлена особа (громадянин, індивідуальний підприємець або юридична особа), яка вважає, що її права та інтереси порушені або оспорені, має право звернутися за судовим захистом і, використовуючи надані законом процесуальні засоби, добиватися його здійснення в судовому порядку. При цьому держава зобов'язана такий захист надати⁵².

З часу отримання незалежності в Україні відбувається прогресивний розвиток розуміння змісту прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3)⁵³.

Зазначені конституційні приписи зобов'язують державу створювати та розвивати ефективні механізми реалізації, охорони та захисту прав і свобод, зокрема шляхом забезпечення доступу до правосуддя.

У Рішенні від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003 Конституційний Суд України вказав, що правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах (абз. 10 п. 9 мотивувальної частини)⁵⁴.

⁵¹ Филипчик Р. І. Конституционное право граждан на судебную защиту в Республике Беларусь : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. Минск, 2008. С. 4.

⁵² Мартыненко И. Э. Судостроительство и судопроизводство по хозяйственным спорам : учеб. Пособ. Гродно : ГрГУ, 2009. С. 126, 127.

⁵³ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://Zakon.Rada.Gov.Ua/Laws/Show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.12.2020).

⁵⁴ Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03> (дата звернення: 20.12.2020).

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, вказано, що вільний доступ до правосуддя є конституційним правом особи і основою справедливого судочинства. Принцип вільного доступу до правосуддя передбачає обов'язок судів не відмовляти у розгляді справ компетентної юрисдикції з метою захисту порушеного права, свобод та інтересів особи, територіально зручне місцезнаходження судів, наявність достатньої кількості судів і суддів на території України. Судові витрати, які несе особа, не повинні бути перешкодою для судового захисту її прав. Отже, вимогу про доступність правосуддя буде додержано лише тоді, коли буде створено ефективну систему надання правової допомоги, особливо малозабезпеченим. Однією з важливих умов доступності правосуддя є поінформованість особи про організацію і порядок діяльності судів; правосуддя не стане доступним, якщо система судів лишатиметься для особи складною та незрозумілою щодо визначення компетентного суду для вирішення її справи. Водночас доступність до правосуддя не виключає можливості для особи вирішити свій спір у позасудовому порядку. Держава повинна сприяти розвитку таких недержавних інституцій, як третейські суди, посередники (медіатори) тощо, які допомагають залагодити спір, не доводячи його до суду⁵⁵.

Незважаючи на те, що Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів була ухвалена ще у 2006 році, багато її положень у повній мірі залишаються не реалізованими й досі. Після кожних виборів президента чи парламенту у нашій державі практично першим же питанням виникає необхідність реформування судової системи та суміжних інститутів, які «попередники» зробили корумпованими й неефективними. Про що можна пересвідчитися, опрацювавши законодавчі пропозиції та ухвалені зміни до законів України, які регулюють діяльність Конституційного Суду України, судів системи судоустрою України, адвокатури, прокуратури, надання правової допомоги, виконання судових рішень, а також положення стратегічні документи довгострокового планування, зокрема Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, національні стратегії у сфері прав людини, які затверджені відповідними указами президентів України у 2015 та 2021 роках.

⁵⁵ Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 20.10.2021).

Зазначені документи хоч і спрямовані на покращення доступу громадян до правосуддя, однак їх реалізації ускладнюється відсутністю належного фінансування (як судової системи загалом, так і заходів, які передбаченні у цих документах); незадовільним кадровим, матеріально-технічним, та інформаційним забезпеченням органів системи правосуддя; недосконалістю або колізійністю матеріальних та/або процесуальних норм; наявністю прогалин у законодавстві. Крім того, на окремі аспекти забезпечення доступу до правосуддя впливає політична нестабільність та відсутність консенсусу. Так, в нашій державі вже досить довгий час не проводяться конкурси на заміщення вакантних посад суддів, внаслідок чого в окремих районах взагалі відсутні судді і не здійснюється судочинство.

Доступ до правосуддя, проблеми його забезпечення та перспективи розвитку є предметом дослідження багатьох українських вчених. Так, О. Михайленко вважає, що поняття «доступ до правосуддя» і «доступність правосуддя» доцільно відрізнити. Доступ необхідно пов'язувати з відповідним дозволом тих, від кого залежить надання можливості звернутися до правосуддя для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. Доступність правосуддя можна тлумачити як одну із його засад, іншими словами, – це можливість усіх бажаючих вільно і без перешкод, на рівних умовах використати цей інститут для забезпечення своїх прав і законних інтересів⁵⁶.

За твердженнями В. Божика, критеріями якісної реалізації судової реформи є забезпечення доступу громадян до правосуддя, їх права на справедливе судове рішення та гарантування реальної незалежності суддів.⁵⁷

Доступність правосуддя, як наголошує І. Мокрицька, є невід'ємним атрибутом правової держави. У цьому розумінні, чітке і недвозначне законодавче врегулювання суспільних відносин, що пов'язані з правами особи, – це необхідна передумова додержання відповідних прав, а в разі їх порушення – запорука санкціонованого та регламентованого державою захисту. Повною мірою це стосується і гарантій реалізації права на звернення до суду, невід'ємною складовою якого є доступ до правосуддя. Реальне забезпечення доступу до правосуддя залишатиметься, найімовірніше, бажаним результатом,

⁵⁶ Михайленко О. Про систему елементів доступності громадян до правосуддя. *Вісник Академії прокуратури України*. 2007. № 3. С. 40.

⁵⁷ Божик В. І. Ефективність судової реформи в контексті законодавчої новел щодо суддівського врядування. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-25 жовт. 2019 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 12.

своєрідним «дороговказом» на шляху до подальшої демократизації системи судочинства⁵⁸.

У своїй праці Ю. Матат наголошує, що право на доступ до правосуддя впливає із принципу міжнародного права, який забороняє відмову у правосудді, є одним із найважливіших елементів права на судовий захист. Доступність до правосуддя полягає в неприпустимості встановлення державою будь-яких перешкод на шляху до правосуддя. Реалізувати право на правосуддя – означає досягти кінцевої мети судочинства – захисту порушеного чи оспорюваного права. Відтак і доступ до правосуддя, і сама процедура відправлення правосуддя є взаємопов'язаними складниками поняття «доступність правосуддя»⁵⁹.

Під доступністю правосуддя І. Марочкін розуміє нормативно закріплену і реально забезпечену можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав⁶⁰. Водночас, Н Мазаракі вважає, що широке розуміння права на доступ до правосуддя, закріпленого у ст. 8 Конституції України, надає можливість стороні вільно обирати найбільш прийнятний спосіб вирішення спору, в процесі якого буде досягнута не тільки мета правосуддя, але і реалізовані визначальні для сторін права та законні інтереси⁶¹.

Доступ до правосуддя, на переконання І. Жаровської, є складним правовим механізмом, що являє собою систему правових заходів та засобів, які забезпечують можливість особі або іншому суб'єкту безперешкодно звернутися до органів правосуддя та отримати захист свого права». Автор визначає доступ до правосуддя не тільки як можливість подання звернення до органу правосуддя, але і як право на отримання справедливого рішення у справі⁶².

Доступність правосуддя як зазначає Н. Сакара, є певним стандартом, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизується в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і

⁵⁸ Мокрицька І. Я. Доступність правосуддя як шлях до забезпечення права на судовий захист у кримінальному процесі: науково-теоретичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 1 (11). С. 6. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15miynta.pdf> (дата звернення: 25.10.2021).

⁵⁹ Матат Ю. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-2 (28). С. 19, 23.

⁶⁰ Марочкін І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. *Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи* : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.). Київ, Харків : Юрінком Інтер, 2002. С. 33.

⁶¹ Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. С. 397.

⁶² Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : монограф. Львів : Вид. ЛКА, 2007. С. 185.

безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду. Дослідниця вважає, що доступність правосуддя складається з певних інститутів, функціонування яких забезпечує:

- реальну можливість особи звернутися до суду за захистом своїх прав;
- механізми захисту всіх прав людини, у тому числі й тих, які належать до так званих прав третього покоління;
- усунення фінансових перешкод за рахунок звільнення певних категорій осіб повністю або частково від сплати судових витрат, надання відстрочки чи розстрочки у їх сплаті;
- справедливий розгляд справи та ефективно відновлення порушених прав;
- можливість скористатися послугами представника або отримати правову допомогу іншим способом.⁶³

На переконання О. М. Овчаренко, доступність правосуддя – це стан організації судової системи і юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленим у міжнародно-правових актах вимогам. Автор поділяє доступність правосуддя на два рівнозначних напрямки – інституційний (або судоустрійний) і процесуальний (судочинний).

Інституційними елементами доступності правосуддя є: а) територіальна наближеність суду; б) відкритість інформації про суд; в) універсальність юрисдикції суду; г) компетентність суду; д) стабільність судової системи. А доступність судового процесу пропонується оцінювати через такі його характеристики, як: а) розумний строк розгляду справи; б) максимально можлива простота процесу; в) доступ до судового рішення; г) виконання судового рішення.

Крім того, дослідник виокремлює соціальні елементи доступності правосуддя: а) потреба громадян у вирішенні правових конфліктів, що виникають у суспільстві; б) рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян, який складається з їх правової обізнаності та довіри до суду; в) рівень правосвідомості суддів як носіїв судової влади. А також звертає увагу на те, що зміст поняття «доступність правосуддя» містить також економічні елементи: а) фінансування безоплатної правової допомоги для осіб, не здатних сплатити послуги свого представника в суді; б) розумність судових витрат; в) створення процесуального механізму з відстрочки, розстрочки

⁶³ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монограф. Харків : Право, 2010. С. 47.

або часткового чи повного звільнення від сплати судових видатків на користь держави; г) фінансування судової діяльності, що забезпечує можливість незалежного правосуддя.

З огляду на співвідношення між станом нормативного закріплення та практикою реалізації О. Овчаренко поділяє доступність правосуддя також на формальну та реальну. Формальна має місце, якщо право громадян на звернення до суду закріплено на законодавчому рівні, але виникають перешкоди для цього: правові (обмеження юрисдикції суду) і фактичні (коли внаслідок недосконалої організації роботи судів звернення громадян розглядаються повільно або створюються різні перепони бюрократичного характеру). Реальна доступність правосуддя має місце у разі збігу нормативного змісту цього принципу і практичного стану його реалізації.

Цінність доступності судової влади, як зазначає О. Овчаренко, неприпустимо зводити лише до того, що остання інституційно оформлена в систему відповідних органів, наділена необмеженою компетенцією у вирішенні правових конфліктів, а кожна особа має реальну (а не абстрактну) можливість подати заяву до суду у випадку порушення її прав. Доступність полягає як у наявності процедури судового розгляду, так і в можливості скористатися її перевагами, практична реалізація яких не обтяжена різноманітними правовими та фактичними перешкодами на момент звернення до суду чи в процесі судового розгляду⁶⁴.

За твердженнями Т. Брезіної, під доступом до правосуддя слід розуміти як здатність фізичних та юридичних осіб безперешкодно отримати судовий захист та як доступ до незалежного й безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права. Розглядувана категорія разом із такими елементами, як остаточність судового рішення та своєчасність виконання остаточних рішень, є невід'ємними складниками права на суд, яке, у свою чергу, посідає одне з основних місць у системі фундаментальних цінностей будь-якого демократичного суспільства.

Повноцінна реалізація права на доступ до правосуддя можлива лише за умови налагодженості відповідного механізму забезпечення, що обумовлює першочергові завдання останнього – збалансована охорона, комплексний захист та ефективне поновлення порушеного права,

⁶⁴ Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монограф. Харків : Право, 2008. С. 59, 61, 64, 69, 72, 73, 179.

включаючи, за наявності для того підстав, виплату справедливої сатисфакції⁶⁵.

На переконання С. Давиденка, право доступу до правосуддя – це нормативно закріплена і забезпечена державою реальна можливість кожної зацікавленої особи безперешкодного звернення безпосередньо до компетентних державних органів (дізнання, слідства, прокуратури) та суду за відновленням своїх порушених злочином прав, свобод і законних інтересів, без якого особа не може реалізувати право на судовий захист».⁶⁶ Водночас, А. Луганський стверджує, що доступ до правосуддя варто розглядати через рівень забезпеченості законом та практичної змоги безперешкодно звернутися до суду, отримати відповідне судове рішення по суті справи, примусове виконання якого забезпечено державою, а також у разі потреби мати можливість його оскаржити чи домогтися виконання. Автор вважає, що доступ до правосуддя, обумовлений також можливістю використання особою усіх міжнародних та національних гарантій права на справедливий суд у процесі звернення до суду та судового розгляду, включаючи процедури оскарження судового рішення і його виконання⁶⁷.

У контексті дослідження проблем забезпечення доступу до правосуддя, важливо, на наш погляд, звернути увагу на питання правової освіченості та поінформованості громадян. Поряд зі стійким розумінням необхідності опанування нових технологій, у значній кількості людей досі існують серйозні прогалини у знаннях щодо належних їм прав і свобод, а також національних і міжнародних механізмів їх охорони і захисту.

В умовах вільного доступу до правової інформації, публічності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, безперешкодної участі громадськості у суспільно-політичному та соціально-економічному дискурсі, в Україні продовжують існувати труднощі у забезпеченні громадянам доступу до правосуддя. Однією з причин цього є низький рівень правової поінформованості населення, передусім вразливих та незахищених верств, внаслідок чого вони:

1) не знають про наявність у них відповідних прав і свобод, можливостей та способів їх реалізації;

⁶⁵ Брезіна Т. М. Доступ до правосуддя як складова права на судовий захист. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-25 жовт. 2019 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 43.

⁶⁶ Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. С. 8.

⁶⁷ Луганський А. В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. С. 7.

2) невчасно звертаються за правовою допомогою, а також до суду, правоохоронних органів та інших уповноважених суб'єктів за охороною і захистом своїх прав і свобод;

3) не можуть швидко поновити свої права і свободи, отримати відшкодування завданої шкоди;

4) є вразливими до маніпуляції їх поведінкою, зловживання довірою, втрати рухомого чи нерухомого майна.

Ще у 1993 році В. Боєр наголошував на важливості забезпечення правової поінформованості населення. На його переконання, правова поінформованість є критерієм, який визначає ступінь оволодіння правовою інформацією, з огляду на освіту людини, її правовий досвід, соціальний статус, інтереси та психологічні установки. Правова поінформованість є дієвим інструментом реалізації творчої ролі права та дозволяє громадянам найбільш повно використовувати їхні демократичні права і свободи. Вона сприяє формуванню поваги до правового закону, розвиває правове мислення, формує правову культуру, стимулює соціально зрілу поведінку особи у правовій сфері⁶⁸.

За твердженнями Д. Александрова правова поінформованість – це знання групою та її членами законів та інших правових настанов, як уже діючих, так і нових, що розробляються суб'єктами правотворчості, а також уміння орієнтуватися в них при прийнятті рішень, котрі стосуються власного життя і діяльності. Цей компонент не може бути сформований раз і назавжди. Він може знаходитися на належному рівні розвитку, якщо: потрібна людям інформація постійно до них надходить; це відбувається відповідно до вимог часу і потреб громадян; надходження такої інформації та коментарі до неї надаються компетентними людьми та характеризуються вірогідністю⁶⁹.

Правова поінформованість людини, як зазначає Р. Осіпов, є найголовнішим фактором її законслухняності та правомірної активності. Суспільний розвиток можливий тільки у разі підтримки на належному рівні дисципліни і правопорядку, що досягається знанням, розумінням і прийняттям громадянами офіційно закріплених правил поведінки в державі. Правова поінформованість важлива як для особи, так і для держави. Високий та якісний рівень поінформованості сприяє не тільки повній реалізації прав, свобод та законних інтересів людини,

⁶⁸ Боєр В. М. Правовая информированность и формирование правовой культуры личности (вопросы теории) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 1993. 22 с. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1171780> (дата звернення: 15.11.2021).

⁶⁹ Александров Д. О. Юридична психологія: підруч. ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с. URL: https://pidruchniki.com/13560615/psihologiya/pravova_ideologiya (дата звернення: 15.12.2020).

але й розвитку демократії, підвищення ефективності управління, зміцненню законності і правопорядку в державі. Вчений вказує, що це – своєрідний «місток» між змістом юридичних приписів та їх втіленням у життя⁷⁰.

На переконання Н. Бровко, для того, щоб володіти певним багажем правових знань, формувати правові погляди, уявлення, почуття, настрої, оцінки правових явищ, необхідно для початку отримати правову інформацію. Недостатня інформація здійснює такий же негативний вплив на правосвідомість, як і надмірна. Отримавши ту чи іншу інформацію правового змісту, особа інтерпретує її відповідно до власних соціальних установок, позицій, поглядів, переконань. Кожен суб'єктивно підходить до вибору правової норми в конкретній ситуації й використовує лише ту, яка, на його думку, його стосується. Тому та кількість правової інформації, яка для однієї людини буде вважатися достатньою, для іншої буде недостатньою. Вищим показником правової інформованості є наявність навичок і вмінь користуватися отриманою правовою інформацією, правильно інтерпретувати й усвідомлено доносити її⁷¹.

Високий рівень правової поінформованості суспільства, як зауважує Я. Дупай, створює для всіх його членів можливість користуватися юридичними приписами на основі їх знання, а це в свою чергу знаходить свій вираз у здатності керуватися ними у своїй поведінці і безпосередній діяльності. Умови, які визначають рівень правової поінформованості суспільства, безпосередньо пов'язані з удосконаленням діяльності держави на шляху побудови сучасного інформаційного простору, підвищення ефективності функціонування системи державних органів, що створюють законодавство, підтримують його в дієвому стані, а також інформують про зміст його приписів⁷².

Генеральна Асамблея ООН у Декларації наради на високому рівні «Верховенство права на національному і міжнародному рівнях», вказала на необхідності забезпечення для всіх людей рівного доступу до системи правосуддя та важливості підвищення інформованості населення про юридичні права (п. 14)⁷³.

⁷⁰ Осипов Р. А. Правовая информированность и правосознание граждан: вопросы теории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2018. 26 с.

⁷¹ Бровко Н.І. Правова інформованість та її вплив на правосвідомість жителів сільської місцевості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 6. Т. 3. С. 148.

⁷² Дупай Я. М. Правова інформованість суспільства як необхідна умова функціонування правової системи. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 54.

⁷³ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 24 сентября 2012 года «Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права

У Рекомендації R(81)7 стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя Комітет міністрів Ради Європи запропонував державам-членам вживати необхідних заходів для інформування громадськості про засоби захисту прав кожної особи в судовому порядку. Державам рекомендовано здійснювати інформування про місцезнаходження і компетенцію судів; порядок звернення до суду та захисту своїх інтересів у судовому порядку. Наголошено, щоб в судах або в інших компетентних органах була оприлюднена інформація щодо процесуальних норм, за умови відсутності юридичних порад по суті справи; порядку звернення до суду і строки, впродовж яких можливий розгляд такого звернення; процесуальні вимоги та необхідні для цього документи; засоби виконання судового рішення та можливі супутні витрати (п.п. 1, 2)⁷⁴.

Консультативна рада європейських суддів у Висновку № 6 (2004) зазначила, що доступ громадян до правосуддя передбачає надання належної інформації про функціонування судової системи. Громадськість має усвідомлювати природу судового провадження, його можливу тривалість, вартість та ризики неправильного використання юридичної системи. Крім того, варто забезпечити надання інформації про альтернативні засоби врегулювання спорів, які можуть бути запропоновані сторонам. Ця інформація може доповнюватися відомостями щодо важливих судових рішень (п.п. 11-14)⁷⁵.

У Висновку № 7 (2005) Консультативна рада європейських суддів наголосила, що громадяни повинні отримувати належну інформацію про організацію органів публічної влади та умов, в яких створюються закони. Для громадян важливо знати про те, як функціонують установи судової системи. Правосуддя є важливим компонентом демократичних суспільств, його метою є вирішення спорів між сторонами і, шляхом прийняття рішень, виконання як «нормативної», так і «просвітницької» ролі, надаючи громадянам відповідні настанови, інформацію та запевнення щодо права і його практичного застосування. Адекватна інформація про функції судової влади та її роль у повній незалежності від інших гілок державної влади може сприяти більшому розумінню

на національному і міжнародному рівнях». URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/67/1> (дата звернення: 23.11.2021).

⁷⁴ Рекомендація Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981 № R (81)7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text (дата звернення: 20.09.2021).

⁷⁵ Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів, Схвалено на 5 засіданні КРЄС (Страсбург, 22–24.11.2004), документ № CCJE (2004), ор. 6. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf (дата звернення: 23.11.2021).

функціонуванню судів, а також обмежень в їхній діяльності (п.п. 6, 7, 8)⁷⁶.

Згідно з Конституцією України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; в Україні визнається і діє принцип верховенства права; кожному гарантується знати свої права і обов'язки (ст. 3, ч. 1 ст. 8, ч. 1 ст. 57)⁷⁷.

Зазначені конституційні положення зобов'язують державу здійснювати заходи щодо побудови і розвитку демократичного суспільства, зокрема шляхом інформування населення про напрями здійснення внутрішньої і зовнішньої політики; існуюче правове регулювання та перспективи його зміни і вдосконалення; особливості функціонування органів публічної влади та порядок звернення до них. При цьому важливо, щоб особа не тільки володіла певною правовою інформацією, але й вміла застосовувати її на практиці, адже як слушно звертає увагу У. Настояща, людина може мати тільки загальні уявлення про правову систему в суспільстві і зовсім не знати детальну сутність законів та механізмів їх у роботі⁷⁸.

Уважається, що з метою забезпечення законності та правопорядку в нашій державі мають бути створені ефективні механізми не тільки поширення інформації про існуючі права, свободи і обов'язки, але й можливості та способи їх реалізації, охорони і захисту, насамперед в органах правосуддя.

На наше переконання, в Україні найбільші труднощі у доступі до правосуддя мають малозабезпечені та соціально вразливі верстви населення, а також внутрішньо переміщені особи, люди, які проживають у сільській місцевості, на окупованих територіях та в зоні проведення операції Об'єднаних сил. Саме через необізнаність цих людей про наявні правозахисні механізми (у тому числі безкоштовні)

⁷⁶ Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство», Схвалено на 6 засіданні КРЄС (Страсбург, 23–25.11 2005), документ № CCJE (2005), ор. № 7. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_7_2005.pdf (дата звернення: 23.11.2021).

⁷⁷ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://Zakon.Rada.Gov.Ua/Laws/Show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.12.2020).

⁷⁸ Настояща У. В. Психологічні аспекти правової свідомості як детермінанти особистості співробітника Державної кримінально-виконавчої служби України. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2018. № 1 (3). С. 192.

вони не звертаються або звертаються із запізненням до органів правосуддя (суд, адвокатура, прокуратура) чи інших інституцій.

З метою захисту прав і свобод людини і громадянина, недопущення виникнення соціальної напруженості, забезпечення законності та правопорядку вважаємо за доцільне на місцевому рівні розвивати механізми правового інформування та виховання громадян через можливості системи безоплатної правової допомоги, територіальних органів юстиції, юридичних клінік закладів вищої освіти, юридичних підрозділів місцевих органів публічної влади, громадських організацій.

Таким чином, опрацювання міжнародно-правових документів у сфері захисту прав і свобод людини, документів міжнародних організацій, доктринальних розробок вітчизняних та зарубіжних вчених, дає нам підстави для висновків про таке.

Право на судовий захист, поряд з правом на справедливий судовий розгляд, правом на ефективний засіб правового захисту та іншими складовими, сформувавши доктрину доступу до правосуддя. У світі не існує універсального визначення поняття «доступ до правосуддя». Розуміння його змісту постійно змінюється з огляду на розвиток правових відносин, інститутів держави, механізмів реалізації охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина. Це поняття постійно наповнюється новим змістом також з огляду на практику міжнародних організацій, їх інститутів та міжнародних юрисдикційних органів. У зв'язку з цим вважаємо, що існує необхідність постійного моніторингу розвитку міжнародних стандартів доступу до правосуддя, практики іноземних держав та доктринальних розробок зарубіжних вчених у цій сфері з метою виокремлення позитивних напрацювань та їх врахування у процесі вдосконалення українського законодавства та здійснення подальших наукових досліджень.

На наше переконання, у вузькому розумінні це поняття характеризує доступ індивідів до національних органів системи правосуддя, а також до міжнародних юрисдикційних інститутів для охорони, захисту та відновлення їх прав і свобод. Водночас у широкому розумінні доступ до правосуддя характеризує якісний стан правової системи (законодавство, органи державної влади, інститути громадянського суспільства, правова культура, правова свідомість, законність, правопорядок) та її здатність ефективно вирішувати правові проблеми осіб, які знаходяться під її юрисдикцією.

Вважаємо, що узагальнено доступ до правосуддя охоплює такі складові елементи як: наявність та підзвітність органів системи правосуддя; право на звернення та ефективний доступ до органів системи правосуддя; право на компетентний, безсторонній та

неупереджений розгляд звернення; право на участь у розгляді питання про належні фізичній чи юридичній особі права, свободи, інтереси та/або обов'язки; право на своєчасне вирішення справи; право на справедливе рішення; право на правову допомогу, у тому числі безкоштовну; наявність позадержавних (альтернативних) механізмів вирішення спорів; право на своєчасне виконання ухваленого рішення; право на звернення та ефективний доступ до міжнародних механізмів захисту прав і свобод людини після вичерпання національних засобів правового захисту; поінформованість осіб про їх права і свободи, способи їх реалізації, охорони та захисту (правова грамотність населення); динамічність органів правосуддя, їх здатність враховувати розвиток правових відносин та сучасні потреби громадян; належне організаційне, кадрове, матеріальне, фінансове, інформаційне забезпечення органів правосуддя; неприпустимість втручання у здійснення особою свого права на доступ до органів системи правосуддя.

Цей перелік не я вичерпним і у подальшому може бути уточнений та доповнений новими складовими.

Враховуючи наведене, вважаємо за необхідне наголосити, що стан забезпечення доступу до правосуддя є лакмусовим папірцем демократичних перетворень, демократичного управління, соціальної спрямованості будь-якої держави. Держави самостійно вирішують, яким чином забезпечувати кожному на своїй території доступ до правосуддя, виходячи з історичних традицій, політичних та фінансово-економічних реалій, кадрового потенціалу тощо. Незважаючи на це, вони зобов'язані створити такий організаційно-правовий механізм охорони та захисту прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, який гарантуватиме кожному справедливе вирішення упродовж розумного строку його правової проблеми компетентним, незалежним і безстороннім органом, створеним на підставі закону, і, у подальшому, вчасне виконання ухваленого рішення та, за необхідності, відшкодування завданої шкоди.

Додаток

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ З ПИТАНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Організація Об'єднаних Націй

1. Загальна декларація прав людини 1948 р.
2. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.

3. Конвенція про статус біженців 1966 р.
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1976 р.
5. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.
6. Конвенція про міжнародний доступ до правосуддя 1980 р.
7. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (Перша світова конференція по незалежності правосуддя, Монреаль, 1983 р.).
8. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.
9. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») от 29.11.1985 г.
10. Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою» від 29.11.1985 р.
11. Резолюція 43/173 Генеральной Ассамблеи ООН «Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме» от 09.12.1988 г.
12. Конвенція про права дитини 1989 р.
13. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей 1990 г.
14. Основні положення про роль адвокатів (Прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 р.).
15. Основные принципы, касающиеся роли юристов (Приняты Восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями; Гавана, 27 августа – 7 сентября 1990 г.).
16. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля.
17. Резолюція 1325 (2000), принятая Советом Безопасности на его 4213-м заседании 31 октября 2000 г.
18. Декларация о ликвидации всех форм расовой дискриминации 2001 г.
19. Программа действий по осуществлению Декларации о ликвидации всех форм расовой дискриминации 2001 г.
20. Резолюция 60/147 Генеральной Ассамблеи ООН «Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений международного гуманитарного права» от 16.12.2005 г.

21. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 р.

22. Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р.

23. Загальний коментар № 32, Стаття 14: Право на рівність перед судами і трибуналами і на справедливий судовий розгляд (Комітет з прав людини ООН, дев'яноста сесія, Женева, 9–27 липня 2007).

24. Резолюція 1888 (2009), прийнята Советом Безопасности Организации Объединенных Наций на его 6195-м заседании от 30.09.2009 г.

25. Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права на национальном и международном уровнях, принята резолюцией № 67/1 Генеральной Ассамблеи от 24.09.2012 г.

26. Резолюция 67/187, принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, «Принципы и руководящие положения Организации Объединенных Наций, касающиеся доступа к юридической помощи в системах уголовного правосудия» от 28.03.2013 г.

27. Резолюция 69/123, принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, «Верховенство права на национальном и международном уровнях» от 10.12.2014 г.

28. Резолюция 69/172, принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, «Права человека при отправлении правосудия» от 18.12.2014 г.

Рада Європи

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

2. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

3. Резолюція (76) 5 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах (прийнята Комітетом Міністрів 18.02.1976 р. на 254 засіданні заступників міністрів).

4. Резолюція (78) 8 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації (прийнята Комітетом Міністрів 02.03.1978 р. на 284 засіданні заступників міністрів).

5. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя (прийнята Комітетом Міністрів 14.05.1981 р. на 68 засіданні).

6. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя

та суспільство» (схвалений на 6 засіданні КРЄС (Страсбург, 23-25 листопада 2005 р.; документ № ССЈЕ (2005), ор. № 7).

7. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету міністрів державам-учасницям про свободу професійної діяльності адвокатів (прийнята Комітетом міністрів 25.10.2000 р. на 727 засіданні заступників міністрів).

8. Рекомендація № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення (прийнята Комітетом Міністрів 08.01.1993 р. на 484 засіданні заступників міністрів).

9. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний термін та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів.

10. Велика хартія суддів. Консультативна рада європейських суддів. Основоположні принципи (прийнята у Страсбурзі, 17.11.2010 р. КРЄС (2010)).

11. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 2011 р.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі

1. Документ Копенгагенського совещання Конференції по человеческому измерению СБСЕ 1990 г.

2. Парижская хартия для новой Европы (Итоговый документ Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Париже) (Париж, 21.11.1990 г.).

3. Документ Московского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ 1991 г.

Європейський Союз

1. Хартия основоположных прав Европейского Союза 2000 р.

2. Хартия основных принципов европейской адвокатской профессии від 25.11.2006 р.

3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони у частині політичних положень (преамбула, стаття 1, розділи I, II, VII) 21.03.2014 р. та у частині торговельно-економічних і галузевих положень (розділи III, IV, V, VI) 27.06.2014 р.

Потіп М.М.

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ: МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

*Не тому що-небудь є справедливим,
бо воно законне, навпаки:
законним повинно бути лише те, що справедливо.
/Шарль Луї Монтеск'є/*

На сьогодні проблематика, пов'язана із функціонуванням судової влади в Україні, є вельми актуальною. Це підтверджують реформи останніх років та зміни у вітчизняному законодавстві. «Судова система в Україні на сьогодні є однією з найбільших проблем. Насамперед – для звичайних українців, які не мають надії на справедливість у судах і не відчують захисту судової системи. Але є й проблеми іншого характеру – як залучення інвестицій, імідж України. На судовій реформі наголошують усі міжнародні партнери України, і нам треба її зробити», – зазначив Глава держави⁷⁹.

Відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди⁸⁰. Тобто це означає, що ніякий інший орган, крім суду, не наділений функцією здійснення правосудця. Навіть якщо діяльність того чи іншого органу в зовнішньому прояві імітуватиме процедуру здійснення правосудця, визнати її правосудцем не можна, оскільки її не виконав суд. Конституція України гарантуючи здійснення правосудця виключно судом зазначає, що судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Створення особливих та надзвичайних судів не допускається.

Правосуддя в Україні здійснюється відповідно до певних принципів. Поняття «принцип» у перекладі з латинської означає «початок», «першооснова», «первинність». З давніх-давен принцип вважався основою, підвалиною, фундаментом будь-якої соціальної

⁷⁹ Президент наголошує на важливості проведення реформи судової системи. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-nagoloshuye-na-vazhливості-provedennya-reformi-sud-66613>

⁸⁰ Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

системи (в тому числі правової), вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи⁸¹.

В. Дьоміна звертає увагу, що існує більше п'ятнадцяти загальних визначень принципу: «Принцип визначається і як першооснова, і як підстава, і як аксіома, і як постулат, і як передумова знання, і як керівна ідея, і як центральне поняття, і як сполучна ланка між поняттями, і як відповідний пункт пояснення, і як вихідне положення теорії, і як основне теоретичне знання, і як вираження необхідності або закону явищ, і як відношення між законами, і як одна з логічних функцій закону, і як внутрішнє переконання людини й погляд на речі тощо»⁸².

Слід розмежовувати принципи правосуддя та принципи судової влади.

Судова влада – це самостійна і незалежна гілка (галузь) державної влади. Не можна ототожнювати судову владу з правосуддям, адже воно є основною і виключною, але не єдиною функцією судової влади, методом її реалізації. Поняття «судова влада» є ширшим, ніж поняття «правосуддя» як розгляд справ у судовому засіданні, і більш загальним по суті. Воно засвідчує наявність органів, які здійснюють судову владу, і відображає зміст їх функцій та повноважень.

Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності.

У ст. 129 Конституції України визначені наступні основні засади судочинства:

- рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом (він закріплений п. 2 ч. 3 ст. 129 Конституції і полягає у тому, що відповідно до ч.1 ст. 21 Конституції всі люди є вільними та рівними у своїй гідності та правах, мають рівні конституційні права та свободи і є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність і свобода – невід'ємні умови життя людини, що в своїй єдності створюють справедливість. Справедливо лише те, що зберігає свободу і застосовується до всіх людей однаковою мірою. Щодо всіх громадян правосуддя здійснюється в єдиному процесуальному режимі. Жоден громадянин не може бути звільнений від будь-яких встановлених

⁸¹ Василевич М. В. Удосконалення правового забезпечення гарантій незалежності судової влади в Україні. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 197.

⁸² Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посіб. у 3 кн. Кн. 1. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 7.

законом процесуальних обов'язків);

- забезпечення доведеності вини (особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62 Конституції України). Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачяться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину);

- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (зміст і механізми здійснення змагальності гарантується конкретними визначеннями і приписами, серед яких слід відзначити: однозначно розмежовуються функції обвинувачення, захисту і вирішення справи; дослідження доказів здійснюється двома протилежними сторонами обвинувачення і захисту; сторони в процесі рівні в правах; суд не є стороною у справі і на основі незалежності від сторін, об'єктивності та неупередженості вирішує справу; суд забезпечує повноцінну змагальність сторін створенням необхідних умов для виконання ними їх процесуальних обов'язків і наданих їм прав);

- підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором (державне обвинувачення – це процесуальна діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами. Під обвинуваченням розуміється твердження про вчинення певного особою діяння. Зрозуміло, що для підтримання прокурором обвинувачення в суді він повинен мати у своєму розпорядженні необхідні докази. Такі докази збираються і перевіряються шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які здійснюються під час досудового розслідування, в якому прокурор здійснює нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва цим розслідуванням. За наявності достатніх доказів щодо вчинення особою кримінального правопорушення прокурор (або за його дорученням – слідчий) складає і вручає підозрюваному письмове повідомлення про підозру, а за результатами досудового розслідування складає обвинувальний акт, в якому формулює обвинувачення у вчиненні кримінального

правопорушення і передає обвинувальний акт разом із реєстром матеріалів досудового розслідування в суд, одночасно вручивши підозрюваному копію обвинувального акту. Саме обвинувачення, викладене в обвинувальному акті, буде підтримувати, доводити прокурор у судовому розгляді, саме воно визначає межі судового розгляду в конкретному кримінальному провадженні);

- забезпечення обвинуваченому права на захист (кожна особа може особисто захищатися від обвинувачення у вчиненні злочину. Разом з тим Конституцією гарантовано, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, таку допомогу надають безоплатно. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Забезпечення права на захист - це правове положення, згідно з яким посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження, зобов'язані забезпечити підозрюваному, обвинуваченому, засудженому, виправданому сукупність процесуальних прав, завдяки яким вони отримують можливість захитатися передбаченими законом способами від підозри чи обвинувачення. Право на захист – це гарантована Конституцією та іншими законами можливість обвинуваченого захищатися від обвинувачення як особисто, так і шляхом одержання юридичних (правових) послуг);

- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Учасники судового провадження, а також особи, які не брали участі у кримінальному провадженні, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, не можуть бути обмежені у праві на отримання в суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду та у праві на ознайомлення з процесуальними рішеннями й отримання їх копій. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення;

- розумні строки розгляду справи судом. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Строки, що встановлюються судом (наприклад, строк для усунення недоліків позовної заяви чи апеляційної скарги), повинні відповідати принципу розумності. Визначаючи (на власний розсуд) тривалість цих строків, суду необхідно враховувати принципи диспозитивності та змагальності, граничні строки, встановлені законом, для розгляду справи при визначенні строків здійснення конкретних процесуальних дій, складність справи, кількість

учасників процесу, можливі труднощі у витребуванні та дослідженні доказів тощо. Розумним, зокрема, вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невинуватих зволікань) судового захисту;

- забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Відповідно до п. 8 ст. 129 Конституції України одним із фундаментальних принципів правосуддя є забезпечення апеляційного і касаційного оскарження рішення суду, окрім випадків, встановлених законом. Аналогічні норми містяться в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а також в процесуальних кодексах України.

Установлення такого важливого принципу судочинства має на меті забезпечення виправлення вищестоящим судом помилок і порушень закону, допущених при провадженні по справі нижчим судом, гарантування прав та охоронюваних законом інтересів учасників судового процесу, утвердження законності і справедливості судочинства. Реалізація учасниками судового процесу та іншими особами у випадках і порядку, передбачених процесуальним законодавством (КПК України, ЦПК України та ін.), своїх прав на оскарження судового рішення залежить від їх волевиявлення. Подача апеляційної і касаційної скарги з додержанням правил, що встановлені процесуальним законодавством, зобов'язує апеляційний і касаційний суд розглянути скаргу і перевірити законність, обґрунтованість і справедливість постановленого у справі судового рішення;

- обов'язковість судового рішення.

Особливе місце суду зумовлюється колом завдань, що розв'язуються судами, і наявністю специфічних ознак, притаманних тільки суду. Суд вирізняється серед інших органів низкою ознак: розгляд і вирішення особливих категорій справ, які не може розглянути жодний інший орган; його рішення проголошуються іменем України і є обов'язковими для всіх громадян та органів, яким вони адресовані; справи розглядаються в суді із суворим дотриманням особливої процедури, що регламентуються виключно законами України; суд є самостійним у розгляді справи (між судами немає відносин підлеглості). Апеляції у кримінальних справах вправі подавати: засуджений, виправданий, обвинувачений, щодо якого справу направлено на додаткове розслідування або закрито, їх законний представник і захисник; потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач і їх представники; прокурор, який брав участь у справі, а також прокурор, який затверджував обвинувальний висновок. У кримінальних справах

право касаційного оскарження надано: засудженому, виправданому і їх законним представникам та захисникам; потерпілому, його представнику; цивільному позивачу, цивільному відповідачу, їх представникам; прокурору, який брав участь у розгляді справи судом першої чи апеляційної інстанції, а також Генеральному прокурору України, прокурору області і прирівняному до нього прокурору та їх заступникам. Касації у кримінальних справах можуть бути подані: на вироки, ухвали, постанови апеляційного суду, постановлені ним як судом першої інстанції та в апеляційному порядку, а також на вироки та постанови місцевих судів, що як були, так і не були предметом апеляційної перевірки.

Безпосередньо зумовленим необхідністю забезпечити конституційне право на апеляційне й касаційне оскарження судових рішень, що передбачено Основним Законом (п. 8 ч. 3 ст. 129) є принцип інстанційності судової влади. Під інстанційністю розуміють організацію судів відповідно до необхідності забезпечити право на перегляд судового рішення судом вищого рівня. Судовий порядок розв'язання спорів є найбільш складним і тривалим. Формалізованість судового процесу є виправданою, наскільки це потрібно для створення гарантій ухвалення правосудного судового рішення. В умовах ускладнення суспільних відносин, а отже, і їх правового регулювання навіть з досягненням реальної незалежності суду не можна говорити про непогрішність судових рішень.

Важливою ознакою принципів судочинства є те, що вони носять нормативно-правовий характер, тобто ці основоположні начала закріплені у відповідних правових нормах.

Як зазначає О. І. Махницький, не слід ототожнювати такі концепти, як правосуддя та судова влада. Правосуддя – це діяльність судових органів (виключно судів), що здійснюють судову владу. Судова влада, в свою чергу, відповідно до теорії та практики розподілу влади, є самостійною та незалежною сферою публічної влади, яка створена для вирішення на основі закону соціальних конфліктів, контролю за конституційністю законів, захисту прав та свобод людини⁸³.

Судова влада в Україні реалізується шляхом правосуддя у формі цивільного, господарського, кримінального, а також конституційного судочинства. У свою чергу, є однією з форм реалізації судової влади поряд з такими формами, як конституційний контроль, формування суддівського корпусу та органів суддівського самоврядування, тлумачення (і роз'яснення) законодавства, організаційне та

⁸³ Махницький О. І. Конституційно-правові принципи судової влади в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 16-2. С. 34.

інформаційно-аналітичне забезпечення судів (узагальнення судової практики, аналіз судової статистики) тощо⁸⁴.

Конституційні принципи судочинства, якими суд має керуватися при здійсненні правосуддя, добре розкривається на прикладі України, де до основних принципів належать:

1) законність. Суть принципу законності полягає в тому, що, по-перше, суд у своїй діяльності при вирішенні справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин; по-друге, вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству і здійснюється у визначеній законом процесуальній формі;

2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Рівність перед законом це однакове застосування положень, закріплених у законодавстві, до всіх громадян країни незалежно від їх статі, раси, віросповідання, політичних, релігійних і інших переконань, національного чи соціального положення, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Поняття рівності перед судом не відрізняється істотно від поняття рівності перед законом. Воно означає наділення всіх громадян, які постають перед судом у тій чи іншій якості, рівними процесуальними правами і обов'язками;

3) забезпечення доведеності вини. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь;

4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Цей принцип полягає в тому, що кожна із сторін в судовому процесі відстоює свою правову позицію за допомогою тих засобів, які передбачені процесуальним законом. Крім того, він забезпечує рівні процесуальні можливості учасників процесу щодо надання доказів, їх дослідження і заявлення клопотань, а також виступає гарантією всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення;

5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором. Згідно цього принципу, прокурор, підтримуючи обвинувачення, зобов'язаний керуватися вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи;

⁸⁴ Махніцький О. І. Конституційно-правові принципи судової влади в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 16-2. С. 34.

6) забезпечення обвинуваченому права на захист. Суть цього принципу полягає в тому, що кожна особа має право на захист від обвинувачення у вчиненні злочину, для чого їй надається можливість одержати правову допомогу на будь-якій стадії судового процесу;

7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Цей принцип передбачає відкритість судової процедури, крім випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної чи комерційної таємниці, або щоб запобігти розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які звернулися до суду. Але у будь-якому випадку (крім усиновлення) рішення суду оголошується публічно;

8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. Цей принцип має важливе значення для виконання завдань суду із захисту прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, зміцнення законності, утвердження принципу справедливості та забезпечення розвитку демократії;

9) обов'язковість рішень суду. Судове рішення це найважливіший акт здійснення правосуддя, яке ухвалюється судами іменем держави або народу. Рішенням суду, яке набрало законної сили, є обов'язковим для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами на території всієї країни. Держава забезпечує силою примусу виконання судових рішень, за їх невиконання передбачена законом юридична відповідальність.

10) розумні строки розгляду справи судом. За останні роки приділено велику увагу строку, впродовж якого розглядаються справи. Деякі категорії справ підлягають негайному розгляду у чітко встановлений строк.

Принципи виражають найбільш суттєві властивості правосуддя, основні його положення, вони забезпечують однакове розуміння і застосування законів всіма учасниками правосуддя та слугують орієнтиром для юристів в їх практичній діяльності. Такий перелік принципів у повному обсязі визначаються в процесуальному законодавстві, а також знайшли своє відображення в конституціях багатьох країн.

М. С. Булкат зазначає, що для формування всебічного уявлення про систему принципів судової влади сучасної демократично-правової держави слід застосовувати поліструктурний підхід, в основі якого розуміння судової влади як неоднорідного явища, що ґрунтується на захисті та регулюванні відповідного «природно-правового предмета» (встановлення справедливості (здійснення судочинства), превентивна, виховна функції тощо), різними методами, в тому числі і «позитивістськими» (нормативна складова судової влади – поточне

законодавство держави). Такий підхід опосередковано сприятиме уявленню консолідованої «піраміди», вершиною якої є загальні принципи функціонування судової влади, другим рівнем – організаційні принципи судової влади, які стосуються функціонування сукупності судових органів, третім рівнем – принципи, які стосуються функціонування судів та їх процесуальної діяльності із відправлення судочинства⁸⁵.

На думку І. Факаса, під принципами правосуддя слід розуміти закріплені у чинному законодавстві основоположні керівні начала (ідеї), які визначають головні, вихідні моменти діяльності судових органів⁸⁶.

У. Мірінович під принципами правосуддя пропонує розуміти основні нормативні засади, що визначають діяльність суддів під час розгляду і вирішення цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення⁸⁷.

Система принципів правосуддя не залишається незмінною. Розвиток держави впливає на зміст уже існуючих принципів, змінюючи або доповнюючи його, а також на появу нових. У визначенні переліку принципів правосуддя треба орієнтуватися на національний та міжнародний досвід.

Національний досвід представлений завдяки закріпленню принципів в Конституції України⁸⁸, кодексах України (Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI⁸⁹, Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV⁹⁰, Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-

⁸⁵ Кузьмук В. Міжнародні принципи та стандарти правосуддя. *Юридична газета*. №30 (424). С. 6. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/mizhnarodni-principi-ta-standarti-pravosuddya.html>

⁸⁶ Сердюк В. Недоторканність суддів та її значення для здійснення правосуддя. *Юридичний вісник України*. 2008. № 18. С. 45. URL: <http://www.yurincom.kiev.ua/uvu/>

⁸⁷ Константий О. В. Суддівський імунітет як гарантія об'єктивного і неупередженого правосуддя в державі. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. №1. С.44-47.

⁸⁸ Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁸⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

⁹⁰ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

ХП⁹¹) та у законодавстві про судоустрій і статус суддів⁹², рішеннях Конституційного Суду України тощо.

Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», КПК України та ЦПК України істотно впливають на вдосконалення змісту та системи принципів правосуддя.

Міжнародний досвід – закріплення міжнародно-правових стандартів, а саме у ЄКПЛ 1950 р.⁹³, Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р.⁹⁴, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.⁹⁵, Європейській Хартії про закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р.⁹⁶, Бангалорських принципах поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 р. № 2006/23 та низці рішень Європейського суду з прав людини⁹⁷.

До складу чинної системи принципів належать такі:

- здійснення правосуддя виключно судом;
- право громадян на судовий захист;
- незалежність суддів і народних засідателів та підкорення їх лише закону;
- мова судочинства і діловодства в судах;
- гласність і відкритість судового процесу;
- здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом;
- одноособовий та колегіальний розгляд справ;
- змагальність, рівноправність сторін;
- обов’язковість судових рішень;
- презумпція невинності;

⁹¹ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

⁹² Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

⁹³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

⁹⁴ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

⁹⁵ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

⁹⁶ Європейська хартія про закон "Про статус суддів" від 10.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_236#Text.

⁹⁷ Бангалорські принципи поведінки суддів від 19.05.2006, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text.

– забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист та ін.;

– справедливого правосуддя тощо.

Слід визнати, що визначений перелік загальновизнаних принципів правосуддя не є вичерпним. Більшість принципів правосуддя потребують детального закріплення у законодавстві⁹⁸.

Особливий інтерес для нашого дослідження представляє останній, а саме принцип справедливого правосуддя.

Принцип справедливості широко використовується в судочинстві. Слід погодитися з позицією Н. В. Іванюти, яка визначає категорію справедливості як «організацію розгляду та вирішення ... спору, який в результаті координаційної, універсалізаційної, імперативної характеристик забезпечує необхідний ступінь детермінаційності, інституційності, збалансованості процесуальної правомочності учасників, імплементаційності судових актів з метою захисту прав і охоронюваних законом інтересів»⁹⁹.

Невід'ємною складовою частиною принципу справедливості є право на справедливий суд. Згідно зі ст. 6 ЄКПЛ кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом¹⁰⁰.

Чітке додержання системи принципів забезпечує повний, всебічний, об'єктивний розгляд кримінальних, цивільних, господарських та інших справ і у підсумку – вирішення завдань правосуддя.

Право на справедливий суд дотичне до двох понять: справедливості та правосуддя. Причому у цих двох поняттях коренем є слово «право», яке розуміється як «правда, праве, тобто правильне, істинне діло» тощо. Ідея справедливості та правосуддя як реалізації справедливості за допомогою влади має дуже давню історію. Саме поняття справедливості не однозначне, воно має різноманітні трактування у філософії, етиці, праві, соціально-економічних та соціально-політичних ученнях. Однак право на справедливий суд є незаперечною цінністю сучасної демократії, що ґрунтується на повазі до людської гідності та правах і свободах людини.

⁹⁸ Пігарева Г. Загальновизначені принципи здійснення правосуддя: міжнародний та національний досвід. *Підприємництво, господарство і право*. № 3. 2017. С. 93.

⁹⁹ Іванюта Н.В. Щодо принципу справедливості в господарському судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 184.

¹⁰⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

Стаття 6 Європейської конвенції про захист основоположних прав і свобод людини не лише визначає фундаментальність цього права, а й гарантує його реалізацію. Мета і предмет статті закріплюють принцип верховенства права, на підставі якого формується і будується суспільство, а також частково відображають загальну для країн-учасниць спадщину в обстоюванні демократії. Право на справедливий суд – це саме те положення Конвенції, на яке найчастіше покликаються заявники, звертаючись до ЄСПЛ. Розмова про право на справедливий суд має мотивувати учасників заняття на роздуми про верховенство закону і права.

Право на справедливий суд відповідно до ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод включає в себе: доступ до суду першої інстанції (щодо прав і обов'язків «цивільного характеру»); суд, встановлений законом; незалежний і неупереджений розгляд; обґрунтованість рішень суду; принцип юридичної визначеності; презумпція невинуватості; право особи, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, на захист¹⁰¹.

Права людини у практиці судочинства, побудованого на основі принципу верховенства права, є первинними, тому суддя у судовому процесі має керуватися не законом, що може мати неправовий характер, а саме правами людини, тлумачення яких містить міжнародне та національне законодавство. У розділі II Конституції України наведено перелік прав і свобод людини, які є нормами прямої дії.

Українська судова система, однак, має низку проблем, розв'язання яких наблизить українську практику правосуддя до стандартів європейської системи захисту прав людини. Забезпечення реальної незалежності судової гілки влади, розуміння суддями та усією системою української юстиції принципу верховенства права, подолання вибіркового характеру правосуддя, імплементація рішень Європейського суду з прав людини в українське законодавство – це далеко не повний перелік завдань реформування системи правосуддя в Україні.

Право повинно узгоджуватися з системою соціальних цінностей, по можливості дотримувати баланс інтересів, мати на меті загальне благо, стабільність і соціальний прогрес.

Право на правосуддя чи на справедливий суд – це складний комплекс конституційно закріплених процесуальних прав, які мають гарантувати основні права і свободи людини. Зазвичай це право

¹⁰¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

спирається на принцип презумпції невинуватості, на право не свідчити проти себе та своїх близьких, право на швидкий, публічний та неупереджений судовий розгляд, заборону використовувати в суді докази, отримані незаконним шляхом, право засудженої особи на перегляд вироку судом вищої інстанції тощо. Дидактичний ресурс теми, що включає відеосвідчення, історичний матеріал про повне порушення права на справедливий суд тоталітарною державною владою, матеріали про сучасний стан речей, має сприяти розвитку почуття справедливості, розуміння учасниками заняття важливості реальної демократії та цінностей, які захищаються правом на справедливий суд.

Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У ЄКПЛ закріплено принцип доступу до правосуддя. Під доступом до правосуддя, згідно зі стандартами ЄСПЛ, розуміють здатність особи безперешкодно отримати судовий захист як доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права.

Разом з тим за своєю суттю в цілому правосуддя в Україні як таке, що відбулося та фактично було реальним а не формальним, визнають таким відповідно до абз. 10 п. 9 Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 р. у справі № 1-12/2003¹⁰² лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах.

У Рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. у справі № 1-33/2004¹⁰³ вказано, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права.

Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливість полягає, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення. Тобто,

¹⁰² Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 у справі № 1-12/2003.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text>.

¹⁰³ Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 у справі № 1-33/2004.
URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504>.

справедливе застосування норм права означає, що їх застосування перебуватиме у справедливому балансі з обставинами самої справи. Інакше кажучи, перемагає верховенство права, адже в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Тоді як зміст поняття «верховенство права» Конституційний Суд України розкриває в Рішенні 02.11.2004 р. у справі № 1-33/2004¹⁰⁴ як панування права в суспільстві.

Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо.

Одним із проявів верховенства права, як зауважує Конституційний Суд України, є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Усі ці елементи права об'єднує якість, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яку значною мірою відображено в Конституції України.

Проте одразу ж слід зауважити, що таке розуміння і сприйняття «справедливості» та «верховенства права» не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу й рівність особи.

Зокрема, суддя Верховного Суду А. Бущенко в окремій думці до постанови колегії суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 лютого 2019 р. серед іншого зауважив, що загалом кримінальне судочинство переважно займається не відрізненням доброго від поганого, а зосереджується на відмінності поганого від кримінально караного¹⁰⁵. Тому відсутність складу злочину в діянні зовсім не означає його схвалення.

Це завдання законодавця – визначити якомога детальніше, що саме вважатиметься кримінальним злочином і каратиметься кримінальною санкцією, щоб установити критерії відокремлення неправди кримінально караної від неправди, до якої кримінальне право ставиться байдуже.

Принцип *nulla poena sine lege* наводить суди на обов'язок дуже уважно аналізувати законодавчі критерії кримінально протиправності діяння, аби не вийти за межі злочинності і не почати карати інші види неправедної поведінки, які законодавець – із тих чи інших міркувань,

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Постанова колегії суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.02.2019. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79846601>

навмисно або через недогляд, унаслідок суспільної думки або балансу суспільних інтересів – залишив поза межами кримінальних правопорушень.

Завдання кримінального судді (іноді болісне завдання) – розглядаючи погані вчинки людини, виправдати її, якщо її дії не підпадають під ознаки кримінального правопорушення, попри своє ставлення до вчиненого нею. Що також указує на те, що справедливість із позиції права не завжди збігається з розумінням справедливості в очах громадянина, однак у ключі міжнародних актів правосуддя буде дійсним саме в разі відповідності поняття «справедливість» у ключі права.

У свою чергу, аби право на доступ до суду було ефективним, особа повинна мати чітку фактичну можливість оскаржити діяння, що становить втручання у її права, що зазначено у Рішенні ЄСПЛ у справі «Беллет проти Франції» від 4 грудня 1995 року (*Bellet v. France*)¹⁰⁶. У вказаній справі ЄСПЛ зазначив, що «стаття 6 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права».

Як свідчить позиція ЄСПЛ у багатьох справах, основною складовою права на суд є право доступу, в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права.

Стаття 6 ЄКПЛ гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, при визначенні цивільних прав і обов'язків особи чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що пред'являється особі.

Загальною декларацією прав людини 1948 р. передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Case of *Bellet v. France*, Application № 23805/94, 04.12.1995. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57952>

¹⁰⁷ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

Право на ефективний засіб захисту закріплено також у ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права¹⁰⁸, а саме «а) забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні; б) забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту; с) забезпечити застосування компетентними властями засобів правового захисту, коли вони надаються» та ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Право на ефективний засіб юридичного захисту».

Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження¹⁰⁹.

Ключовими принципами ст. 6 є верховенство права та належне здійснення правосуддя. Ці принципи також є основоположними елементами права на справедливий суд.

Право на суд покриває надзвичайно широке поле різноманітних категорій – воно стосується як інституційних та організаційних аспектів, так і особливостей здійснення окремих судових процедур. Своєрідним механізмом, який дозволяє розуміти, тлумачити та застосовувати Конвенцію є практика ЄСПЛ, яку він викладає у своїх рішеннях.

Враховуючи той факт, що право на справедливий суд займає основне місце у системі глобальних цінностей демократичного суспільства, ЄСПЛ у своїй практиці пропонує досить широке його тлумачення. Так, у справі «Делькур проти Бельгії» від 17 січня 1970 р. (*Delcourt v. Belgium*) Суд зазначив, що «у демократичному суспільстві у світлі розуміння Конвенції, право на справедливий суд посідає настільки значне місце, що обмежувальне тлумачення статті 6 не відповідало б меті та призначенню цього положення»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

¹⁰⁹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

¹¹⁰ Case of *Delcourt v. Belgium*, Application № 2689/65, 17.01.1970. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57467>

У своїй практиці Європейський суд неодноразово наголошував, що право на доступ до суду, закріплене у ст. 6 Конвенції, не є абсолютним: воно може бути піддане допустимим обмеженням, оскільки вимагає за своєю природою державного регулювання. Держави-учасниці користуються у цьому питанні певною свободою розсуду. Однак Суд повинен прийняти в останній інстанції рішення щодо дотримання вимог Конвенції; він повинен переконатись у тому, що право доступу до суду не обмежується таким чином чи такою мірою, що сама суть права буде зведена нанівець. Крім того, подібне обмеження не буде відповідати ст. 6, якщо воно не переслідує легітимної мети та не існує розумної пропорційності між використаними засобами та поставленою метою.

Практика Європейського суду щодо України стосовно гарантій, закріплених ст. 6, знайшла своє відображення у справах, які стосуються права доступу до суду та справедливого судового розгляду. Так, у справі «Трегубенко проти України» від 2 листопада 2004 р. (Tregubenko v. Ukraine) заявник скаржився, що остаточне і обов'язкове судове рішення, винесене на його користь, було скасовано в порядку нагляду, а також що судове провадження в його справі було несправедливим. Крім того, заявник скаржився, що йому було відмовлено у доступі до суду для визначення його цивільних прав¹¹¹.

Слід зазначити, що на час розгляду цієї справи глава 42 ЦПК України передбачала можливість перегляду остаточних і обов'язкових рішень суду в порядку нагляду.

Розглянувши обставини цієї справи, Суд зауважив, що, дозволяючи внесення протесту згідно з цим правилом, Верховний Суд України звів нанівець увесь судовий розгляд, що завершився прийняттям остаточного та обов'язкового рішення, і тому порушив принцип *res judicata* щодо рішення, яке, крім того, вже було частково виконано.

У своїй практиці Суд дотримується тієї думки, що це питання має розглядатися з урахуванням принципу юридичної визначеності, а не просто як втручання з боку виконавчої влади. Тому у вказаній справі Суд дійшов висновку, що, застосовувавши процедуру нагляду з метою скасування судового рішення, винесеного на користь заявника, ПВСУ порушив принцип юридичної визначеності та право заявника на доступ до суду, гарантоване ст. 6 Конвенції.

Аналогічного висновку щодо скасування остаточного судового рішення, Суд дійшов у справах «Науменко проти України» від

¹¹¹ Case of Tregubenko v. Ukraine, Application № 61333/00, 02.11.2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus/?i=001-67248>

10 лютого 2004 р. (Naumenko v. Ukraine)¹¹² та «Полтораченко проти України» від 18 січня 2005 року (Poltorachenko v. Ukraine)¹¹³. Суд визнав, що у згаданих справах, в яких мали місце скасування рішень, які набули статусу остаточних та мали обов'язковий характер, було порушено ст. 6 Конвенції.

Як свідчить практика звернень громадян зі скаргами до Європейського суду, поняття «справедливий суд» може тлумачитись досить неоднозначно. Як правило особи, які не досягли у судовому провадженні бажаного результату, не завжди можуть уточнити, у чому конкретно полягала неповага з боку національних судів до їх права на справедливий суд. У багатьох випадках скарга на несправедливий судовий розгляд полягає у запереченні результату судового розгляду справи та тверджень щодо помилок стосовно фактів та права.

У зв'язку з цим слід нагадати позицію Суду, який зазначив, що згідно зі ст. 19 Конвенції, його функції полягають у забезпеченні Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. Зокрема, питання помилок щодо фактів та права, які начебто були припущені національним судом, не належить до компетенції Суду доти, доки такі помилки не порушують прав та свобод, що захищаються Конвенцією. Більше того, тоді як ст. 6 Конвенції гарантує право на справедливий суд, вона не встановлює ніяких правил стосовно допустимості доказів чи способу їх оцінки. Це питання регулюється, головним чином, національними законодавством та судами. Суд нагадує, що хоча п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди аргументувати прийняті ними рішення, це не можна розуміти як вимогу надавати вичерпну відповідь на кожне питання, підняте стороною під час судового розгляду справи.

Наступною гарантією, що закріплена п. 1 ст. 6 Конвенції є незалежність та безсторонність судової влади. Слід зазначити, що Європейським судом у багатьох справах було визначено принципи, за якими суд можна визначити як безсторонній.

Зокрема, у справі «Пуллар проти Сполученого Королівства» від 10 червня 1996 р. (Pullar v. United Kingdom)¹¹⁴ Суд вказав, що судова практика передбачає два критерії для встановлення безсторонності суду в сенсі п. 1 ст. 6 Конвенції. По-перше, потрібно встановити, що суд був суб'єктивно безсторонній, тобто жоден із його членів відкрито не

¹¹² Case of Naumenko v. Ukraine, Application № 42023/98, 10.02.2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-204029>

¹¹³ Case of Poltorachenko v. Ukraine, Application № 77317/01, 18.01.2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-67988>

¹¹⁴ Case of Pullar v. United Kingdom, Application № 77317/01, 22399/93, 10.06.1996. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57995>

проявляв упередженість та особисту зацікавленість. Особиста безсторонність презюмується доти, доки не буде доведено інше. По-друге, суд повинен бути об'єктивно безсторонній, тобто передбачається існування достатніх гарантій, щоб виключити будь-які сумніви щодо цього.

Що стосується практики Суду у питаннях незалежності судової влади України, то вони були розглянуті Судом у справі «Совтрансавто-Холдинг проти України» від 25 липня 2002 р. (Case of Sovtransavto Holding v. Ukraine)¹¹⁵. Рішення у цій справі створило прецедент, який має значний вплив на подальшу практику як українського судочинства, так і самого Європейського суду.

У цій справі заявник наполягав на тому, що незаконне збільшення частки капіталу в акціонерному товаристві мало наслідком втрату заявником контролю за діяльністю підприємства та його майном. Заявник наголошував на тому, що його справа не була розглянута справедливо та протягом розумного строку незалежним і безстороннім судом. Він також скаржився на відсутність відкритого слухання при розгляді його справи.

У своєму рішенні ЄСПЛ проаналізував діяльність господарських судів України, у тому числі й Вищого господарського суду України, під час розгляду справи, у якій стороною виступало російське підприємство «Совтрансавто – Холдінг», і констатував, що суди допустили порушення права юридичної особи на справедливий судовий розгляд справи, який мав також вплив на право власності заявника.

Так, ЄСПЛ вкотре звернув увагу на процедуру внесення протесту як на таку, що не відповідає принципу юридичної визначеності. Також ЄСПЛ висловив свою стурбованість щодо різних та часто суперечливих підходів до застосування та тлумачення внутрішнього законодавства українськими судовими органами. Врешті-решт, ЄСПЛ звернув увагу на численні випадки втручання українських органів державної влади найвищого рівня в судове провадження в цій справі.

Суд дійшов висновку, що втручання, з огляду на його зміст та спосіб здійснення, було таким, що суперечило поняттю «безсторонній і незалежний суд» в сенсі ст. 6 Конвенції.

Статтею 6 Конвенції також гарантується право на розгляд справи судом у «розумні строки». Слід відмітити, що у своїй практиці Суд підходив до цієї проблеми дуже індивідуально. Разом із тим, були встановлені певні критерії, в світлі яких слід оцінювати тривалість провадження це: складність справи; поведінка заявника; дії відповідних

¹¹⁵ Case of Sovtransavto Holding v. Ukraine, Application № 48553/99, 25.07.2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-125110>

органів. Ці питання аналізувались судом у справі «Странніков проти України» від 3 травня 2005 р. (Case of Strannikov v. Ukraine)¹¹⁶, де Суд дійшов висновку, що тривалість оскаржуваного процесу була надмірною та не відповідала вимозі «розумності строку».

У вказаній справі заявник звернувся до суду з позовом про визнання його засновником підприємства-відповідача та відшкодування моральної шкоди. Судовий процес у справі було розпочато у травні 1995 р. Після розгляду усіх документів, які були йому надані, Суд дійшов висновку, що у справі загальна тривалість оскаржуваного процесу є надмірною та не відповідає вимозі «розумності строку». Суд наголосив, що оскаржуваний процес закінчився 26 січня 2004 р., коли заявнику була виплачена заборгованість. Таким чином, провадження тривало близько 8 років та 8 місяців для 4 інстанцій (включаючи інстанції виконання), тобто близько 6 років та 4 місяців після визнання Україною права особи на подання індивідуальної заяви до Суду.

Справа «Науменко проти України» від 10 лютого 2004 р. (Naumenko v. Ukraine)¹¹⁷ також розглядалась Судом на предмет «розумності строку» судового розгляду скарг заявниці, що стосувались отримання нею соціальних пільг та пенсії як ліквідатора наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Суд, оцінюючи тривалість провадження у справі заявниці в світлі встановлених своєю практикою критеріїв, дійшов висновку, що поведінка заявниці протягом розгляду справи була належною. Також Суд зазначив, що провадження щодо отримання компенсації було наслідком зменшення розміру пенсії заявниці та позбавлення її пільг, наданих їй як ліквідатору наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. В світлі цих обставин та враховуючи складне фінансове становище заявниці та стан її здоров'я, розгляд справи мав для неї безсумнівно важливе значення. Суд наголосив на тому, що для заявниці було життєвою необхідністю вимагати скорішого вирішення її скарг.

Враховуючи тривалість провадження після 11 вересня 1997 р. (5 років, 8 місяців і 1 день), Суд дійшов висновку, що при вирішенні справи заявниці мала місце необґрунтована затримка і у цій справі мало місце порушення ст. 6 Конвенції у тому сенсі, що «цивільні права» заявниці були визначені з порушенням «розумного строку».

Іншого висновку щодо тривалості провадження Суд дійшов у справі «Полтораченко проти України» від 18 січня 2005 р.

¹¹⁶ Case of Strannikov v. Ukraine, Application № 49430/99, 03.05.2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-68951>

¹¹⁷ Case of Naumenko v. Ukraine, Application № 42023/98, 10.02.2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-204029>

(Poltorachenko v. Ukraine)¹¹⁸, де заявник скаржився на невинуватого довшу тривалість провадження та несправедливість цього провадження через скасування за протестом голови Верховного Суду Автономної Республіки Крим в порядку нагляду остаточного та обов'язкового рішення, винесеного на його користь.

Оцінюючи тривалість провадження у справі заявника в світлі встановлених своєю практикою критеріїв, Суд зазначив, що предмет судового розгляду не був особливо складним, але передбачав деякі складнощі щодо встановлення суми компенсації, яка підлягала виплаті заявнику. Проте Суд зазначив, що не дивлячись на відкладення справи та скасування в кінцевому порядку остаточного рішення, винесеного на користь заявника, провадження у цілому з безперервним судовим розглядом не перевищило три роки та два місяці. Тому Суд дійшов висновку, що тривалість сама собою не перевищувала таку, яка може вважатися «розумною».

На цей час у постанові Великої Палати Верховного Суду від 27 листопада 2018 р. у справі № 905/2260/17 вказано: «як захист права розуміють державно-примусову діяльність, спрямовану на відновлення порушеного права суб'єкта правовідносин та забезпечення виконання юридичного обов'язку зобов'язаною стороною. Спосіб захисту може бути визначений як концентрований вираз змісту (суті) міри державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного для особи, право чи інтерес якої порушені, правового результату. Спосіб захисту втілює безпосередню мету, якої прагне досягнути суб'єкт захисту, вважаючи, що таким чином буде припинене порушення (чи оспорювання) його прав, або в інший спосіб нівелює негативні наслідки порушення його прав»¹¹⁹.

У постанові Великої палати Верховного Суду від 30 січня 2019 р. у справі № 569/17272/15-ц вказано: «належний спосіб або способи захисту обумовлюються змістом порушеного права та характером його порушення. Велика Палата Верховного Суду неодноразово звертала увагу, що застосування конкретного способу захисту права залежить як від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або заперечення. Такі право чи інтерес мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу,

¹¹⁸ Case of Poltorachenko v. Ukraine, Application № 77317/01, 18.01.2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-67988>

¹¹⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2018 у справі № 905/2260/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78376916>

характеру його порушення, невизнання або заперечення та спричиненим цими діями наслідкам»¹²⁰.

Подібні висновки сформульовано, зокрема, у постановках Великої Палати Верховного Суду від 5 червня 2018 р. у справі № 338/180/17¹²¹ та від 11 вересня 2018 р. у справі № 905/192/16¹²².

Тобто, ключовим постає тезис щодо того, що право підлягає захисту з дотриманням вимог законності. А відповідно до усталеної практики ЄСПЛ вимога щодо законності в розумінні Конвенції вимагає дотримання відповідних положень національного законодавства та відповідності принципів верховенства права, що включає свободу від свавілля (див. рішення у справі «Антріш проти Франції» від 22 вересня 1994 р. (*Hentrich v. France*)¹²³ та «Кушоглу проти Болгарії» від 10 травня 2007 р. (*Kushoglu v. Bulgaria*)¹²⁴.

Інакше кажучи, має існувати обґрунтоване пропорційне співвідношення між засобами, які застосовуються, та метою, яку прагнуть досягти.

Надаючи власне оцінку так званим «засобам» і «меті» через призму міжнародних стандартів справедливого правосуддя в ключі їх імплементації в українське законодавство у кримінальному судочинстві, можливо зауважити, що офіційне тлумачення положень ч. 2 ст. 55 Конституції України міститься, зокрема, у Рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 2011 р. № 19-рп/2011¹²⁵.

У цьому Рішенні Конституційний Суд України серед іншого зазначив, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Для здійснення такої діяльності органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи наділені публічною владою, тобто мають реальну можливість на підставі положень, установлених Конституцією і законами України, приймати рішення чи вчиняти певні дії.

¹²⁰ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 569/17272/15-ц URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80116150>

¹²¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018 у справі № 338/180/17 URL: https://protocol.ua/ru/postanova_vp_vs_vid_05_06_2018_roku_u_spravi_338_180_17/

¹²² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 905/1926/16 URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/76596894>

¹²³ Case of Hentrich v. France, Application № 13616/88, 03.07.1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58040>

¹²⁴ Case of Kushoglu v. Bulgaria Application № 48191/99, 10.05.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-80482>

¹²⁵ Рішення Конституційного Суду України від 14.12.2011 № 19-рп/2011 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11#Text>

Особа, стосовно якої суб'єкт владних повноважень прийняв рішення, вчинив дію чи допустив бездіяльність, має право на захист¹²⁶.

У Рішенні від 23 травня 2001 р. № 6-рп/2001 Конституційний Суд України зазначив, що право на судовий захист належить до основних, невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина та відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (абз. 4 п. 3 мотивувальної частини), а недосконалість інституту судового контролю не може бути перепорою для оскарження актів, дій чи бездіяльності посадових осіб органів державної влади (абз. 6 підпункту 4.2 п. 4 мотивувальної частини)¹²⁷.

Стаття 124 Конституції України ключовим під час визначення судової юрисдикції визначає наявність «спору». Таке поняття неодноразово було предметом дослідження й аналізу ЄСПЛ, який, зокрема, дійшов таких висновків.

Терміну «спір» (французькою мовою «contestation») необхідно надавати основного, а не формального значення. Важливо також не звертати уваги на форму та мовні засоби, що використовуються, а спиратися на реалії події відповідно до обставин кожної справи. Спір повинен мати справжній і серйозний характер. Спір може стосуватися не лише існування права, а також сфери застосування чи порядку, у якому воно має бути використано. Він також може стосуватися фактичних обставин справи.

Однак який він – стандарт правосуддя – сьогодні, на чому базується, із чого випливає, чим обумовлюється та чи дає можливість вирішити той самий єдиний і найважливіший для людини спір (кожен випадок звернення до суду в очах заявника є ключовим у момент його виникнення)?

Насамперед слід зауважити, що слово «стандарт» означає зразок, модель, еталон, який приймають за вихідний для порівняння з ним інших подібних об'єктів¹²⁸.

Поняття «міжнародні стандарти у сфері правосуддя» В. Владишевська у праці «Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації» характеризує як загально визнані, універсальні мінімальні вимоги, які установлені та визнані міжнародною спільнотою (принципи, рекомендації, правила,

¹²⁶ Рішення Конституційного Суду України від 14.12.2011 № 19-рп/2011 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11#Text>

¹²⁷ Рішення Конституційного Суду України від 23.05.2001 № 6-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-01#Text>

¹²⁸ Краткий политический словарь ; сост. и общ. ред. Л. А. О니кова и Н. В. Шишина. Москва, 1980. С. 396.

критерії, рішення, висновки) для ефективного функціонування як держави в цілому, так і судової влади зокрема¹²⁹.

Аналізуючи практику ЄСПЛ щодо України можна зробити висновок, що причини порушення прав людини частіше за все полягають у недосконалому законодавстві нашої держави або в його практичному застосуванні державними органами та судовими інстанціями.

30 березня 2006 р. набув чинності Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»¹³⁰. Зазначений Закон встановлює обов'язкове здійснення юридичної експертизи всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації. Також Законом передбачено здійснення перевірки чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду.

Важливо підкреслити, що відповідно до вказаного Закону суди України при розгляді справ повинні застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Враховуючи практичні кроки України на шляху до утвердження верховенства права та останні позитивні тенденції в українському правовому полі, можна сподіватись, що застосування положень ЄКПЛ та практики ЄСПЛ національними органами та судовими інстанціями дозволять у майбутньому уникати констатації Європейським судом порушення Україною положень Конвенції.

В цьому аспекті, слушною є точка зору В. Кузьмука, що процеси судової реформи мають будуватися, в першу чергу, шляхом імплементації загальних міжнародних принципів правосуддя та правил поведінки суддів у національне законодавство. Тобто, першочерговим пріоритетом законопроектної роботи у цьому напрямку має бути аналіз основоположних ідей судочинства, закладених у міжнародній юридичній практиці, та покладення їх в основу такої реформи¹³¹.

Наведене у своїй сукупності дає змогу зробити висновок, що завдяки міжнародним стандартам, котрі віднайшли пряме відображення в нормах законодавства України, правосуддя в Україні відповідає вимогам справедливості та забезпечує ефективне поновлення у правах

¹²⁹ Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. *Юридичний вісник*. 2016/3. С. 47-50.

¹³⁰ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

¹³¹ Кузьмук В. Міжнародні принципи та стандарти правосуддя. *Юридична газета*. №30 (424). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/mizhнародni-principi-ta-standarti-pravosuddya.html>

громадян, адже базується на міжнародному досвіді, впливає з низки актів, що вмістили найкращий практичний досвід та обумовлені верховенством права. Тобто, і в цій ситуації вдалося ефективно захистити права саме у ключі міжнародних стандартів щодо принципів правосуддя, котрі віднайшли своє відображення в нормах національного законодавства.

Чітке додержання системи принципів забезпечує повний, всебічний, об'єктивний розгляд кримінальних, цивільних, господарських та інших справ і у підсумку – вирішення завдань правосуддя.

РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Давидюк В. М.

*доктор юридичних наук, заслужений юрист України
професор кафедри права
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ

Створення ефективної моделі адміністративного судочинства є важливим завданням, від якого прямо залежить подальший розвиток суспільства та організація системи публічного адміністрування різними державними процесами¹³².

Як зазначає С. Гречана, «на сьогодні адміністративне судочинство є одним із перспективних і дієвих механізмів захисту громадян від незаконного діяння органів державної влади та місцевого самоврядування. Гарантії прав громадян у відносинах з адміністративними органами є обов'язком держави, що створює необхідність у адміністративному судочинстві, яке б захищало права громадян та забезпечувало законність діяльності органів державної влади»¹³³.

Слушним є твердження Н. Литвин та А. Ярош про те, що на сьогодні у державі існують проблемні питання щодо реалізації громадянами своїх прав на захист в адміністративних судах, серед яких можна виокремити відсутність належної єдності у судових процедурах, що, у свою чергу, викликано неузгодженістю між понятійно-категоріальними апаратами, які застосовуються в адміністративному судочинстві України¹³⁴.

¹³² Скрипченко В. О. Принципи адміністративного судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. С. 14.

¹³³ Гречана С. І. Сутність адміністративного судочинства через призму поглядів вчених. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. №1 (39). С. 64.

¹³⁴ Литвин Н. А., Ярош А. О. Адміністративне судочинство як основний засіб захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин. *Наше право*. 2020. № 1. С. 22.

Л. Іщук вважає, що до основних проблем виникнення публічно-правових спорів у фіскальній сфері можна віднести неоднозначне застосування норм права, процедурні порушення контролюючими органами, недотримання посадовими особами контролюючих органів норм чинного законодавства при здійсненні ними своїх повноважень¹³⁵.

На думку І. Малярчука, потребує удосконалення розгляд адміністративними судами податкових спорів. Недоліки під час адміністративного судочинства у вказаній сфері зумовлюються, насамперед, недосконалим податковим законодавством, його застарілістю, колізійністю, невідповідністю сучасним економічним реаліям¹³⁶.

Варто зауважити, що кількість позовних заяв і справ із приводу спорів у фіскальній сфері, що надходять до судів різних інстанцій, щороку зростає. Зокрема, за даними ДПС України протягом січня-вересня 2021 р. на розгляді у судах перебувало 67,04 тис. справ на суму 337,1 млрд. грн. Розглянуто 17,87 тис. справ на суму 87,6 млрд. грн., з них: на користь органів ДПС – 11,65 тис. справ (у т.ч. немайнові спори) на суму 64,5 млрд. грн., та на користь платників податків – 6,22 тис. справ на 23,1 млрд. грн. Із загальної кількості справ, що у звітному періоді перебували на розгляді в судах різних інстанцій, одну з ключових категорій становили справи за позовами платників податків до органів ДПС про визнання недійсним/нечинними податкових повідомлень-рішень – 24,9 тис. справ на суму 235,9 млрд. грн. Було розглянуто 5,73 тис. справ на загальну суму 59,2 млрд. грн., з них на користь органів ДПС – 3,6 тис. справ на суму 42,3 млрд. грн.¹³⁷.

В адміністративному судочинстві, основним завданням якого є захист прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин, принципи посідають провідне місце. Вони є первинними нормами, що не ґрунтуються одна на одній, однак тісно та гармонійно взаємопов'язані. Принципи виступають не лише як гарантії реалізації завдань адміністративного судочинства, але й як гарантії дотримання його процесуальної форми.

¹³⁵ Іщук Л. П. Особливості розгляду публічно-правових спорів у фіскальній сфері в адміністративному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 2 (31). С. 93.

¹³⁶ Малярчук І. А. Шляхи удосконалення вирішення податкових спорів в адміністративному судочинстві. *Lex Portus*. 2017. № 1 (3). С. 125.

¹³⁷ Інформація щодо оскаржень рішень станом на 01.10.2021. Офіційний веб-сайт Державної податкової служби України. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/vregulyuvannya-podatkovih/informatsiya-schodo-oskarjen-rishen/516349.html> (дата звернення: 10.11.2021).

Як зазначають вітчизняні вчені¹³⁸, основна функція таких принципів полягає в тому, щоб сприяти юридично правильному здійсненню прав і свобод громадян, а також виконанню обов'язків усіма учасниками процесу.

Реалізація принципів адміністративного судочинства дає змогу вирішити такі завдання, як: забезпечення повноти та всебічності розгляду адміністративної справи; реалізація матеріальних норм адміністративного права; сприяння захисту прав та інтересів учасників спору; усунення можливих прогалин актів адміністративного та адміністративно-процесуального законодавства¹³⁹.

В. Скрипченко зазначив, що «у вузькому значенні, засади адміністративного судочинства відіграють ідейне значення, адже по суті є орієнтирами та «стовпами» тих процедур, за якими здійснюється процес судочинства в адміністративних судах. Ширше розуміння принципів адміністративного судочинства передбачає поєднання змістовного та процедурного аспектів і засвідчує їх спрямування на справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (що визначено як основні завдання адміністративного судочинства), а також вимогу обов'язкового дотримання визначених Кодексом адміністративного судочинства України етапів та процедур, в яких відображається суть самого судочинства в даній судовій спеціалізації»¹⁴⁰. На його думку, принципами адміністративного судочинства є основоположні засади, які покладаються в основу процесуальної діяльності, що здійснюється адміністративним судом і визначає її природу, зміст та сутність в якості ключового суб'єкта забезпечення справедливості у відносинах громадян та публічної влади¹⁴¹.

Відповідно до ч. 3 ст. 2 КАС України¹⁴² основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є: 1) верховенство права; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін, диспозитивність та

¹³⁸ Ковалів М. В. Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014. С. 62.

¹³⁹ Бояринцева М. А. Характеристика принципів адміністративного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 2. С. 107.

¹⁴⁰ Скрипченко В. О. Принципи адміністративного судочинства: автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Тернопіль, 2020. С. 12.

¹⁴¹ Скрипченко В. О. Вказ. праця. С. 12-13.

¹⁴² Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

офіційне з'ясування всіх обставин у справі; 5) обов'язковість судового рішення; 6) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 7) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом; 8) розумність строків розгляду справи судом; 9) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 10) відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення.

Досліджуючи основні засади адміністративного судочинства, вітчизняними ученими здійснюється спроба як визначення самого поняття «принципи адміністративного судочинства», так й удосконалення наявного переліку принципів.

Так, О. Корчинський вважає за необхідне доповнити існуючий в КАС України перелік наступними принципами: організаційна незалежність адміністративних судів; судове керівництво процесом; забезпечення права на захист і доступність такого захисту; повний та всебічний розгляд справи; економічність адміністративного процесу; доступність адміністративного судочинства; юридична визначеність і відкритість судових рішень адміністративних судів; незалежність, безсторонність і професіоналізм суддів адміністративних судів¹⁴³.

Н. Писаренко пропонує розширити коло принципів адміністративного судочинства, перелік яких має вміщувати такі принципи, як: 1) доступ до правосуддя в адміністративних справах; 2) заборона дискримінації (рівності учасників процесу перед судом); 3) незалежність та безсторонність адміністративного суду; 4) публічність судового процесу; 5) законність; 6) рівність учасників справи перед законом; 7) змагальність учасників справи; 8) диспозитивність; 9) офіційне з'ясування всіх обставин у справі; 10) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 11) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення; 12) обґрунтованість судового рішення; 13) розумність строків розв'язання адміністративних справ¹⁴⁴.

О. Капинос також пропонує розширити систему принципів адміністративного судочинства України та пропонує викласти їх таким чином: 1) доступність адміністративного судочинства; 2) верховенство права; 3) законність; 4) рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом; 5) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; 6) гласність і відкритість адміністративного процесу; 7) забезпечення апеляційного та

¹⁴³Корчинський О. І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2019. С. 15.

¹⁴⁴ Писаренко Н. Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. С. 21-22.

касаційного оскарження рішень адміністративного суду, крім випадків, установлених КАС; 8) обов'язковість судових рішень; 9) національна мова судочинства; 10) досудове врегулювання спорів; 11) правнича допомога при вирішенні справ в адміністративному суді; 12) незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону; 13) незмінність суддів; 14) здійснення правосуддя тільки судом; 15) безпосередність; 16) безперервність судового розгляду; 17) об'єктивна істина; 18) формальне і матеріальне керівництво суду; 19) усність і письмовість судового розгляду; 20) процесуальна економія»¹⁴⁵.

У рамках нашого дослідження вважаємо за необхідне акцентувати увагу на особливостях застосування принципів адміністративного судочинства саме під час розгляду та вирішення податкових спорів. Оскільки, як зазначають вітчизняні учені¹⁴⁶, «постійний моніторинг судової практики щодо вирішення податкових спорів є підставою розроблення та впровадження заходів для вдосконалення податкового законодавства, які дозволять усунути прогалини в чинному податковому законодавстві, зробити його більш прозорим та зрозумілим і, як наслідок – мінімізувати виникнення податкових спорів».

1. Верховенство права.

Принцип верховенства права (*англ. – the Rule of Law principle*) визнається в сучасних юридичних, політичних, економічних, політичних фахових джерелах одним з центральних елементів правової системи, важливим критерієм демократизації суспільного життя та запровадження незалежних інститутів в трансформаційному суспільстві, обумовлені зміною форми державного правління, системи законодавства, переглядом аксіологічних засад в публічно- та приватно-правовій сфері¹⁴⁷.

Зміст цього принципу не є новим для вітчизняної науки та галузі адміністративного права, впродовж багатьох років вчені ведуть ґрунтовні наукові дискусії щодо визначення головних критеріїв його дотримання, взаємозв'язку з захистом прав, свобод громадян.

¹⁴⁵ Капинос О. В. Теоретико-правові засади функціонування адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. С. 14.

¹⁴⁶ Удосконалення організаційно-правових процедур вирішення податкових спорів: фінансово-правовий аспект та механізми стягнення фіскальних платежів : наук. вид. ; за заг. ред. О. В. Драган. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2020. С. 46.

¹⁴⁷ Іваненко Т. М. Адміністративно-правове забезпечення доступності адміністративного судочинства як складової верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. С. 29.

На думку Н. Писаренко, верховенство права представлено як доктринальна ідея, що наповнена чітко визначеними елементами, кожен з яких сам по собі є нормативно закріпленим принципом¹⁴⁸.

Ж. Мельник-Томенко зазначив, що принцип верховенства права як універсальна засада адміністративного судочинства – це вихідна, фундаментальна основа адміністративного процесу, відповідно до якої адміністративний суд під час вирішення справи виходить із того, що право «вище» за закон, а адміністративно-процесуальні відносини загалом будуються за формулою: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю¹⁴⁹.

Слід зазначити, що ст. 6 КАС України¹⁵⁰ містить чотири частини, в яких закріплено такі положення:

«1. Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

2. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

3. Звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

4. Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини».

З огляду на ч. 2, 4 ст. 6 КАС України проблема застосування національного законодавства та його тлумачення у контексті практики ЄСПЛ виглядає особливо актуальною. Суд зобов'язаний переконатись у тому, що спосіб, у який тлумачиться та застосовується національне законодавство, приводить до наслідків, сумісних із принципами ЄКПЛ¹⁵¹ з точки зору тлумачення їх у світлі практики Суду. Особливо важливим у цьому сенсі є тлумачення принципу верховенства права.

¹⁴⁸ Писаренко Н. Верховенство права в адміністративному судочинстві: від доктринальної ідеї до практичної імплементації. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 25. № 1. 2018. С. 141.

¹⁴⁹ Мельник-Томенко Ж. М. Принцип верховенства права як універсальна засада адміністративного судочинства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. С. 88.

¹⁵⁰ Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁵¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.11.2021).

На думку О. Каплі, «Європейський Суд з прав людини, розкриваючи зміст принципу верховенства права, що має комплексний характер, зазначає, що складовою є якість закону, тобто доступність закону, його передбачуваність та відповідність усім вимогам верховенства права. Стан сучасного українського законодавства та його змінюваність, а також перманентне реформування судової системи, унеможливають повноцінну реалізацію принципу судового захисту»¹⁵².

У зв'язку з цим розглянемо деякі з указаних елементів верховенства права, які були встановлені у рішеннях ЄСПЛ, саме під кутом захисту прав і законних інтересів у відносинах між приватними особами і носіями публічної влади у податкових спорах.

ЄСПЛ у справі «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06)¹⁵³ встановив порушення ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, оскільки заявника було зобов'язано сплатити додатково суму прибуткового податку з його доходу, отриманого не за місцем основної роботи. Чинником, який призвів до цього порушення, є наявність суперечності між нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України та Президента України, які регулювали питання оподаткування доходів громадян.

Як зазначив Н. Писаренко, «Європейський суд з прав людини, доводячи свою позицію відносно порушення конвенційних норм у даній справі, вказав на недотримання 3-х вимог верховенства права, а саме:

Законності: національні органи, вирішуючи «долю» справи Щокіна, застосовували норми без огляду на юридичну силу актів, в яких їх об'єднано.

Юридичної визначеності: акти з питань оподаткування, застосовані національними органами у справі Щокіна, явно суперечили один одному, а отже, їхні норми не гарантували, що перебіг відносин, які ними врегульовано, буде передбачуваним.

Заборони свавілля: покладаючи на пана Щокіна додатковий обов'язок щодо сплати податку, національні органи втрутилися у його право; таке втручання визнано судом свавільним, бо здійснено воно не на підставі закону та з недотриманням справедливого балансу між

¹⁵² Капля О. М. Доступність судового захисту як принцип адміністративного судочинства України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 112.

¹⁵³ Справа «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06) : Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 14.10.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 10.11.2021).

загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи (принцип пропорційності)»¹⁵⁴.

У рішенні ЄСПЛ «Серков проти України» (спір щодо стосування стягнення ПДВ) відзначено: «Верховенство права, один з основоположних принципів демократичного суспільства, притаманне всім статтям Конвенції. Таким чином, питання, чи було дотримано справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи, виникає лише тоді, коли встановлено, що оскаржуване втручання відповідало вимозі законності та не було свавільним»¹⁵⁵.

Для прикладу можна навести зразкові справи Верховного Суду України з приводу адміністрування податків, зборів, платежів, а також контролю за дотримання вимог податкового законодавства, а саме: справу № 812/292/18 (Пз/9901/22/18)¹⁵⁶ про скасування рішення щодо застосування штрафних санкцій і застосування пені за несплату або несвоєчасну сплату єдиного внеску та справу № 520/3939/19 (Пз/9901/10/19)¹⁵⁷ про оподаткування самозайнятої особи, яка одночасно зареєстрована як фізична особа – підприємець.

У цих справах Верховний Суд України визначив ознаки типових справ, обставини зразкової справи, що зумовлюють типове застосування норм матеріального права та порядок застосування таких норм; обставини, які можуть впливати на інше застосування норм матеріального права, ніж у зразковій справі.

Вважаємо, що розгляд більшої кількості зразкових справ і прийняття по таких справах рішень сприятиме швидшому розгляду справ адміністративними судами з податкових спорів, а існування єдиної судової практики підвищить задоволеність громадян діяльністю судів, створить підґрунтя до поновлення довіри до суду, подальшому удосконалення податкового законодавства.

Окрім того, поділяємо думку О. Попович про те, що дія принципу верховенства права у податковій системі є передумовою належного

¹⁵⁴ Писаренко Н. Верховенство права в адміністративному судочинстві: від доктринальної ідеї до практичної імплементації. *Вісник Національної академії правових наук України*. Т. 25. № 1. 2018. С. 142.

¹⁵⁵ Справа «Серков проти України» (Заява № 39766/05) : Рішення ЄСПЛ від 07.07.2011. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00264.html (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁵⁶ Рішення Верховного Суду України від 30.03.2018 по справі № 812/292/18 (Пз/9901/22/18). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/insh/zrazkovi_spravu/rish_2018_03_30_812_292_18 (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁵⁷ Рішення Верховного Суду від 02.09.2019 по справі № 520/3939/19 (№ Пз/9901/10/19). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/insh/zrazkovi_spravu/zs_9901_10_19_520_3939_19 (дата звернення: 10.11.2021).

правового регулювання податкових відносин, одного із найнеобхідніших кроків у сьогоденних соціально-економічних реаліях, зокрема в умовах необхідності переходу від наглядово-каральної функції податкової служби до сервісної, що допомагає в нарахуванні та проведенні податкових платежів, а не має на меті наповнення бюджету за рахунок фінансових санкцій та переплат¹⁵⁸.

2. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

Принцип рівності перед судом є основою сучасної концепції справедливого правосуддя. Для кожної людини у правовій державі, насамперед, важливо мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати право на судовий захист незалежно від належності до певної соціальної групи або інших персональних характеристик особи¹⁵⁹.

Забезпечення належного розгляду та вирішення податкового спору в адміністративному судочинстві є неможливим без досягнення принципу рівності учасників процесу. Оскільки рівність усіх перед законом є не лише принципом адміністративного судочинства, а й конституційним принципом, проголошеним у ст. 129 Конституції України¹⁶⁰.

Відповідно до ст. 8 КАС України¹⁶¹ усі учасники судового процесу є рівними перед законом і судом. При цьому не може бути привілеїв чи обмежень прав учасників судового процесу за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Особливості застосування принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом в адміністративного судочинства під час розгляду та вирішення податкових спорів розглянемо на прикладі сплати судового збору.

На думку Львівського апеляційного адміністративного суду у справі № 876/5949/16¹⁶² «...рівність усіх учасників судового процесу

¹⁵⁸ Попович О. В. Визнання та дія принципу верховенства права у сфері оподаткування. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2021. Вип. 2 (4). С. 112.

¹⁵⁹ Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178.

¹⁶⁰ Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2021).

¹⁶¹ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁶² Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду від 17.08.2016 у справі № 876/5949/16 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/59761060> (дата звернення: 01.11.2021).

перед законом передбачає єдиний правовий режим судочинства, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав, тобто є конкретизацією загального принципу рівності громадян перед законом і судом стосовно сфери здійснення судової влади і судочинства. Тому, відстрочення сплати судового збору відповідним органам як сторонам в окремих категоріях справ може розцінюватися як надання їм певних процесуальних переваг перед іншими учасниками судового процесу, зокрема юридичними та фізичними особами, які, безперечно, зобов'язані сплачувати відповідний збір. Враховуючи вищенаведене, клопотання апелянта про відстрочення сплати судового збору не підлягає задоволенню».

3. Гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.

Гласність судочинства як компонент політичного визначення цього соціального явища водночас має певні особливості, пов'язані з відокремленістю та специфікою функціонування судової влади в Україні та належністю до принципів адміністративного судочинства. Особливої актуальності зазначене питання набуває через те, що публічно-правові спори хоча й належать до юрисдикції адміністративних судів, проте найголовнішим завданням адміністративного судочинства є захист прав і свобод громадян, законних інтересів юридичних осіб у владовідносинах тощо. Крім того, принцип гласності адміністративного процесу – передбачений Конституцією України та рядом процесуальних нормативно-правових актів, а тому дотримання усіх законодавчих норм, насамперед КАС України, є беззаперечною основою існування демократичної держави та повноцінного захисту громадян від неправомірних дій органів публічної влади¹⁶³.

Такий принцип як гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами в адміністративному судочинстві втілюється безпосередньо у КАС України¹⁶⁴, а саме щодо гласності судового процесу (ст. 10 КАС України), відкритості інформації щодо справи (ст. 11 КАС України) тощо.

Характерною складовою принципу гласності судового процесу в адміністративному судочинстві є те, що розгляд справ в адміністративних судах проводиться відкрито; будь-яка особа має право

¹⁶³ Скрипченко В. Гласність та відкритість судового процесу в системі принципів адміністративного судочинства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 121.

¹⁶⁴ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

бути присутньою у відкритому судовому засіданні; особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням певних обмежень; трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав.

Законодавством визначається можливість розгляду справи у закритому судовому засіданні у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, необхідності захисту особистого та сімейного життя людини, а також в інших випадках, визначених законом. Розгляд справи та вчинення окремих процесуальних дій у закритому судовому засіданні проводиться з додержанням правил здійснення адміністративного судочинства. Під час такого розгляду можуть бути присутні лише учасники справи, а в разі необхідності - свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі. Суд попереджає зазначених осіб про обов'язок не розголошувати інформацію, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбуваються в закритому судовому засіданні¹⁶⁵.

Особливості повного фіксування перебігу судового засідання під час розгляду справи адміністративний суд здійснює за допомогою відео- та звукозаписувального технічного засобу у відповідності до ст. 10 КАС України¹⁶⁶.

Так, В. Тильчик, досліджуючи засади вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин, здійснює формулювання принципу повного фіксування процесу вирішення спору, який реалізується шляхом фіксування усіх процесуальних дій у спеціально визначений законодавством спосіб. Змістом цього принципу, на думку вченого, є: повне фіксування судового адміністративного процесу технічними засобами; функціонування Єдиної судової інформаційної (автоматизованої) системи¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Тильчик В. В. Теоретико-методологічні та правові засади вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2020. С. 5.

Характерною складовою принципу відкритості інформації щодо справи в адміністративному судочинстві є те, що інформація щодо суду, який розглядає справу, учасників справи та предмета позову, дати надходження позовної заяви (скарги) або будь-якої іншої заяви або клопотання у справі, у тому числі особи, яка подала таку заяву, вжитих заходів забезпечення позову та доказів, стадії розгляду справи, місця, дати і часу судового засідання, руху справи з одного суду до іншого, є відкритою та підлягає невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади України в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів).

У разі постановлення судом ухвали про розгляд справи у закритому судовому засіданні інформація щодо справи не розкривається, окрім відомостей про сторони, предмет позову, дату надходження позовної заяви, стадії розгляду справи, місце, дату і час судового засідання, рух справи з одного суду до іншого¹⁶⁸.

Таким чином, принцип гласності та відкритості за своїм призначенням можна вважати гарантом здійснення принципу законності в правосудді і дійсного дотримання прав учасників процесу. Правило про відкритий судовий розгляд слугує забезпеченню вільного доступу до правосуддя для всіх зацікавлених осіб, ставить хід судового процесу під контроль громадськості, оскільки для всіх громадян забезпечується безперешкодний вхід до зали судового засідання і можливість стежити за ходом судового розгляду.

Прикладами застосування вказаного принципу під час здійснення адміністративного судочинства в податковій сфері є:

1) Ухвала про відкладення розгляду адміністративної справи Черкаського окружного адміністративного суду від 18.01.2021 р. у справі № 580/172/20¹⁶⁹, у якій зазначено, що «...суд, з метою попередження розповсюдження захворюваності на гостру респіраторну інфекцію, спричинену коронавірусом COVID-19, для дотримання принципу гласності судового процесу, та з метою забезпечення процесуальних прав учасників справи, у тому числі, на участь у розгляді справи, вважає за необхідне задовольнити клопотання представника позивача та відкласти розгляд справи».

¹⁶⁸ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁶⁹ Ухвала про відкладення розгляду адміністративної справи Черкаського окружного адміністративного суду від 18.01.2021 у справі № 580/172/20 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94197798> (дата звернення: 01.11.2021).

2) Ухвала Чернівецького окружного адміністративного суду від 28.09.2021 р. у справі № 600/4152/21-а¹⁷⁰, у якій визначено, що «... з метою з'ясування всіх обставин даної справи, які мають значення для правильного вирішення спору, забезпечення дотримання в повній мірі принципів змагальності сторін, диспозитивності та гласності судового процесу, враховуючи доводи представника відповідача, наведені у поданому клопотанні, суд приходить до висновку про доцільність розгляду даної справи в порядку спрощеного позовного провадження з повідомленням (викликом) сторін».

3) Ухвала про перехід із спрощеного провадження в загальне позовне провадження Львівського окружного адміністративного суду від 22.02.2021 р. у справі № 380/1189/21¹⁷¹.

4) Ухвала про відкладення розгляду справи Рівненського окружного адміністративного суду від 08.06.2021 р. у справі №460/2355/21¹⁷², якою суд задовольняє клопотання про відкладення розгляду справи, а саме «з метою дотримання основних принципів правосуддя (рівності всіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом; змагальності сторін; диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин по справі; гласності і відкритості адміністративного процесу), захисту та представництва інтересів держави, необхідності часу для отримання матеріалів справи, підготовки відзиву та доказів у справі у межах встановленого законом строку» та відкладає розгляд підготовчого засідання на іншу дату.

4. Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі.

Відповідно до ст. 129 Конституції України¹⁷³ розгляд справи в суді здійснюється на основі принципу змагальності. Окрім того, принцип змагальності є одним з основоположних принципів адміністративного судочинства, що створює сприятливі умови для з'ясування всіх

¹⁷⁰ Ухвала Чернівецького окружного адміністративного суду від 28.09.2021 у справі № 600/4152/21-а : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99936227> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁷¹ Ухвала про перехід з спрощеного провадження в загальне позовне провадження Львівського окружного адміністративного суду від 22.02.2021 у справі № 380/1189/21 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95035254> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁷² Ухвала про відкладення розгляду справи Рівненського окружного адміністративного суду від 08.06.2021 у справі №460/2355/21 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97526714> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁷³ Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2021).

обставин, що мають істотне значення для справи і винесення судом обґрунтованого рішення.

Принцип змагальності розуміється як законодавчо визначена процедура забезпечення рівних можливостей для активного обстоювання інтересів учасниками спору, з огляду на однакові умови. Найбільш очевидним прикладом реалізації принципу змагальності є законодавча регламентація процесу доказування в адміністративній справі.

Характерною складовою принципу змагальності сторін, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин (ст. 9 КАС України) у справі в адміністративному судочинстві є те, що розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; суд розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою, в межах позовних вимог; суд може вийти за межі позовних вимог, якщо це необхідно для ефективного захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд; суд вживає визначені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи»¹⁷⁴.

На думку Н. Писаренко «сутність принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі полягає в тому, що адміністративний суд під час розв'язання публічно-правового спору відіграє роль не тільки арбітра, а й активного учасника процесу, уповноваженого на дії, вчинення яких може суттєво позначитися на результатах його (спору) вирішення. Дія цього принципу виявляється в його зв'язку з диспозитивністю та змагальністю учасників справи; він зумовлює змістове наповнення цих принципів. Він вважає, що зв'язок офіційного з'ясування всіх обставин у справі з диспозитивністю виражається в тому, що адміністративний суд: а) може вийти за межі позовних вимог, якщо це необхідно для ефективного захисту прав, свобод, інтересів людини й громадянина, інших учасників публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; б) має здійснювати контроль за реалізацією позивачем права відмовитися від позову повністю або частково на будь-якій стадії судового провадження або відмовитися від примусового виконання судового рішення на стадії його виконання, а

¹⁷⁴ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

також має контролювати реалізацію відповідачем права визнати позов; в) має право з власної ініціативи вживати заходів забезпечення позову; г) має право відмовити в затвердженні умов примирення учасників справи¹⁷⁵.

Окрім того, автор зауважує, що змагальність учасників справи в адміністративному судочинстві через дію принципу офіційного з'ясування набуває додаткових проявів, які простежуються в тому, що суд уповноважено: а) визначати предмет доказування, а також докази, необхідні для підтвердження чи спростування певних обставин; б) пропонувати учасникам справи подати чіткі докази; в) самостійно виявляти і витребувати докази, яких, на його думку, не вистачає; г) досліджувати докази щодо обставин, які визнаються учасниками справи»¹⁷⁶.

На думку Л. Рябовол, «принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі – один із найбільш загальних, основних, фундаментальних положень, виходячи з яких здійснюється адміністративне судочинство. Він прямо закріплений у КАСУ як норма-принцип, а його включення у загальний перелік принципів адміністративного судочинства зумовлене специфікою останнього і значною мірою сприяє виконанню його головного завдання. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі реалізується на всіх етапах і стадіях адміністративного судочинства. Він суттєво впливає на процесуальний статус учасників судового розгляду адміністративної справи, значно розширює повноваження суду в адміністративному судовому процесі. Недостатньо повна його реалізація судом є підставою для оскарження відповідного судового рішення, його скасування судом вищої інстанції та направлення на новий судовий розгляд до суду першої інстанції»¹⁷⁷.

Я. Греца вказує про те, що «принцип офіційного з'ясування обставин справи у спорах про оскарження рішень суб'єктів владних повноважень повинен застосовуватися судами з метою захисту інтересів позивача у разі відсутності або недостатності доказів, які підтверджують обґрунтованість позовних вимог. Застосування цього принципу з метою здобуття доказів, які спростовують позицію позивача чи обґрунтовують правомірність рішення суб'єкта владних повноважень, виключається. Позивачу – платнику податків доцільно

¹⁷⁵ Писаренко Н. Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. С. 27.

¹⁷⁶ Писаренко Н. Б. Вказ. праця. С. 27.

¹⁷⁷ Рябовол Л. Т. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі: питання теорії та практики. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2020. № 3. С. 115.

надати суду докази на підтвердження обґрунтованості своїх вимог. За умови, що податковим органом не надано досить доказів на підтвердження правомірності прийнятого ним рішення, суд не повинен відмовляти в позові за недоведеністю, а має вжити заходи щодо самостійного здобуття доказів із метою захисту прав позивача, тобто виконання основного завдання адміністративного судочинства»¹⁷⁸.

Зауважимо, що недостатньо повна реалізація принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі адміністративними судами першої та апеляційної інстанцій може бути підставою оскарження їх рішень до Верховного Суду, а також до ЄСПЛ відповідно до ст. 6 § 1 ЄКПЛ.

Саме тим, що ухвалюючи рішення, суди неповно з'ясували обставини, які мають значення у справі, були обґрунтовані касаційні скарги у справах № 826/22842/15 (касаційне провадження № К/9901/14014/18), № 160/8046/18 (адміністративне провадження № К/9901/22479/19) тощо¹⁷⁹. Це спричиняло скасування відповідних рішень і направлення справи на новий розгляд до суду першої інстанції.

Показовою у цьому сенсі є ухвала Вищого адміністративного суду України від 23 лютого 2016 р. у справі № К/800/14308/15¹⁸⁰ за позовом Державного підприємства «Бучацьке лісове господарство» до Бучацької об'єднаної державної податкової інспекції Головного управління Міндоходів у Тернопільській області про визнання протиправними та скасування податкових повідомлень-рішень. Відповідною ухвалою зазначено, що «...колегія суду не може погодитись з висновками судів, вважаючи їх передчасними та такими, що винесені з неповним з'ясуванням всіх обставин справи, виходячи з наступного. Як вбачається з матеріалів справи, суди попередніх інстанцій задовольняючи частково позовні вимоги, послалились лише на висновок судово-економічної експертизи, проте суди не проаналізували господарські операції, що стали підставою для формування даних податкового обліку.

Відтак, для правильного вирішення спору судам необхідно з'ясувати характер та зміст операцій, які стали підставою для виникнення у позивача права на формування даних податкового обліку; дослідити всі первинні документи; встановити, за яких обставин і в який

¹⁷⁸Греца Я. В. Практичні аспекти виконання обов'язку доказування в податкових спорах та їхнє значення для здійснення податкового планування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 42. Т. 2. С. 20-21.

¹⁷⁹ Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁸⁰ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 23.02.2016 у справі № К/800/14308/15 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56155594> (дата звернення: 01.11.2021).

спосіб налагоджено господарські зв'язки між позивачем та його контрагентами; перевірити наявність у товариства ділової мети під час здійснення зазначених господарських операцій, зміни в структурі активів та зобов'язань у власному капіталі підприємства у зв'язку з його господарською діяльністю та відповідно до встановлених обставин зробити мотивований висновок, з урахуванням висновку експерта. Крім того, на думку колегії суду, судам слід встановити чи зазначалась платником податків у податковій звітності заборгованість з податку на доходи фізичних осіб, чи відображався вказаний борг у картці особового рахунку підприємства, чи утримувався та перераховувався позивачем податок з доходів фізичних осіб до бюджету і тільки після встановлення зазначених обставин, зробити висновок щодо наявності чи відсутності подвійного оподаткування платника податків.

Викладене свідчить про порушення судами вимог ст. 159 КАС України, якою передбачено, що судові рішення повинно бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права, а обґрунтованим – рішення, ухвалене судом на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин в адміністративній справі, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні»¹⁸¹.

5. Обов'язковість судового рішення.

Принцип обов'язковості судових рішень в адміністративному судочинстві втілюється безпосередньо у КАС України¹⁸², а саме щодо обов'язковості судових рішень (ст. 14 КАС України), наслідків набрання законної сили судовим рішенням (ст. 255 КАС України) тощо.

Характерною складовою принципу обов'язковості судового рішення в адміністративному судочинстві є те, що судові рішення, яким закінчується розгляд справи у суді, ухвалюється іменем України, а в разі набрання законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Важливою складовою є здійснення контролю за виконанням судового рішення, який покладено на суд у межах повноважень, наданих йому законом, із наданням можливості за невиконання судових рішень застосовувати юридичну відповідальність, передбачену законом. Обов'язковість судового

¹⁸¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 23.02.2016 у справі № К/800/14308/15 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56155594> (дата звернення: 01.11.2021).

¹⁸² Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

рішення не позбавляє осіб, які не брали участі у справі, можливості звернутися до суду, якщо ухваленим судовим рішенням вирішено питання про їхні права, свободи, інтереси та обов'язки.

Як зазначає О. Капля, «прийняття судового рішення (постанови) в адміністративному судочинстві є ключовим етапом у розв'язанні публічно-правового спору. Як державно-владний акт із застосування права, воно містить індивідуальне розпорядження, обов'язкове для виконання як для учасників процесу, так і для тих, хто не брав безпосередню участь у судовому процесі. Сутність судового рішення, властивості законної сили, зокрема виконуваності, засвідчує правовий стан ефективної реалізації завдання адміністративного судочинства щодо захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин»¹⁸³.

На думку А. Зеленова¹⁸⁴, обов'язковість судових рішень, у тому числі рішень, ухвалених в порядку адміністративного судочинства, має потрійну природу. З одного боку, обов'язковість судових рішень є однією із засад організації судової влади у державі, що забезпечує реалізацію функцій судових органів влади та їх авторитет. З другого боку, обов'язковість судових рішень становить принцип відправлення правосуддя, на якому повинен ґрунтуватися весь судовий процес до закінчення виконання рішення по справі. Із зазначеного принципу випливає і така властивість судового рішення, як його обов'язковість, яка притаманна рішенням, що набрали законної сили у порядку, встановленому законом. Якщо говорити безпосередньо про порядок розгляду адміністративної справи, то слід зосереджувати свою увагу на обов'язковості саме як на принципі судочинства. Рішення суду набуває обов'язковості як для самих сторін процесу, так і для державних органів та суду, який ухвалив таке рішення. Отже, законними є очікування особи щодо безпосереднього та своєчасного виконання судового рішення. Дієвість судового захисту порушених прав і свобод людини напряму залежить від виконання рішення суду. Порушення принципу обов'язковості, що виразилось в невиконанні судового рішення, призведе до порушення таких вимог верховенства права, як

¹⁸³ Капля О. Обов'язковість судових рішень як принцип адміністративного судочинства України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. Iulie 2017. P. 56-59.

¹⁸⁴ Зеленов А. С. Обов'язковість судових рішень як принцип адміністративного судочинства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3 (90). С. 171-172.

забезпечення прав і свобод людини, правової визначеності, доступу до правосуддя, законності¹⁸⁵.

Зауважимо, що виконання ухвалених судових рішень є тим критерієм ефективності та спроможності влади, щодо виконання покладених на неї завдань та функцій. Окрім того, охороняючи права, свободи та законні інтереси громадян, виконання судових рішень є завершальною стадією судового процесу, що втілює норми законів у життя, сприяє зміцненню їх авторитету. Саме право на виконання судового рішення є невід'ємною складовою і права на доступ до суду, передбаченого ст. 6 ЄКПЛ¹⁸⁶.

На жаль, доводиться констатувати, що проблема невиконання судових рішень в Україні є актуальною з моменту набуття нею незалежності та залишається й на сьогодні. При цьому, має місце невиконання судових рішень як національних судів, так і міжнародних судових органів. Так, у пп. 5.2 п. 5 резолюції ПАРЄ 1787 (2011) від 26 січня 2011 р. зазначено, що виконання рішень ЄСПЛ відзначається існування основних системних недоліків, які викликають велику кількість повторюваних висновків щодо порушення ЄКПЛ, що серйозно підривають верховенство права¹⁸⁷. Щодо України, ці проблеми пов'язані, зокрема, із хронічним невиконанням рішень національних судів.

Як зауважує О. Степашко, судові рішення у податкових спорах мають особливе значення, оскільки в них повинна відобразитись позиція держави щодо справедливого розв'язання суспільно-правового конфлікту у сфері оподаткування, яка забезпечує життєдіяльність держави¹⁸⁸.

Слід погодитися з Ю. Мороз в частині того, що «завданням правосуддя в адміністративних справах визначено не тільки ухвалення судового рішення, а й його виконання, адже кожен судовий процес повинен завершуватися реалізацією судового рішення у спірних правовідносинах між його сторонами. Саме реалізованість як реальна здійсненність, можливість впровадження обов'язкових приписів

¹⁸⁵ Зеленов А. С. Обов'язковість судових рішень як принцип адміністративного судочинства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3 (90). С. 171-172.

¹⁸⁶ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁸⁷ Резолюція 1787 (2011) «Виконання рішень Європейського Суду з прав людини». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1188_rez_1787.htm (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁸⁸ Степашко О. І. Рішення адміністративного суду у податкових спорах: поняття, зміст, види. *Наше право*. 2013. № 13. С. 48.

визнається одним із наслідків набрання судовим рішенням законної сили»¹⁸⁹.

Показовою в цьому питанні для нас є практика ЄСПЛ. Так, ЄСПЛ у справі «Іванов проти України»¹⁹⁰ зазначив, що право на судовий захист, яке гарантується ст. 6 § 1 може стати недіючим, якщо національне законодавство держави-учасниці Конвенції дозволяє, щоб остаточне обов'язкове судове рішення залишалось не виконуваним на шкоду однієї із сторін. Доступ до суду також охоплює можливість виконання судового рішення без необґрунтованих затримок.

Зокрема, ЄСПЛ у справах «Інтерсплав проти України» (2007, заява № 803/02)¹⁹¹, «Булвес» АД проти Болгарії» (2009, заява № 3991/03)¹⁹² та «Бізнес Супорт Центр проти Болгарії» (2010, заява № 6689/03)¹⁹³ зазначив, що затримки у відшкодуванні ПДВ можна вважати втручанням у право на повагу своєї власності, а постійні затримки відшкодування та компенсації в поєднанні з відсутністю ефективних засобів запобігання або припинення такої адміністративної практики, так само, як і стан невизначеності щодо часу повернення коштів, порушує справедливий баланс між вимогами суспільного інтересу та захистом права на мирне володіння майном.

У справі ЄСПЛ «Терем ЛТД, Чечеткін та Оліус проти України» (заява № 70297/01)¹⁹⁴ передбачено, що асигнування для виплати державою боргів із державного бюджету можуть викликати певну затримку у виконанні рішень судів, однак відсутність бюджетних коштів не є підставою для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання (п. 42, 48 рішення).

¹⁸⁹ Мороз Ю. Гарантування виконання рішень суду про відшкодування податку на додану вартість в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 2. С. 36.

¹⁹⁰ Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» (заява № 40450/04) : Рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479 (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁹¹ Справа «Інтерсплав проти України» (заява № 803/02) : Рішення Європейського суду з прав людини від 09.01.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_194 (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁹² Справа «Булвес» АД проти Болгарії» (заява № 3991/03) : Рішення Європейського суду з прав людини від 22.01.2009. URL: <http://www.krapka.org.ua/рішення-евросуду-булвес-ад-проти-болг/> (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁹³ Справа «Бізнес Супорт Центр проти Болгарії» (заява № 6689/03) : Рішення Європейського суду з прав людини від 18.03.2010. URL: <https://taxlink.ua/ua/court/sprava-biznes-support-centr-proti-bolgarii/> (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁹⁴ Справа «Терем ЛТД, Чечеткін та Оліус проти України» (заява № 70297/01) : Рішення Європейського суду з прав людини від 18.10.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_444 (дата звернення: 10.11.2021).

Визначаючи обов'язковість судових рішень, Ю. Цвіркун звертає увагу на те, що законодавець встановлює не тільки заходи процесуального примусу, а й юридичну відповідальність учасників адміністративного процесу за невиконання чи недобросовісне виконання судових рішень, тим самим забезпечуючи державний примус щодо охорони суспільних відносин у публічно-правовій сфері¹⁹⁵.

б. Забезпечення права на апеляційний перегляд справи.

Щодо принципу забезпечення апеляційного оскарження рішень адміністративного суду, то зазначимо, що відповідно до ст. 13 КАС України визначається право оскаржити судові рішення, що являє собою ключову засаду сучасного адміністративного судочинства. Також у зазначеній нормі визначені особи, які мають право оскаржити судові рішення в апеляційному порядку, та випадки здійснення такого оскарження. Згідно з ч. 8 ст. 129 Конституції України основними засадами судочинства є: забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення»¹⁹⁶.

У ст. 14 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»¹⁹⁷ також визначено право на перегляд справи та оскарження судового рішення, зокрема те, що учасники справи, яка є предметом судового розгляду, та інші особи мають право на апеляційний перегляд справи.

Особливості застосування принципу забезпечення права на апеляційний перегляд справи під час розгляду та вирішення податкових спорів розглянемо на прикладі:

1) Ухвали Другого апеляційного адміністративного суду від 18 жовтня 2021 р. у справі № 520/10538/21¹⁹⁸, у якій визначено, що «розгляд справи здійснюється за матеріалами справи у паперовій формі, матеріали справи в електронній формі в суді апеляційної інстанції відсутні, не можливо визначитися щодо дотримання строків звернення з апеляційною скаргою (ст. 295 КАС України), питань щодо відповідності апеляційної скарги вимогам ст. 295, 296 КАС України, в тому числі правильності визначення та сплати судового збору, вирішення питань

¹⁹⁵ Цвіркун Ю. І. Про удосконалення виконання судових рішень центральною виборчою комісією України. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 4 (18). С. 93.

¹⁹⁶ Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2021).

¹⁹⁷ Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n66> (дата звернення: 10.11.2021).

¹⁹⁸ Ухвала Другого апеляційного адміністративного суду від 18.10.2021 у справі № 520/10538/21 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100368886> (дата звернення: 10.11.2021).

пов'язаних з відкриттям провадження по справі є неможливим. З огляду на викладене, з метою забезпечення прав учасників справи на своєчасний належний розгляд поданих апеляційних скарг, колегія суддів вважає необхідним витребувати із суду першої інстанції справу, рішення у якій оскаржено».

2) Ухвали Третього апеляційного адміністративного суду від 01 жовтня 2020 р. у справі № 280/597/19¹⁹⁹, у якій зазначено, що «заявник усунув недоліки заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами у строк та порядку, визначеному ухвалою судді. Судом апеляційної інстанції встановлено, що заява про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами подана у строк, визначений КАС України, підстави для повернення заяви чи відмови у відкритті провадження відсутні».

7. Забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом.

Право на касаційне оскарження судового рішення передбачене ст. 129 Конституції України²⁰⁰ як один із основних принципів судочинства. Також КАС України встановлює право учасників справи, а також осіб, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, оскаржити в касаційному порядку рішення суду першої інстанції після апеляційного перегляду справи, а також постанову суду апеляційної інстанції повністю або частково у випадках, визначених законодавством²⁰¹. Закон України «Про судоустрій та статус суддів»²⁰² теж гарантує учасникам справи, яка є предметом судового розгляду, та іншим особам право на касаційне оскарження судового рішення, встановлюючи при цьому, що судом касаційної інстанції є Верховний Суд.

Відповідно до ст. 328 КАС України²⁰³, у касаційному порядку можуть бути оскаржені ухвали суду першої інстанції про забезпечення позову, заміну заходу забезпечення позову, ухвали, зазначені у п. 3, 4,

¹⁹⁹ Ухвала Третього апеляційного адміністративного суду від 01.10.2020 у справі № 280/597/19 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91914886>. (дата звернення: 10.11.2021).

²⁰⁰ Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2021).

²⁰¹ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

²⁰² Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n66> (дата звернення: 10.11.2021).

²⁰³ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

12, 13, 17, 20 ч. 1 ст. 294 цього Кодексу, після їх перегляду в апеляційному порядку.

Окрім того, у касаційному порядку можуть бути оскаржені ухвали суду апеляційної інстанції про відмову у відкритті або закритті апеляційного провадження, про повернення апеляційної скарги, про зупинення провадження, щодо забезпечення позову та заміни заходу забезпечення позову, про відмову ухвалити додаткове рішення, про роз'яснення рішення чи відмову у роз'ясненні рішення, про внесення або відмову у внесенні виправлень у рішення, про повернення заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, про відмову у відкритті провадження за нововиявленими або виключними обставинами, про відмову в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, про заміну сторони у справі, про накладення штрафу в порядку процесуального примусу, окремі ухвали²⁰⁴.

Водночас, КАС України встановлено коло випадків, коли особа позбавляється права на касаційне оскарження, зокрема йдеться про:

1) рішення, ухвали суду першої інстанції та постанови, ухвали суду апеляційної інстанції у справах, рішення у яких підлягають перегляду в апеляційному порядку Верховним Судом;

2) судові рішення у справах незначної складності та інших справах, розглянутих за правилами спрощеного позовного провадження (крім справ, які розглядаються за правилами загального позовного провадження), крім випадків, якщо: а) касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики; б) особа, яка подає касаційну скаргу, позбавлена можливості спростувати обставини, встановлені оскарженим судовим рішенням, при розгляді іншої справи; в) справа становить значний суспільний інтерес або має виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу; г) суд першої інстанції відніс справу до категорії справ незначної складності помилково²⁰⁵.

На думку М. А. Бояринцевої, основні проблеми у сфері реалізації права на касаційне оскарження в адміністративному судочинстві України пов'язані, насамперед, із практичною діяльністю КАС. Наявність великої кількості справ, надмірна завантаженість суддів, широкий обсяг обов'язків суду касаційної інстанції – усі ці чинники впливають на ефективність судової діяльності в досліджуваній сфері²⁰⁶.

²⁰⁴ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Бояринцева М. А. Реалізація права на касаційне оскарження в адміністративному процесі України. *Правова позиція*. 2018. № 2 (21). С. 32.

Статистичні дані свідчать, що кількість касаційних скарг в адміністративних справах, що надійшли на розгляд Верховного Суду зі спорів з приводу адміністрування податків, зборів, платежів, а також контролю за дотриманням вимог податкового законодавства щороку зростає і становить: у 2018 р. – 34%, 2019 – 38%, 2020 – 49% від усієї кількості спорів²⁰⁷. Упродовж першого півріччя 2021 р. до Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, як суду касаційної інстанції, надійшло 23 928 касаційних скарг, з яких про податки і збори – 11 654²⁰⁸.

Здійснюючи аналіз застосування принципу забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення під час розгляду та вирішення податкового спору розглянемо Ухвалу Верховного Суду України від 29 березня 2021 р. у справі №826/1432/17 (адміністративне провадження №К/9901/7546/21) за адміністративним позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Росшина» до Головного управління ДФС у м. Києві про визнання протиправними та скасування податкових повідомлень-рішень²⁰⁹. У цій Ухвалі зазначено про те, що механізм реалізації права на касаційне оскарження судового рішення в адміністративному судочинстві врегульовано Главою 2 Розділу III КАС України, де у ст. 329 встановлено строк для подання касаційної скарги. Наведеними положеннями КАС України чітко окреслено характер процесуальної поведінки, який зобов'язує учасників справи діяти сумлінно, тобто проявляти добросовісне ставлення до наявних у них прав і здійснювати їх реалізацію таким чином, щоб забезпечити неухильне та своєчасне (без суттєвих затримок та зайвих зволікань) виконання своїх обов'язків, встановлених законом або судом, зокрема щодо дотримання строку касаційного оскарження, а також належного оформлення касаційної скарги. Для цього учасник справи як особа, зацікавлена у поданні касаційної скарги, повинен вчиняти усі можливі та залежні від нього дії, використовувати у повному обсязі наявні засоби та можливості, передбачені законодавством».

У зазначеній справі Верховний Суд України дійшов висновку про те, що «зважаючи на значний пропуск строку на касаційне оскарження,

²⁰⁷ Верховний Суд у цифрах і фактах за 2020 рік. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Zvit_2020_2.pdf (дата звернення: 01.11.2021).

²⁰⁸ Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами в першому півріччі 2021 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Analiz_admin_sud_1pivr2021.pdf (дата звернення: 10.11.2021).

²⁰⁹ Ухвала Верховного Суду України від 29.03.2021 у справі №826/1432/17 (адміністративне провадження №К/9901/7546/21) : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904641> (дата звернення: 10.11.2021).

клопотання скаржника про поновлення строку на касаційне оскарження не можна вважати обґрунтованим, тому що невиконання відповідачем вимог процесуального закону щодо належного оформлення касаційної скарги, та, як наслідок, повернення її заявнику не є поважною причиною пропуску строку касаційного оскарження, оскільки не є такою, що не залежить від волі особи, яка подає касаційну скаргу, і не надає такій особі права у будь-який необмежений час після сплину строку касаційного оскарження реалізовувати право на касаційне оскарження судового рішення»²¹⁰. За таких обставин, суд дійшов висновку про неповажність причин пропуску відповідачем строку на касаційне оскарження та відсутність підстав для його поновлення.

8. Розумність строків розгляду справи судом.

Відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 4 КАС України²¹¹, розумний строк – це найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без не виправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах. Згідно зі ст. 119 КАС України²¹² суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій, тобто такі, які передбачають час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню адміністративного судочинства.

Відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ²¹³, розумність строку розгляду справи судом є однією з гарантій його справедливості.

Об'єктивними критеріями розумності строків в адміністративному судочинстві є: 1) розгляд та вирішення справи у строки, визначені в КАС України, якщо ним встановлено конкретні часові межі розгляду та вирішення відповідної категорії справ; 2) розгляд та вирішення справи у найкоротші з можливих строків у встановлених КАС України часових межах або, якщо такі межі не встановлено, у визначений судом період, який дає змогу всебічно та повно дослідити подані сторонами докази, встановити фактичні обставини справи, які мають значення для її правильного вирішення; 3) здійснення процесуальних дій та прийняття судом процесуальних рішень, а також виконання процесуальних

²¹⁰ Ухвала Верховного Суду України від 29.03.2021 у справі № 826/1432/17 (адміністративне провадження №К/9901/7546/21) : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904641> (дата звернення: 10.11.2021).

²¹¹ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

²¹² Там само.

²¹³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.11.2021).

обов'язків учасниками справи з безумовним дотриманням встановлених КАС України або визначених судом строків; 4) своєчасне виконання судового рішення, яке набуло законної сили, зокрема, звернення рішення до виконання, відкриття виконавчого провадження, ужиття заходів до повного виконання рішення суду; 5) можливість відступлення від визначених КАС України або встановлених судом строків лише з об'єктивних причин, що зумовлені непереборними обставинами, незалежними від волі та поведінки суду (судді) та/або учасників справи²¹⁴.

На думку Я. Берназюк, розумні строки в адміністративному судочинстві можна визначити, як найкоротші за конкретних обставин строки у межах, визначених КАС України або встановлених судом, протягом яких суд (суддя) здійснює розгляд та вирішення справи та які дають змогу всебічно та повно дослідити подані сторонами докази, встановити фактичні обставини справи, які мають значення для прийняття законного та мотивованого рішення²¹⁵.

В. Скрипченко пропонує вдосконалити поняття розумного строку, яке подане у ст. 4 КАС України, наступним чином: «розумний строк – найкоротший у межах закону строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для вчинення необхідної кількості процесуальних дій для надання своєчасного (без невинуватих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави у публічно-правових відносинах»²¹⁶.

Як зазначає Я. Берназюк²¹⁷, своєчасність, тобто вирішення публічно-правового спору в розумні строки, поряд з принципами правової визначеності, доступності до правосуддя тощо є одним із ключових елементів принципу верховенства права в адміністративному судочинстві. На думку цього вченого «у процесуальному законодавстві поняття «розумний строк» та «своєчасний розгляд» застосовують у тотожному значенні, зокрема, у розумінні найкоротшого зі строків, протягом якого можливо розглянути справу, повно та всебічно дослідити подані сторонами докази, прийняти законне та обґрунтоване рішення. Характерно, що поняття «розумний строк» вживається не лише щодо дій, що здійснюються судом (розгляд справи, врегулювання

²¹⁴ Берназюк Я. О. Поняття «розумні строки» в адміністративному судочинстві. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. № 4 (84). С. 155.

²¹⁵ Берназюк Я. О. Вказ. праця. С. 155.

²¹⁶ Скрипченко В. О. Принципи адміністративного судочинства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Тернопіль, 2020. С. 15.

²¹⁷ Берназюк Я. О. Вказ. праця. С. 149.

спору за участю судді), але й також для учасників справи (судові дебати, виконання рішення суб'єктом владних повноважень)»²¹⁸.

В. Мельник зазначив, що «порушенням розумних строків розгляду справ може також вважатися тривале невиконання судових рішень з вини державних органів. Згідно з прецедентною практикою ЄСПЛ, процедура виконання рішень суду є невід'ємною частиною судового розгляду. Також право на отримання виконання за судовим рішенням розглядається Європейським Судом складовою права на доступ до суду»²¹⁹. З цього приводу ЄСПЛ підкреслив, що невиконання рішень національних судів є системною проблемою для України. Так, Суд прийняв безпрецедентне рішення у справі «Бурмич та інші проти України», об'єднавши в одне провадження 12 143 заяви, що стосуються питання невиконання судових рішень в Україні²²⁰.

У справі «Сокор проти України» (заява № 49009/07)²²¹ ЄСПЛ зазначає, що «розумність тривалості провадження повинна визначатись у світлі відповідних обставин справи та з огляду на такі критерії: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів влади, а також важливість предмета спору для заявника. З огляду на свою практику з цього питання, Суд доходить висновку, що у цій справі тривалість першого провадження була надмірною та не відповідала вимозі «розумного строку»».

У справі «Смірнов проти України» (заява № 36655/02)²²² ЄСПЛ зазначив, що обов'язок швидкого здійснення правосуддя покладається, в першу чергу, на відповідні державні судові органи. Розумність тривалості судового провадження оцінюється в залежності від обставин та з огляду на складність справи, поведінки сторін, предмету спору. Нездатність суду ефективно протидіяти недобросовісно створюваним учасниками справи перепонам для руху справи, є порушенням ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

²¹⁸ Берназюк Я. О. Поняття «розумні строки» в адміністративному судочинстві. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. № 4 (84). С. 150.

²¹⁹ Мельник В. В. Актуальні питання визначення розумності строків в адміністративному судочинстві. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (57). С. 629.

²²⁰ «Бурмич и другие против Украины»: каковы последствия для государства и заявителей? URL: <https://pravo.ua/burmich-i-drugie-protiv-ukrainy-kako/> (дата звернення: 01.11.2021).

²²¹ Справа «Сокор проти України» (заява № 49009/07) : Рішення Європейського суду з прав людини від 09.12.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_837#Text (дата звернення: 01.11.2021).

²²² Справа «Смірнов проти України» (заява № 36655/02) : Рішення Європейського суду з прав людини від 08.11.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_440#Text (дата звернення: 01.11.2021).

У своїх рішеннях ЄСПЛ також наголошує, що сторона, яка задіяна під час судового розгляду, зобов'язана з розумним інтервалом сама цікавитись провадженням у її справі, добросовісно користуватися належними їй процесуальними правами та неухильно виконувати процесуальні обов'язки.

30 березня 2004 р. ЄСПЛ виніс рішення в справі «Меріт проти України» (скарга № 66561/01)²²³, в якому визнав порушення країною ст. 6.1 (право на справедливий судовий розгляд в розумні строки) та ст. 13 (право на ефективні національні механізми захисту порушеного права) Конвенції. Європейський суд анонімно постановив рішення про порушення ст. 6.1 та 13 Конвенції та зобов'язав Український уряд сплатити 2 500 євро за нематеріальні збитки та 1 500 євро за витрати, пов'язані з розглядом справи.

9. Неприпустимість зловживання процесуальними правами.

Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами ґрунтується на положеннях ч. 1 ст. 68 Конституції України²²⁴, згідно з якою кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Окрім того, важливого значення для розкриття цього принципу набувають ще деякі норми прямої дії Конституції України, а саме: ч. 1 ст. 55 – права і свободи людини і громадянина захищаються судом; ч. 2 ст. 55 – кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; ч. 3 ст. 125 – юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір.

Розкриття принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами також вимагає аналізу положень ЄКПЛ (ст. 6 «Право на справедливий суд», ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту», ст. 17 «Заборона зловживання правами», ст. 35 «Умови прийнятності»)²²⁵.

Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві втілюється у ст. 45 КАС України²²⁶ та

²²³ Справа «Меріт проти України» (заява № 66561/01) : Рішення Європейського суду з прав людини від 30.03.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110 (дата звернення: 20.11.2021).

²²⁴ Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2021).

²²⁵ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.11.2021).

²²⁶ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

означає те, що учасники судового процесу та їх представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, а зловживання процесуальними правами не допускається. Якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. Суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У випадку зловживання учасником судового процесу його процесуальними правами, суд застосовує до нього заходи.

Такими заходами, відповідно до ч. 8 ст. 139 КАС України, є покладення на таку сторону судових витрат повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору²²⁷.

Варто зауважити, що самого поняття «зловживання процесуальними правами» КАС України не містить, а лише надає перелік дій, які з урахуванням конкретних обставин справи суд може визнати як зловживання процесуальними правами, що суперечать завданню адміністративного судочинства, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, які спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) узгодження умов примирення, спрямованих на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі²²⁸.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

Так, В. Скрипченко, досліджуючи принципи адміністративного судочинства, пропонує доповнити ст. 4 КАС України таким визначенням «зловживання процесуальними правами», яке слід розуміти як адміністративне процесуальне правопорушення, яке характеризується умисними недобросовісними діями учасників справи, що призводять до порушення процесуальних прав інших учасників й суперечать завданню адміністративного судочинства та є підставою для застосування судом процесуальних заходів (позбавлення права на процесуальну дію або застосування судом інших негативних юридичних наслідків, передбачених законом)²²⁹.

На підтвердження наведених вище положень продемонструємо ряд прикладів із судової практики.

Зокрема, Кіровоградський окружний адміністративний суд в ухвалі від 03 травня 2019 р. у справі №340/1065/19 зазначає, що «позивач при зверненні до суду із завідомо безпідставним позовом не переслідує мету ефективного захисту своїх прав, свобод та інтересів, а керується іншими цілями, що саме по собі суперечить завданню адміністративного судочинства, а тому такі дії є зловживанням процесуальними правами з метою перешкоджання судочинству. Враховуючи викладене та беручи до уваги, що ТОВ «Продекспорт-К» допустило зловживання процесуальними правами, яке полягає у поданні завідомо безпідставного позову, суддя вважає за необхідне вжити заходи спрямовані на запобігання зловживанню процесуальними правами шляхом застосування до позивача заходу процесуального примусу у вигляді штрафу»²³⁰.

Львівський окружний адміністративний суд у справі №813/3211/16 ухвалив стягнення штрафу з ТОВ «Яблуневий Дар», оцінюючи його дії як зловживання процесуальними правами. Ухвалою про стягнення штрафу від 22 червня 2018 р. суд зазначає, що «позивач неодноразово не забезпечував явку уповноваженого представника в судові засідання, або в судові засідання з'являвся представник, не ознайомлений з матеріалами справи, оскільки представництво у справі здійснював інший представник, у зв'язку з чим просив про відкладення судового розгляду. Крім того, розгляд справи відкладався або в розгляді справи неодноразово оголошувались перерви, а саме з таких підстав: за клопотанням позивача з проханням надати час для подання додаткових доказів; для ознайомлення з поданими доказами; у зв'язку з

²²⁹ Скрипченко В. О. Принципи адміністративного судочинства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Тернопіль, 2020. С. 15.

²³⁰ Ухвала Кіровоградського окружного адміністративного суду від 03.05.2019 у справі № 340/1065/19 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81511015> (дата звернення: 20.11.2021).

витребуванням від позивача додаткових доказів; у зв'язку з неподанням позивачем доказів, витребуваних судом; у зв'язку з порушенням позивачем порядку подання доказів (ненаданням примірника для відповідача), що унеможливило їх долучення до справи; для надання позивачу строку для підготовки пояснень в письмовій формі.

Протягом розгляду справи представники позивача не навели причин несвоєчасного подання доказів та неявки в засідання, які б могли надати суду можливість вважати їх поважними, та врахувати при вирішенні питання про накладення штрафу. Оцінюючи вказані обставини, суд вважає, що зазначені дії позивача спрямовувались на умисне затягування та перешкодження розгляду справи, є зловживанням процесуальними правами, та відповідно суперечать завданню адміністративного судочинства, а саме перешкождали додержанню строків розгляду справи, встановлених ст.193 КАС України»²³¹.

Поділяємо думку А. Монаєнка про непоодинокі випадки зловживання процесуальними правами не лише приватними особами чи адвокатами, а і суб'єктами владних повноважень, зокрема, органами державної податкової служби²³².

10. Відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення.

Про важливість правового регулювання процесуальних відносин, пов'язаних із компенсацією судових витрат, свідчить закріплення у ст. 2 КАС України такого принципу адміністративного судочинства, як «відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення».

Відповідно до ч. 9 ст. 139 КАС України²³³, при вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує: чи пов'язані ці витрати з розглядом справи; чи є розмір таких витрат обґрунтованим та пропорційним до предмета спору, значення справи для сторін, в тому числі чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес; поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема,

²³¹ Ухвала про стягнення штрафу Львівського окружного адміністративного суду від 22.06.2018 у справі №813/3211/16 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75045013> (дата звернення: 20.11.2021).

²³² Монаєнко А. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Юридична газета online*. 09.07.2019. №28-29. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/zlovzhivannya-procesualnimi-pravami-v-administrativnomu-sudochinstvi.html>. (дата звернення: 20.11.2021).

²³³ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, тощо; дії сторони щодо досудового вирішення спору (у випадках, коли відповідно до закону досудове вирішення спору є обов'язковим) та щодо врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі дії вчинялись.

К. Пащенко визначає судові витрати в адміністративному судочинстві як матеріальні (грошові) затрати компенсаційного характеру адміністративного суду і осіб, що беруть участь у справі, спрямовані на здійснення передбачених КАС України дій, та підлягають стягненню з однієї або обох сторін (третьох осіб) чи з Державного бюджету України (або відповідного місцевого бюджету) у порядку, встановленому законом. На його думку, судові витрати безпосередньо пов'язані із правовими гарантіями здійснення адміністративного судочинства в Україні, виступаючи при цьому складовими реалізації останніх. Зазначені витрати, з одного боку, забезпечують фінансову й організаційну можливість здійснення судочинства в адміністративних справах, а з іншого – відіграють роль обмежувальних заходів щодо безпідставного звернення до суду²³⁴.

На думку С. Колісник, під витратами, пов'язаними з розглядом справи в адміністративному судочинстві (як судовими витратами), можна розуміти кошти, які на підставі та у спосіб, передбачений законом, мають сплатити особи, що беруть участь у справі, з метою сприяння розгляду та вирішенню конкретного публічно-правового спору в межах адміністративного судочинства для компенсації професійної правничої допомоги, прибуття до суду сторін та їхніх представників; роботи та залучення свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів та проведення експертиз; діяльності щодо витребування доказів, проведення огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпечення доказів; інших процесуальних дій або підготовки до розгляду справи²³⁵.

У справі «East/West Alliance Limited» проти України» (заява №19336/04)²³⁶ ЄСПЛ, оцінюючи вимогу заявника щодо здійснення компенсації витрат у розмірі 10% від суми справедливої сатисфакції,

²³⁴ Пащенко К. С. Правове регулювання судових витрат в адміністративному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2012. С. 14.

²³⁵ Колісник С. А. Судові витрати в адміністративному судочинстві: співвідношення понять. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 47. Т. 1. С. 103.

²³⁶ Справа «East/West Alliance Limited» проти України» (заява № 19336/04) : Рішення Європейського суду з прав людини від 23.01.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text (дата звернення: 01.11.2021).

виходив з того, що заявник має право на компенсацію судових та інших витрат, лише якщо буде доведено, що такі витрати були фактичними і неминучими, а їхній розмір - обґрунтованим. У п. 269 рішення у цій справі Судом зазначено, що угода, за якою клієнт адвоката погоджується сплатити в якості гонорару певний відсоток від суми, яку присудить позивачу суд – у разі якщо така сума буде присуджена та внаслідок якої виникають зобов'язання виключно між адвокатом та його клієнтом, не може бути обов'язковою для Суду, який повинен оцінити рівень судових та інших витрат, що мають бути присуджені з урахуванням того, чи були такі витрати понесені фактично, але й також – чи була їх сума обґрунтованою.

Таким чином, сучасний стан податкового законодавства в Україні є досить суперечливим та складним як для платників, так й для контролюючих органів, що зумовлює надзвичайно велику кількість податкових спорів. Окрім того, складність розгляду податкових справ у судах різних інстанцій не сприяє ефективному захисту прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин, спричиняє неоднозначність судової практики.

Саме тому, дотримання та застосування принципів адміністративного судочинства під час розгляду та вирішення податкових спорів, формування єдиної судової практики для правильного й об'єктивного вирішення цих спорів, підвищить ефективність діяльності адміністративних судів і забезпечить захист прав, свобод та інтересів учасників податкових правовідносин.

Мосейко А. Г.

*кандидат юридичних наук
доцент кафедри права*

*Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

Міжнародна практика побудови демократичної правової держави та потреба формування громадянського суспільства із врахуванням нових викликів часу демонструють необхідність дотримання низки базових фундаментальних прав і свобод людини, серед яких право на справедливий судовий розгляд. Важливість основоположних прав та свобод людини, а також їхнє гарантування у формі загальноприйнятого

та загальнообов'язкового міжнародно-правового акту, базуються на необхідності дотримання всіма державами єдиного вектору розвитку у сфері гарантування та захисту прав людини, дотримання та виконання взятих на себе зобов'язань.

Оскільки право на справедливий судовий розгляд є надзвичайно важливим і безумовно пріоритетним, як одна із можливостей захисту прав людини в цілому, що гарантується ЄКПЛ, актуальність правового забезпечення справедливого судового розгляду в Україні та відповідної правозастосовної практики набуває пріоритетного значення. Більше того, зважаючи на інтеграційні процеси та наміри України долучитися до європейського правового простору, набуває актуальності питання узгодження національного законодавства з нормами ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ та впровадження їх у вітчизняну судову практику. Проте протягом тривалого періоду в національній правовій системі імплементація норм ЄКПЛ та застосування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя впроваджувалися доволі повільно, що зумовило масове порушення прав людини, а згодом – значну кількість звернень до ЄСПЛ з боку громадян України.

Незважаючи на те, що права та свободи людини і громадянина за ст. 3 Конституції України набули статусу найвищої соціальної цінності, на сьогодні вони потребують не лише політичної декларації, а й впровадження юридичного механізму забезпечення їхньої реалізації та гарантування. Найбільшого значення в цьому сенсі набувають саме юридичні гарантії як система правових процедур, способів та інститутів, які гарантують реалізацію та захист суб'єктивних прав людини та громадянина. Найбільш важливим та ефективним механізмом захисту прав та свобод є судовий механізм, в тому числі і міжнародний. Право на справедливий судовий розгляд одне з основних в системі захисту прав людини і громадянина.

На сучасному етапі розвитку в Україні наявні певні проблеми щодо національного судового механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина, що підтверджується численними зверненнями громадян України до ЄСПЛ.

Міжнародні стандарти захисту права на справедливий суд та національне законодавство: проблеми відповідності.

Становлення громадянського суспільства та імплементація принципів демократії, а також їхнє реальне дотримання в процесі правового регулювання суспільних відносин, мають відбуватися з урахуванням найкращих надбань зарубіжного досвіду. Це саме стосується підвищення рівня ефективності реалізації права на справедливий судовий розгляд. Європейський досвід дозволить швидко

та ґрунтовно змінити парадигму відправлення правосуддя в Україні, зробити її дієвою та прозорою, але це вимагає налагодження процесів узгодження національного та європейського законодавства у відповідних галузях.

Світова практика розбудови демократичної держави та формування громадянського суспільства підтверджують необхідність дотримання низки базових фундаментальних засад, які знайшли своє уособлення та оформилися у вигляді принципів, закріплених у ЄКПЛ. Одним з них є принцип дотримання та гарантування державою та міжнародними інституціями права особи на справедливий судовий розгляд. При цьому слід зазначити, що динаміка співвідношення норм міжнародного і національного права свідчить про поширення сфери регулювання міжнародного права, перш за все, за рахунок залучення до його орбіти нових напрямів, пов'язаних з міжнародним співробітництвом. Поширюється сфера сумісного регулювання суспільних відносин нормами міжнародного та національного права і прикладом цього є регулювання такої важливої сфери, як права людини.

Сучасне вітчизняне законодавство увійшло в період масштабної реформи. Узгодження національного права з міжнародним закономірна тенденція і одна з головних ознак правової держави. Відповідно до положення Преамбули Статуту ООН держави прийняли на себе зобов'язання «створювати умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і пошана до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права». За сучасного стану міжнародних відносин і внутрішньодержавної ситуації, вважаємо, що серед чинників, які зумовлюють актуальність проблеми узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права, першочергово, слід відносити забезпечення гарантування, дотримання та захисту прав і свобод людини на глобальному рівні²³⁷.

Видається так, що в сучасних умовах міжнародне право та зовнішня політика дедалі більше взаємопов'язані та стають юрисдикцією конституційного права. Положення щодо дотримання норм міжнародного права все частіше і більше відображаються у багатьох європейських конституціях. Саме конституційному праву дедалі більше відводиться головна роль у визначенні взаємодії національного та міжнародного права.

У зв'язку із змінами сучасних міжнародних відносин держава зобов'язана впроваджувати у власне внутрішнє законодавство зміни, які

²³⁷ Христинченко Н. П. Роль Європейського суду з прав людини у забезпеченні належного та ефективного захисту на справедливий суд в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 83-84.

є необхідними для виконання прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань. І не має посилається на норми свого вітчизняного права чи прогалини в ньому як на привід для невиконання міжнародно-правових зобов'язань. Що також прямо зазначено у ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, зокрема, сторона міжнародного договору не може посилається на положення свого внутрішнього права для виправдання невиконання нею договору. Слід зауважити, що у розділі X Декларації про державний суверенітет України 1990 р. закріплено положення стосовно пріоритету загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Першочергово питання співвідношення між національним і міжнародним правом регулюються Конституцією України. Хоча Конституція і не містить положення, яке б безпосередньо стосувалось саме поняття міжнародного права та сфери дії, мова йде швидше про одне з основних його джерел – міжнародний договір, який потребує згоди на обов'язковість від Верховної Ради України. Відповідно до положення ч. 1 ст. 9 Конституції України: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України»²³⁸. Було б безпідставно стверджувати, що в нашій державі зовсім не передбачені засоби узгодження міжнародних договорів України і законів України. Зокрема, п. 7 ст. 9 Закону України від 29 липня 2004 р. «Про міжнародні договори України» закріплено: якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує прийняття нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом з проектом Закону про ратифікацію і приймаються одночасно²³⁹. Саме тому вважаємо, що положення національних законів мають бути узгоджені з положеннями міжнародних договорів аби не ускладнювати процес правозастосування.

Поняттям співвідношення та узгодження можна провести межу відмінностей у розумінні. При співвідношенні слід розуміти швидше теоретичні аспекти, що проявляються у порівнянні двох правових систем, з визначенням окремо міжнародної правової системи та її основних елементів та національної правової системи окремої держави з її елементами. Здебільшого узгодження міжнародного та

²³⁸ Конституція України : Основний закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>.

²³⁹ Про міжнародні договори : Закон України від 24.06.2004 № 1906-IV. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

внутрішньодержавного права є двостороннім²⁴⁰. Слід розуміти, що міжнародні норми і міжнародні договори – це особливий складовий компонент системи права, що володіє певною мірою автономією, зберігає онтологічний зв'язок із міжнародною правовою системою.

Такий зв'язок є цілком очевидним у тому випадку, коли відповідно до положень самого міжнародного договору він втрачає юридичну силу. В такому разі у сфері національного права виникає казусна ситуація: з одного боку, певний спектр внутрішньодержавних відносин продовжує реалізовуватися, а з другого боку, на міждержавному рівні вичерпано умови і ресурси для продовження реалізації подібних відносин. Відповідно необхідність розкриття і нормативного закріплення техніко-юридичних форм узгодження передбачає актуальність питання про контроль за цим процесом. Адже очевидно, що він не є довільним і потребує жорсткої регламентації. Інакше для національного правового простору не лише створюється загроза його цілісності та системності розвитку, але й виникають передумови, що загрожують засадам національного суверенітету²⁴¹.

Слід констатувати той факт, що в умовах українського правового поля принцип справедливості судового розгляду у всій сукупності своїх складових був напряму імплементований із ЄКПЛ у процесуальне законодавство. З одного боку, це свідчить про високий рівень демократизації процесу державного регулювання судового захисту особами своїх прав та інтересів, а з іншого – сприяє практичній реалізації відповідних гарантій шляхом уособлення їх в якості принципів відправлення цивільного, кримінального та іншого судочинства.

Відзначимо, що у п. 4 постанови ПВСУ від 1 листопада 1996 р. наголошується на тому, що відповідно до положень ст. 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір. У той же час міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

Серед західних, зокрема американських фахівців у галузі міжнародного права, певною популярністю користується і прагматична

²⁴⁰ Владовська К. П., Черевичник К. В. Малозначність справ адміністративної юрисдикції та право на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2020. Вип. 61(1). С. 127.

²⁴¹ Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 134-135.

концепція взаємодії міжнародного та національного права. Згідно з цією концепцією ні міжнародне, ні національне право не мають абсолютного примату чи пріоритету один перед одним²⁴². У деяких випадках, наприклад щодо забезпечення прав і свобод людини, норми міжнародного права мають вищу юридичну силу, ніж внутрішньодержавні, а в інших випадках, зокрема, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, – навпаки, норми національного права мають пріоритет перед міжнародними. Тому в кожному конкретному випадку необхідно окремо визначати, які правові норми – національні чи міжнародні – мають застосовуватись.

Стосовно України, слід зазначити насамперед, що події 2014 р. наглядно підтверджують кардинальні зміни у внутрішньодержавному житті, в усіх сферах суспільства, у правовому регулюванні та загалом у правовій системі. Вони також підтвердили неспроможність національно-правового регулювання бути пріоритетним над міжнародним як в плані захисту прав людини, так і в системі забезпечення миру та безпеки. Дослідники відзначають той факт, що держави скоріш намагаються використовувати у своєму законодавстві формули загального характеру, залишаючи деталі реалізації норм міжнародного права в національному праві процесові інтерпретації та застосування міжнародного права. Крім того, вчені зазначають, що ефективність міжнародного права в підсумку залежить від критеріїв, прийнятих в національних системах права. Тут важливим є не стільки конкретний механізм чи метод, який використовує держава з метою реалізації міжнародного права в сфері права національного, скільки практичне забезпечення відповідності національного права до міжнародного²⁴³.

Якщо зосередити увагу лише на забезпеченні державою реалізації права особи на справедливий судовий розгляд, то слід зазначити, що для реалізації цього принципу держава зобов'язана створити ефективну судово-виконавчу систему, систем арбітражного вирішення спорів, а також інші необхідні системи основним завданням яких було б повноцінне та всебічне забезпечення права особи на захист її інтересів, прав, переконань. У реаліях українського суспільства забезпечити це доволі складно, але необхідно, оскільки вільний доступ осіб до неупередженого судового захисту є фундаментальною ознакою

²⁴² Лукаш Т. В. Конституційне право на справедливий суд у механізмі правової держави. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. Вип. 1. С. 16.

²⁴³ Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2013. № 1086. Вип. 2. С. 67.

демократичної держави. Тому Україні сьогодні слід подолати найбільш суперечливі проблеми, що не дають можливості узгодити міжнародне та національне регулювання в цій сфері.

Слід наголосити, що узгодження національного та міжнародного законодавства в сфері судочинства, практики його організації, вирішення багатьох інших проблем мають два фундаментальних аспекти: теоретико-методологічний та практичний²⁴⁴. Перший передбачає зміну парадигми організації системи судочинства, застосування новітніх методів правового забезпечення та механізмів державного регулювання в цій сфері. Практичний же аспект полягає в реалізації сукупності розроблених норм, а також в подоланні проблеми взаємодії національної та міжнародної або закордонної судово-виконавчих систем. Теоретико-методологічний аспект, на перший погляд, виглядає певною аморфною невизначеною площиною взаємодії міжнародних та національних норм і методів правового регулювання, але насправді він має свою логічну структуру, а вихідною його проблемою є проблема забезпечення дотримання міжнародно-правових стандартів в контексті забезпечення права на справедливий судовий розгляд.

Міжнародно-правові стандарти відображують найкращі правові досягнення, фіксуються у вигляді не лише норм, але і принципів права; є обов'язковими вимогами для держав-учасниць, основою для узгодження міжнародного і національного права. У контексті забезпечення права на справедливий судовий розгляд доцільно застосовувати два методи нормотворчості: рецепцію та ратифікацію. Ратифікація, власне достатньо поширена в законодавчій практиці Верховної Ради України, а що стосується рецепції, то тут виникає одразу декілька питань.

Як відомо, рецепція є універсальним методом узгодження державою норм національного права, що текстуально повторюють норми міжнародного права, конкретизують і пристосовують їх до особливостей національного соціального ладу і правової системи. Тому доцільність застосування рецепції однозначна та об'єктивна, але яким чином обирати ті нормативні акти, які її потребують. Як визначити критерії необхідності та допустимості застосування тих чи інших надбань світової правничої думки? І головне, яким чином зберегти національну ідентичність держави в процесі побудови її правового поля, адже рецепція унеможливорює зміни в змісті норм, а сприяє

²⁴⁴ Забезпечення права на справедливий суд в Україні : стан і динаміка руху. *Слово Національної школи суддів України*. 2018. № 2. С. 133.

формальному зближенню, уніфікації національних норм, що регулюють аналогічні відносини²⁴⁵.

У сфері захисту прав людини єдиним орієнтиром визнано людину з її правами та обов'язками. В цьому випадку говорити про взаємні зміни національних та міжнародно-правових норм нелогічно, оскільки незмінний сам об'єкт цих прав – людина. Тому відбувається проста еволюція національного права в бік його зрощення з нормами міжнародного права під прямим тиском останнього. За такою ситуації важко враховувати національні, історичні, соціальні, культурні та інші особливості побудови суспільних відносин в процесі їх правового регулювання, що веде до небажаних трансформацій правової свідомості та до втрати національної ідентичності.

При введенні практичних заходів у процесі узгодження міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд, слід звернути увагу на дві основні проблеми: подолання корупції та підвищення ефективності виконання судових рішень. Можна вважати, що зазначені проблеми є надзвичайно загальними та майже не вирішуваними, але саме вони є найсуттєвішими перешкодами на шляху реалізації особи права на справедливий судовий розгляд²⁴⁶. Справа в тому, що право на справедливий судовий розгляд не обмежується формальним доступом особи до судової інстанції, а полягає в отриманні практичного (матеріального) результату від відстоювання порушених прав. З огляду на це важливо, щоб відбувалося швидке виконання рішень суду в повному обсязі. Окрім вирішення суто матеріальних питань забезпечення діяльності системи виконавчої служби, потребує уваги подолання правових та інституційних протиріч при виконанні рішень суду у випадках їх екстериторіальності. Подолання проблеми взаємодії виконавчої служби України із європейськими аналогами повинно бути перенесене спочатку на рівень міждержавного політичного діалогу. Вже виходячи із досягнутих домовленостей повинна відпрацьовуватись практична модель взаємодії, після чого мають бути підписані галузеві меморандуми, протоколи та інші документи, які б регулювали різні аспекти виконання екстериторіальних судових рішень.

Отже, подолання проблеми корупції, насправді не може бути вирішено фрагментарно виключно в сфері судочинства, оскільки передбачає максимальну мобілізацію всього комплексу публічно-управлінських інструментів та механізмів правового регулювання. До

²⁴⁵ Анцупова Т. Верховенство права і справедливий суд. Як втілити ці ідеї у процесі здійснення адміністративного судочинства? *Проблеми законності*. 2020. Вип. 150. С. 355.

²⁴⁶ Скупінський О. В. Право на справедливий суд крізь призму рішень ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 2. С. 172-173.

того ж, наскільки системною є проблема корупції в Україні, настільки ж системними мають бути підходи до її подолання, а отже очікування ефекту від вжитих заходів може бути досить тривалим. Люстрація, яка останнім часом в Україні стала головним політичним трендом, не вирішить цієї проблеми, оскільки вона спрямовується переважно на усталений суддівський корпус, а не на підготовку суддівських кадрів²⁴⁷. Посилення тиску на судові органи з боку контролюючих та перевіряючих органів також дасть мало результатів, оскільки корупція, як соціально-економічне явище в сучасній Україні проникло на всі без винятку щаблі державного управління. З огляду на це пропонується вжити такі основні заходи з реформування системи судоустрою в контексті повноцінного забезпечення реалізації права особи на справедливий судовий розгляд: запровадити вибірність суддів судів першої інстанції територіальною громадою, що мешкає на території юрисдикції суду; запровадити систему жеребкування при призначенні суддів судів апеляційної інстанції; запровадити територіальну ротацію суддів апеляційної інстанції кожні три роки; запровадити постійне стажування та підвищення кваліфікації суддів апеляційної інстанції на базі ЄСПЛ; запровадити строковість обіймання суддівських посад судьями вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду з подальшим переведенням таких осіб на посади з консультативними та дорадчими повноваженнями в пленумах та президіях відповідних судів; розробка та імплементація в кримінальне законодавство складу злочину під назвою «корупційне діяння» із максимальною деталізацією різних варіацій складів злочину²⁴⁸. Досягнення Україною європейських і світових стандартів демократії, формування дієвого громадянського суспільства, створення ефективної інституційної основи державно-публічного управління – все це напряму залежить від спроможності влади забезпечити дотримання фундаментальних принципів функціонування демократичної держави.

За сучасної ситуації в Україні із забезпечення реалізації особам права на справедливий судовий розгляд потребує проведення низки суспільних трансформацій, зокрема: судової реформи; реформи системи виконання судових рішень; зміщення ціннісних орієнтирів в процесі нормотворчості тощо. В кінцевому результаті все це покликане на забезпечення узгодженості теоретико-методологічних та практичних аспектів міжнародного та національного регулювання права на

²⁴⁷ Фідря Ю. Незалежність суду як основний елемент права на справедливий суд. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 168.

²⁴⁸ Берназюк Я. О. Принцип змагальності судового процесу як складова права на справедливий судовий розгляд. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3. С. 17.

справедливий судовий розгляд та на підвищення ефективність виконання судових рішень, в том числі і міжнародних судових інстанцій на території України.

Таким чином, слід виділити два ключові моменти, що визначають необхідність узгодження національного та міжнародного права. Перший, зовнішній аспект, пов'язаний із необхідністю виконання міжнародних зобов'язань; другий, внутрішній аспект, із необхідністю привести або зберегти в узгодженому стані національну правову систему. Розглянемо низку техніко-юридичних методів розв'язання зазначеного завдання.

Правозастосовна практика України щодо захисту права на справедливий суд.

Питання визначення сутності та змісту категорії «справедливість» виходить за межі суто юридичної науки. Принцип справедливості властивий правовій науці. Крім того, він є одним із визначальних орієнтирів в процесі розробки законодавства будь-якої демократичної держави. Україна не є виключенням, а тому категорія «справедливість» не тільки доповнює низку принципів правового регулювання тих чи інших суспільних процесів, а і виступає в якості їх характеристики. Особливе місце принцип справедливості посідає в системі захисту прав та інтересів осіб, в тому числі і в судовому порядку. Вперше на офіційному рівні він був закріплений в міжнародному, а саме в європейському, праві, що відображало загальноєвропейську тенденцію до демократизації суспільних процесів.

Одним з основних елементів захисту прав людини є принцип верховенства права, центральний аспект якого пов'язаний із визначальною роллю незалежних та неупереджених судів, що діють в межах правової системи²⁴⁹. Так, в ст. 6 ЄКПЛ зазначалося, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

ЄКПЛ досить об'ємна та перенасичена базовими положеннями в аспекті визначення засад правосуддя, та все ж вона не встановлює чітких критеріїв справедливості. Визначаючи лише перелік умов справедливого судового розгляду, ця Конвенція не деталізує та не

²⁴⁹ Лесько А. О. Право на публічний розгляд справи як дотримання гарантії справедливого судового розгляду. *Держава і право. Серія : Юридичні науки.* 2018. Вип. 81. С. 180-181.

розкриває зміст кожного критерію, вочевидь віддаючи це питання до сфери практики ЄСПЛ та регулювання національним законодавством кожної країни, що її ратифікувала. З одного боку така невизначеність, або, краще кажучи, необмеженість спектру критеріального та сутнісного наповнення права на справедливий судовий розгляд, забезпечує необхідну еволюцію демократичних процесів²⁵⁰. З іншого ж – вважається за доцільне максимально деталізувати зміст цього права та виробити мінімальні вимоги до кожного відповідного елементу. Це завдання повинен виконати ЄСПЛ, при цьому ратифікуючи Конвенцію кожна держава у відповідному нормативному акті визначатиме ці мінімальні межі в рамках власного правового поля, але не зменшуючи їх обсягу, який встановлений ЄСПЛ.

Отже, в контексті проблематики даного дослідження доцільно чітко визначити всі складові елементи права на справедливий судовий розгляд, які містяться в ст. 6 ЄКПЛ, та здійснити аналіз відповідності зазначених положень з національно-правовими нормам, положеннями права на справедливий судовий розгляд.

При висвітленні окресленого питання, визначимо базові положення, що стосуються права на справедливий судовий розгляд в Основному Законі держави – Конституції України. При дослідженні положень Розділу II Конституції, присвяченого правам та свободам людини та громадянина однозначного закріплення права на справедливий судовий розгляд не простежується. Найбільшою мірою зазначене право можна тлумачити в контексті положень ст.ст. 8 та 55 Конституції України. Зокрема, ч. 2 ст. 8 Конституції гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. Згідно ч. 1 ст. 55 Конституції кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Згідно ч. 3 ст. 55 кожна людина має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Таким чином, Конституція України, прямо не визнавши принципу справедливості, втілила численні його складові у Розділах I «Загальні засади» та II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», а

²⁵⁰ Дяченко С. В., Пушкарьова Т. М. Принцип права на справедливий суд: елементи розгляду та практика Європейського суду з прав людини щодо України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 93.

захист невід'ємних прав і свобод людини покладено на суд, що закріплено в судоустрійному та процесуальному законодавстві.

Характеризуючи процеси реалізації права на справедливий судовий розгляд, закріпленого ст. 6 ЄКПЛ в Україні, слід перш за все, акцентувати увагу на тому, що більшою мірою перелічені вище елементи цього права мають відповідне відображення в національному законодавстві. Однак, враховуючи особливість національної правової системи, доцільно детально проаналізувати з якими саме нормами вони кореспондуються, в кожному окремому процесуальному кодексі (адміністративному, цивільному, господарському, кримінальному). Слід зауважити, що визначені принципи та норми, в процесі їхньої імплементації у відповідні процесуальні кодекси України отримали своє продовження, що характеризує їх динамічність та адаптивність до умов сьогодення. Актуальність правового забезпечення справедливого судового розгляду в Україні та відповідної правозастосовної практики постійно зростає з огляду і на інтеграційні процеси та намагання України долучитися до Європейського правового простору²⁵¹.

Проаналізувавши норми процесуальних кодексів та КАС України, можна зробити висновки щодо відображення в них елементів права на справедливий судовий розгляд, визначеного у ст. 6 ЄКПЛ. По-перше, ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ має відношення до будь-якого процесу судового розгляду, тоді як положення ч. 2 та ч. 3. ст. 6 ЄКПЛ стосуються переважно забезпечення справедливого судового розгляду в порядку кримінального провадження. По-друге, національне законодавство, а точніше всі чотири процесуальні кодекси, що прийняті в Україні, перейняли в тій чи іншій мірі та у достатньо специфічних обсягах елементи права на справедливий судовий розгляд. Слід, однак, акцентувати увагу на тому, що в жодному з кодексів не міститься визначення справедливого судового розгляду, натомість майже всі вони містять в собі низку загальних принципів, на яких базується відповідне правосуддя та які за своєю сутністю цілком об'єктивно можуть утворювати інститут справедливого розгляду відповідно в адміністративному, цивільному, господарському та кримінальному процесах. Так, у КАС України можна знайти наступні елементи права справедливого судового розгляду: забезпечення права на судовий захист (ст. 6); верховенство права (ст. 8); законність (ст. 9); рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом (ст. 10); змагальність сторін та офіційне з'ясування всіх обставин у справі

²⁵¹ Славко А. С., Василенко В. О. Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 208.

(ст. 11)²⁵². Натомість у ст. 28 КПК України вказано, що під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень. Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є: складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; поведінка учасників кримінального провадження; спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень²⁵³;

- відсутність правового закріплення змісту категорії поняття «незалежність та безсторонність суду». Натомість національне законодавство лише визначає безсторонність та незалежність як вимогу до суддів та ознаку судового розгляду. Так, ст. 126 Конституції України встановлює, що незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України, а ст. 129 визначає, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону. В ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», зазначається, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно із законом. Ст. 6 цього Закону визначає, що здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою завдання шкоди авторитету суддів чи впливу на безсторонність суду забороняється і тягне за собою відповідальність, установлену законом. Крім того, положення про безсторонність судів містяться в ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (права та обов'язки суддів) та в тексті присяги судді (ст. 55)²⁵⁴;

²⁵² Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497>

²⁵³ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL.: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651>

²⁵⁴ Про судоустрій і статус суддів : Закон України 02.06.2016 № 1402-VIII. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1402-19>

- проблема теоретико-методологічного співвідношення понять «гласність», «відкритість» та «публічність». Зокрема, викликає питання неоднозначність правових конструкцій, що містяться в КАС України, КПК України та ЦПК України, в яких закріплюється гласність та відкритість адміністративного процесу і судового розгляду відповідно, та конструкцій, що містяться в ГПК України, в яких закріплюється лише гласність судового розгляду. У той же час, в ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ визначається публічність судового розгляду. Цей принцип міститься лише в КПК України, ст. 25 якого передбачає, що прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила.

Аналізуючи вказані вище недоліки більш детально, слід перш, за все звернутися до проблеми визначення розумності строків. Значення критерію «розумного строку» полягає у встановленні межі стану невизначеності, в якому знаходиться та чи інша особа через пред'явлення їй кримінального обвинувачування або у зв'язку з цивільно-правовими відносинами. Кінцевим моментом стану невизначеності є момент вступу вироку чи рішення у законну силу чи зняття обвинувачення (закриття кримінальної справи)²⁵⁵.

Щодо рішень Європейського Суду стосовно України, слід визнати, що неодноразово Суд звертав увагу на недосконалість чинного законодавства України і необхідність дотримуватись принципу правової визначеності. Критерієм оцінювання розумності строку є складність справи, що може бути зумовлена як фактичними обставинами справи, так і різними правовими аспектами, пов'язаними зі справою опосередковано. Складність справи визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачених, підсудних та інкримінованих епізодів злочинної діяльності, характеру фактичних даних, що підлягають встановленню, кількості учасників справи (потерпілих, свідків), обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення судового слідства, забезпечення допомоги перекладача, об'єднання матеріалів справи тощо²⁵⁶.

²⁵⁵ Прилуцький С. В. Мирова юстиція як альтернативна форма реалізації права на справедливий судовий захист. *Судова апеляція*. 2019. № 3. С. 9.

²⁵⁶ Писаренко Н. Б. Верховенство права, конвенційні гарантії справедливого суду та принципи адміністративного судочинства. *Право України*. 2019. № 4. С. 58-59.

Під час вирішення проблеми співвідношення категорій «гласність», «відкритість» та «публічність» слід зазначити, що вітчизняне процесуальне законодавство не містить поняття публічності, воно не розкриває його сутності та не визначає критеріїв публічності. Натомість всі процесуальні кодекси містять достатньо норм, які дають змогу говорити про реальну публічність судових процесів. Доводячи це, доцільно виокремити низку ознак принципу гласності судового розгляду, отриманих в процесі дослідження його змісту різними вченими. Отже, основними ознаками гласності є: поінформованість осіб, які беруть участь у справі про час і місце розгляду справи; відкритість судового засідання; усність судового розгляду; прилюдне проголошення рішення суду; оприлюднення судових рішень та право на їхнє отримання; вільний допуск громадськості до зали судових засідань; фіксування судового засідання технічними засобами та можливість ознайомлення з записами в подальшому.

Таким чином, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що відкритість є невід'ємним атрибутом гласності судового розгляду, тобто вони співвідносяться як часткове та загальне. В той же час сукупність елементів принципу гласності судового розгляду, які містяться у вітчизняному законодавстві, дає всі підстави говорити про його тотожність із принципом публічності, який визначений в ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Необхідно зазначити, що окрім виявлених недоліків, правове забезпечення права на справедливий судовий розгляд в Україні, яке виходить з міжнародно-правових норм, отримало значне розширення та деталізацію відносно окремих елементів, що відповідним чином вплинуло й на ефективність вітчизняної правозастосовної практики. У цьому контексті слід відмітити розширення обсягу прав на справедливий судовий розгляд в порядку кримінального провадження та розробка механізмів реалізації права на безсторонність та неупередженість суду.

Отже, інститут права на справедливий судовий розгляд, досить ґрунтовно опрацьований у вітчизняному законодавстві, розроблені основні його елементи, а зміст значно розширений у порівнянні із ЄКПЛ. Разом з тим, останнім часом динаміка суспільних відносин та розвиток демократичних процесів висувають нові вимоги щодо оптимізації механізмів правового регулювання права на справедливий судовий розгляд. Збільшення кількості справ, що розглядаються в ЄСПЛ відповідачем по яких є Україна, наочно демонструють існуючі суперечності під час практичного застосування норм, які входять до комплексу вказаного правового інституту. Їх усунення та вдосконалення вітчизняного процесуального законодавства відбувається постійно,

однак іноді обставини, які впливають на ефективність правозастосовної практики в контексті реалізації права на справедливий судовий розгляд, мають об'єктивну природу або залежать від суб'єктивних особливостей сторін судового розгляду. Усунення останніх можливе лише в разі підвищення правової свідомості учасників процесуальних відносин, рівня їх професіоналізму тощо. Тому і реформа кримінального процесуального законодавства вбачається не стільки кроком на зустріч до євроінтеграції, скільки вимушеним заходом, з метою наближення його до вимог міжнародно-правових актів.

Отже, поряд із недоліками та проблемами правового закріплення у вітчизняному законодавстві елементів права на справедливий судовий розгляд, а відтак й їх практичної реалізації, до яких належать: відсутність єдиного для всіх процесуальних кодексів трактування поняття «право на справедливий судовий розгляд»; неоднозначність у підходах законодавця до визначення критерію розумності строків судового розгляду для різних типів процесів; відсутність правового закріплення змісту категорії поняття «незалежність та безсторонність суду»; проблема співвідношення понять «гласність», «відкритість» та «публічність», – існує і низка надбань вітчизняної правової думки. Основними з них є такі: розширення обсягу прав на справедливий судовий розгляд у порядку кримінального провадження; розробка механізмів реалізації права на безсторонність та неупередженість суду.

Проблемні питання реалізації виконання рішень ЄСПЛ.

З часу приєднання до ЄКПЛ Україна поклала на себе низку зобов'язань у сфері захисту прав людини. Частиною таких зобов'язань відповідно до ст. ст. 32 та 46 ЄКПЛ є визнання Україною юрисдикції ЄСПЛ, яка поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, а також виконання остаточних рішень ЄСПЛ у справах проти України²⁵⁷. Зазначене зобов'язання витікає із формулювання ст. 46 ЄКПЛ – обов'язкова юридична сила рішень та їх виконання. Згідно п. 1 ст. 46 Держави-учасниці цієї Конвенції зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, в яких вони є сторонами. З огляду на це механізм практичного виконання таких рішень відмінний не лише за своїм змістом, але і за своїм правовим значенням від схем виконання на території України рішень національних судів. При чому саме наявність такого механізму визначають справжнє практичне значення та цінність рішень ЄСПЛ в

²⁵⁷ Менюк Д. О. Перегляд судових рішень як елемент змісту права на справедливий суд з огляду на практику Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 353.

аспекті відновлення прав осіб. Україна повинна не лише визнавати юрисдикцію ЄСПЛ, але і створювати належні умови для своєчасного повноцінного виконання його рішень.

Таким чином, ратифікувавши Конвенцію та прийнявши вищевказаний Закон, Україна визнала юрисдикцію Суду з метою створення в схожих правовідносинах однорідної судової практики, узгодженої з європейською правовою системою.

В контексті забезпечення дотримання принципів Конституції України та ЄКПЛ, було прийнято Закон України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який став серйозним кроком в напрямку узгодження судових рішень, що приймаються в Україні щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина із європейськими стандартами. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Більш того, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж передбачені законом, то застосовуються правила міжнародного договору. У силу цього, широке прецедентне право ЄСПЛ утворює важливий компонент нормативної бази українського законодавства. Так, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» у ст. 17 закріпив положення, відповідно до якого практика Європейського Суду становить джерело права при розгляді справ вітчизняними судами: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію 1950 р. та практику Суду як джерело права»²⁵⁸. Це положення дало можливість для національних суддів прямо посилатися у відповідних судових рішеннях на практику Суду. Посилання на норми ЄКПЛ та рішення Європейського Суду – це не право суддів, а їх обов'язок. На сучасному етапі прецедентна практика ЄСПЛ – це джерело права з усіма відповідними наслідками, незважаючи на те, щодо якої країни винесене те чи інше рішення.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення ЄСПЛ є підставою для повторного розгляду справи (процедура *restitutio in integrum*). Право звернутися до відповідного суду за переглядом, а не скасуванням рішення національного суду на підставі рішення Європейського суду з прав людини письмово роз'яснюється кожному заявнику у межах десяти днів від дня отримання повідомлення про набуття статусу остаточного рішення.

²⁵⁸ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

Для забезпечення ефективного виконання рішень ЄСПЛ було розроблено проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо способу виконання судових рішень» від 24 грудня 2014 р., яким пропонується внести зміни до законів України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», відповідно до запропонованих положень слід визначити Законом про Державний бюджет України на відповідний рік альтернативні механізми та способи виконання судових рішень. Так, відповідно до положення п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. «Про судові рішення у цивільній справі» у разі необхідності мають бути посилення на Конвенцію та рішення Європейського суду з прав людини, які згідно із Законом України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є джерелом права та підлягають застосуванню в даній справі.

На наше переконання, застосування прецедентної практики ЄСПЛ у правовому колі України сприятиме не тільки зближенню української держави із європейськими стандартами прав людини, але й забезпечить захист прав та свобод людини у внутрішньо державних відносинах, що, в свою чергу, позитивно вплине на реалізацію задекларованих на конституційному рівні принципів правової державності. Проте, не зважаючи на таке значення прецедентного права ЄСПЛ, його місце у правовій системі України в узагальненому комплексному підході вченим та й не проаналізовано, що робить актуальним дане питання. Варто наголосити на тому, що зазначені вище нормативні акти демонструють закріплення Україною на законодавчому рівні дуальності правової природи рішень ЄСПЛ: з одного боку норми які містяться в такому рішенні виступають як джерело права, з іншого – рішення ЄСПЛ мають пряму дію, оскільки вимоги які містяться в ньому підлягають безпосередньому виконанню без необхідності пред'явлення до органів виконавчої служби жодних додаткових виконавчих документів²⁵⁹.

Власне специфіка самої структури та форми рішення ЄСПЛ вже само по собі породжує одну з перших проблем на шляху його своєчасного та в повному обсязі виконання – складність для розуміння конкретним державним виконавцем вимог особи, які підлягають фактичному виконанню. Це розкриває одну з найбільших системних проблем сучасної системи органів виконавчої служби – низький рівень

²⁵⁹ Юдківська Г. Ю. Допустимість доказів як одна з гарантій справедливого судового процесу відповідно до статті 6 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 2. С. 31-32.

укомплектованості висококваліфікованими кадрами та недосконалість системи розподілу навантаження між державними виконавцями. Ця складова інституційної підсистеми вимагає вдосконалення не лише в контексті виконання рішень ЄСПЛ, а в контексті підвищення дієвості системи виконання судових рішень загалом, оскільки без цього неможливо в повній мірі реалізувати право особи на захист своїх інтересів. Не виключено, що через низький професійний рівень конкретних державних виконавців стає можливою поява багатьох інших організаційно-правових проблем. Тому на сьогодні існує нагальна потреба підвищення рівня кваліфікації та правової освіти працівників виконавчої служби для того, щоб максимізувати загальну ефективність системи виконання судових рішень.

Таким чином, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що вжиття заходів загального характеру в аспекті виконання рішень ЄСПЛ знаходиться поза компетенцією органів Державної виконавчої служби України, а відтак виникає одразу низка проблем щодо практичної реалізації таких заходів. Однак, у випадку невжиття саме заходів загального характеру така відповідальність має бути, перш за все, політична, оскільки не вжиття таких заходів не завдає прямої шкоди інтересам осіб, а лише демонструє невиконання Україною зобов'язань взятих на себе при ратифікації Конвенції. З огляду на це політична відповідальність у формі звільнення із займаних посад керівників найвищого державного рівня – Міністрів, Голів Державних департаментів тощо – вбачається логічним кроком на шляху імплементації не лише норм європейського законодавства у вітчизняну правозастосовну практику, а і європейських традицій державного управління, які характеризуються високим рівнем особистої відповідальності посадових осіб²⁶⁰.

Наведені недоліки системи вжиття заходів загального характеру в контексті виконання рішення ЄСПЛ, на перший погляд, можуть здатися не суттєвими та, більше того, сприйматися окремими посадовими особами, зокрема представниками або навіть очільниками міністерств та відомств, як спроба політичного тиску на Україну з боку європейських структур. Натомість, заходи загального характеру, які визначаються у рішенні ЄСПЛ доцільно інтерпретувати виключно як висновок, так би мовити, незалежного аудитора (функцію якого виконують окремі судді ЄСПЛ) щодо стану нормативно-правового поля України.

Аналізуючи ст. 11 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» можна

²⁶⁰ Подорожна Т. С., Білоскурська О. В. Справедливе правосуддя як мета діяльності органів судової влади. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 24.

побачити, що Орган представництва протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного, по-перше, надсилає стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права порушити провадження про перегляд справи та/або про його право на відновлення провадження відповідно до чинного законодавства; а по-друге, повідомляє органи, які є відповідальними за виконання передбачених у рішенні додаткових заходів індивідуального характеру, про зміст, порядок і строки виконання цих заходів.

Подібне неоднозначне формулювання правових наслідків, які настають після набрання рішенням ЄСПЛ законної сили призводить до неправильного розуміння змісту категорії «додаткові заходи індивідуального характеру» органами системи виконавчої служби, на які покладене виконання такого рішення. Тут слід акцентувати увагу одразу на двох аспектах. По-перше, є незрозумілим, чи є порушення провадження про перегляд справи та відновлення провадження відповідно до чинного законодавства в інтересах особи, на користь якої винесено рішення ЄСПЛ, додатковим заходом індивідуального характеру, чи це є правовим імперативом, який обумовлюється специфікою правової природи такого рішення. Частіше за все таке право територіальні відділи Державної виконавчої служби України трактують саме як додаткові заходи. Сама правова категорія «додаткові заходи індивідуального характеру» означає, що ці заходи мають відношення переш за все безпосередньо до особи стягувача на користь якої таке рішення винесене. Однак, вітчизняне законодавство не розкриває зміст та не визначає повний вичерпний перелік таких заходів. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» додатковими заходами індивідуального характеру є: відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції; інші заходи, передбачені у рішенні ЄСПЛ. При цьому відновлення попереднього юридичного стану стягувача здійснюється, зокрема, шляхом повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі та повторного розгляду справи адміністративним органом.

Таким чином, орган представництва наділяється функціями контролю в контексті виконання рішення ЄСПЛ в частині вжиття додаткових заходів індивідуального характеру. Більше того, аналізуючи норми вітчизняного законодавства за допомогою герменевтичного методу приходимо до висновку, що такий Орган представництва в буквальному сенсі має ще й правозастосовні функції, оскільки самостійно визначає органи державної влади в межах юрисдикції яких і

направляє рішення ЄСПЛ для виконання, а фактично дає пряму імперативну вказівку стосовно необхідності виконання такого рішення. Саме в цьому вбачається невизначеність вітчизняного законодавства, оскільки відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» примусове виконання рішень покладається на державну виконавчу службу, яка входить до системи органів Міністерства юстиції України²⁶¹.

Найбільшою проблемою в контексті виконання рішень ЄСПЛ є звернення їх до виконання в частині виплати відшкодування. Найпоширенішими причинами скарг українських громадян до Європейського суду з прав людини є порушення їхніх прав на справедливий судовий розгляд, ефективний засіб юридичного захисту (ст. 6 Європейської конвенції з прав людини) та на власність.

ПАРЄ закликає держави-члени вжити заходів для виконання рішень ЄСПЛ та подолання структурних проблем. Цій проблематиці присвячена резолюція «Забезпечення життєздатності Страсбурзького суду: структурні проблеми в державах-членах» від 22 січня 2013 р. Держави-члени повинні забезпечити адекватне вирішення структурних проблем, виявлених ЄСПЛ. Посилення діяльності в напрямку забезпечення швидкого та повного виконання рішень ЄСПЛ, шляхом розробки стратегій вирішення структурних проблем. Необхідним є вирішення питання щодо створення національного органу на території кожної держави, відповідального за виконання рішень з метою уникнення конфлікту відповідальності з діяльністю урядових уповноважених в Суді. Окрім того, ПАРЄ продовжує закликати держави-члени внести зміни до законодавства згідно зі стандартами прецедентного права Суду та забезпечити виконання Конвенції прав людини всіма відповідними національними органами влади. Необхідним є вжиття заходів щодо обізнаності у інтерпретації стандартів Конвенції Європейським судом в тому числі, шляхом створення бази даних судової практики Суду з обов'язковим вмістом викладення «пілотних рішень» ЄСПЛ, а також рішень, що свідчать про наявність структурних проблем. ПАРЄ наголосила на необхідності забезпечення нагляду національними парламентами за станом та процесом виконання рішень ЄСПЛ. Комітет Міністрів Ради Європи у своїй резолюції від 12 травня 2004 р. стосовно рішень, які розкривають системну проблему, що лежить в основі порушень, запропонував Європейському Суду «вказувати у своїх рішеннях про порушення Конвенції на те, що становить системну проблему, яка лежить в основі

²⁶¹ Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

порушення та на першопричину цієї проблеми. Тому з метою ефективного виконання рішень Суд застосовує процедуру «пілотного рішення», що дає змогу чітко вказати на існування структурних проблем, які лежать в основі порушень. А також на засоби, заходи, за допомогою яких держава-відповідач зобов'язана виправити ситуацію.

Відповідно до практики ЄСПЛ, процедура «пілотних рішень» застосовується у разі існування системних проблем в національному правопорядку, проявом якої є значна кількість рішень ЄСПЛ, які свідчать про аналогічні, систематичні порушення, а також продовження надходження нових заяв, спричинених тією самою проблемою.

Ст. 3 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачено, що виконання рішень ЄСПЛ здійснюється за рахунок Державного бюджету України. Згідно зі ст. 8 цього ж закону Державне казначейство України з метою виконання рішення ЄСПЛ здійснює списання коштів з відповідної бюджетної програми Державного бюджету України.

Законодавчо встановлено, що протягом десяти днів від дня отримання повідомлення про набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного Орган представництва надсилає стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права подати до державної виконавчої служби заяву про виплату відшкодування, в якій мають бути зазначені реквізити банківського рахунка для перерахування коштів, а також надсилає до державної виконавчої служби оригінальний текст і переклад резолютивної частини остаточного рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення ЄКПЛ, оригінальний текст і переклад резолютивної частини остаточного рішення щодо справедливої сатисфакції у справі проти України, оригінальний текст і переклад рішення щодо дружнього врегулювання у справі проти України, оригінальний текст і переклад рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Державна виконавча служба упродовж десяти днів з дня надходження відповідних документів, відкриває виконавче провадження. При цьому неподання стягувачем заяви про виплату відшкодування не є перешкодою для виконання рішення ЄСПЛ. Механізм виплати стягнення закріплено в ст. 8 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відповідно до якої виплата стягувачеві відшкодування має бути здійснена у тримісячний строк з моменту набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного або у строк, передбачений у самому рішенні ЄСПЛ. При цьому у разі порушення такого строку на суму відшкодування нараховується пеня.

Протягом одного місяця від дня відкриття виконавчого провадження за рішенням ЄСПЛ орган представництва надсилає до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, постанову про відкриття виконавчого провадження та необхідні для виконання рішення документи. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, протягом десяти днів від дня надходження документів здійснює списання на вказаний стягувачем банківський рахунок, а в разі його відсутності – на депозитний рахунок державної виконавчої служби коштів з відповідної бюджетної програми Державного бюджету України.

Таким чином, законодавством встановлено два граничні строки в процесі виконання рішення ЄСПЛ: три місяці з дня набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного відводиться на виконання рішення в повному обсязі та 10 днів з дати надходження постанови про відкриття виконавчого провадження до Державної казначейської служби України відводиться для фактичного відшкодування збитків.

Отже, основним проявом впливу міжнародного права на внутрішньодержавне право є узгодження змісту норм національного права з положеннями міжнародного права. Аналізуючи поняття «узгодження» міжнародного та правового регулювання права на справедливий судовий розгляд, підкреслюється особливість конституційних і міжнародно-правових становищ у правовій системі, що вони є самостійними і водночас взаємодіючими правовими елементами. Інститут права на справедливий судовий розгляд, має місце у національному законодавстві, основні структурні елементи втілені в положеннях національних процесуальних кодексів.

Разом з тим, останнім часом динаміка суспільних відносин та розвиток демократичних процесів висувають нові вимоги щодо оптимізації механізмів правового регулювання права на справедливий судовий розгляд. демонструють існуючі суперечності під час практичного застосування норм, які входять до комплексу вказаного правового інституту. Таким чином проаналізовано положення процесуальних кодексів та їх відповідність із елементами права на справедливий судовий розгляд Конвенції.

Виконання рішень ЄСПЛ є специфічним правовим інститутом, який характеризується наявністю складного механізму реалізації, а також відбиває на собі особливість правового статусу самої судової установи. Природа обов'язковості їх виконання витікає з міжнародно-правових зобов'язань взятих на себе Україною внаслідок приєднання до Європейської конвенції. З огляду на це механізм практичного

виконання таких рішень відмінний не лише за своїм змістом, але й за своїм правовим значенням від схем виконання на території України рішень національних судів.

З метою подолання зазначених вище протиріч вбачається за доцільне прийняти ряд доповнень до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», у тому числі зазначити, що невиконання судових рішень негативно впливає на авторитет судової влади, оскільки в цьому разі не досягається кінцева мета правосуддя – захист інтересів громадян і реальне поновлення їхніх порушених прав.

Негодченко В. О.

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри права*

*Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЗАХИСТ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

На сьогодні, як ніколи, все більшої актуальності набуває питання належного захисту людських прав судом.

У ст. 55 Конституції України зазначено, що кожному громадянину гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб²⁶². Це є основою конституційності та існування в Україні демократичного ладу.

З'ясування особливостей реалізації цього права в кримінальному судочинстві України має важливе як практичне, так й теоретичне значення, оскільки цей процес є доволі складним та багатоаспектним.

Найбільший внесок у дослідження вказаної проблематики зробили такі науковці, як А. А. Ахундова, В. Б. Авер'янов, Д. М. Бахрах, О. М. Бандурка, О. Р. Балацька, А. М. Бірюкова, О. А. Банчук, Ю. П. Битяк, І. Л. Бородін, Є. І. Виборнова, О. В. Винокуров, Т. Б. Вільчик, Т. В. Волошанівська, І. В. Гловюк, І. П. Голосніченко, Т. О. Гуржій, О. М. Дроздов, І. В. Дубівка, О. В. Климович, С. О. Ковальчук, А. П. Ключніченко, Л. В. Коваль, В. К. Колпаков,

²⁶² Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

О. В. Кузьменко, Т. В. Корчева, О. Ю. Костюченко, Р. О. Куйбіда,
О. П. Кучинська, П. М. Маланчук, О. В. Малахова,
Т. М. Мирошниченко, М. Г. Моторигіна, І. М. Одинцова,
В. О. Попелюшко, Є. В. Смирнов, О. С. Старенький, М. М. Стоянов,
Г. К. Тетерятник, І. А. Тітко, Т. І. Фулей, О. Г. Шило, О. Г. Шнягін,
Б. І. Яворський, О. Г. Яновська та ін.

Правовою основою, що регулює вищезазначене питання, окрім Конституції України та міжнародних договорів, згоду на яких надала Верховна Рада України, є КПК України²⁶³, який був прийнятий Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. Він визначає порядок кримінального провадження на території України. Водночас тривала практика застосування оновленого кримінального процесуального законодавства демонструє необхідність пошуку нових, доктринально обґрунтованих напрямів удосконалення механізмів забезпечення права на захист у кримінальному провадженні. Свідченням цього є численні зміни та доповнення, які були внесені до КПК України протягом останніх років, спрямовані на розширення прав сторони захисту при проведенні слідчих (розшукових) дій, можливостей оскарження стороною захисту рішень, дій та бездіяльності слідчого, прокурора, посилення процесуальної відповідальності за порушення прав сторони захисту при здійсненні кримінального провадження тощо.

Складнощі при розкритті теми виникли через великий обсяг правової інформації, що зумовлено дискусійними поглядами науковців на природу засад кримінального судочинства, визначення їх поняття і системи, в яку відповідно до КПК України віднесено двадцять дві засади.

Виходячи з того, що в КПК України не визначено чіткого поняття «засад (принципів) кримінального процесу», зокрема існує три основні точки зору науковців на цю проблематику:

1. Принципи (засади) кримінального процесу – це такі основоположні засади, які закріплено в законі (М. Л. Якуб, М. М. Михеєнко та ін.)

2. Принципи (засади) кримінального судочинства – це керівні ідеї та відправні начала, які закріплені в законі, а також ті, які не дістали такого закріплення в правових нормах, але впливають з них (П. І. Репешко та ін.).

²⁶³ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

3. Принципи (засади) кримінального процесу – це такі положення та керівні ідеї, які не потребують обов'язкового законодавчого закріплення та оформлення (В. М. Савицький, В. Т. Томін та ін.).

На нашу думку, слід підтримати думку тих науковців, які визначають засади кримінального провадження як закріплені в нормах права визначальні, фундаментальні положення щодо закономірностей і найбільш суттєвих властивостей кримінального провадження, які обумовлюють їх значення як засобу для захисту прав і свобод людини і громадянина, а також для врегулювання діяльності органів та посадових осіб, які ведуть процес²⁶⁴.

Слід погодитися з думкою О. М. Дроздова, що значимість засад як норм керівного й основоположного виду визначає їх імперативний і обов'язковий характер щодо всіх стадій, проваджень та інститутів кримінального процесу. Разом із тим способи і межі дії принципів будуть зумовлені індивідуальними особливостями і властивостями конкретних стадій та проваджень²⁶⁵.

Згідно з наведеним раніше визначенням, засади кримінального процесу – це закріплені у законі панівні в державі правові ідеї, тобто йдеться про нормативність як про одну з найважливіших їх ознак. Вони тільки тоді мають сенс, коли обов'язково отримують своє закріплення у правовій нормі. Це стає можливим тільки за умови їх загальнообов'язковості, яка може бути реалізована лише закріпленням у нормі права.

Засади не можуть існувати поза правом, і засади, що не закріплені в нормах права, можуть бути лише ідеями правосвідомості, науковими висновками. Отже, закріплення їх у законі є найважливішою умовою реального життя засад. Будь-які ідеї, наукові положення, якими б корисними вони не були для кримінального провадження, не можуть бути засадами, доки не будуть закріплені в законодавстві.

Як і увесь процес, його засади постійно еволюціонують для забезпечення ефективного вирішення завдань провадження. Відповідно до ст. 2 КПК України завданнями кримінального судочинства є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду для того, щоб

²⁶⁴ Кримінальний процес : підруч. / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. С. 62.

²⁶⁵ Дроздов О. Актуальні проблеми реалізації окремих засад кримінального процесу в провадженні за нововиявленими обставинами. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 46.

кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура²⁶⁶.

Пануючою в теорії вважається перша з наведених точок зору, згідно з якою до засад (принципів) слід відносити лише положення, які закріплені в правових нормах. Слід уяснити, що засади (принципи) виражають домінуючі в державі політичні та правові ідеї, які стосуються завдань, способу формування і здійснення кримінального судочинства, тобто положення, які визначають головні, найважливіші моменти устрою й діяльності суб'єктів кримінального судочинства.

Порушення будь-якої з засад означає незаконність рішення в справі та обов'язково тягне за собою його скасування.

Для правильного утвердження інститутів і понять законодавства про засади кримінального судочинства необхідним є пам'ятати, що засади, визначені в законі, є підґрунтям всіх норм кримінально-процесуального права, а відтак знаходять свій вияв чи дію у всіх його вимогах.

Також на сьогодні в теорії кримінального процесу не склалося єдиного розуміння правової природи захисту. Як базові можна розглядати дві концепції сутності цієї категорії: концепцію вузького та широкого тлумачення поняття захисту.

В основу концепції вузького тлумачення поняття захисту закладено право підозрюваного, обвинуваченого на спростування пред'явленої підозри, обвинувачення.

Натомість концепція широкого тлумачення досліджуваної дефініції, визнаючи за підозрюваним, обвинуваченим вищезазначену правомочність, розширює дію захисту на права, свободи та законні інтереси інших учасників кримінального провадження.

У межах змісту обох концепцій складовою частиною є право на захист як сукупність правомочностей, спрямованих на спростування підозри та обвинувачення.

Без досконалого знання вимог закону щодо засад кримінального судочинства неможливим є і вивчення та засвоєння кримінально-процесуального права в цілому.

Отже, ознаками засад кримінально-процесуального права є:

²⁶⁶ Беспалько І. Визначення поняття загальних засад кримінального провадження. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 5. С. 243.

1) вони втілені у формі правових норм. Не можна вважати принципами ті наукові та політичні ідеї, що не дістали відображення у нормах права;

2) норми-принципи є не вивідними, а навпаки – із них виводяться всі інші норми кримінально-процесуального права (які перебувають «під нормами-принципами»);

3) вони є найзагальнішими, фундаментальними правовими положеннями;

4) на їх основі побудована і діє вся кримінально-процесуальна система (ця ознака принципів характеризує процес із середини);

5) вони характеризують кримінальний процес у цілому – ззовні;

6) норми-принципи діють на всіх або на більшості стадій кримінального процесу і обов'язково в його центральній стадії – судовому розгляді кримінальної справи;

7) порушення одного принципу, як правило, призводить до порушення інших принципів і тим самим до порушення законності при провадженні у кримінальній справі;

8) недотримання хоча б одного принципу спричиняє скасування прийнятих у справі рішень та інші негативні наслідки.

Кожна ознака і всі вони в цілому підкреслюють загальність положень, що є засадами кримінально-процесуального права.

Однак у літературі триває полеміка вчених щодо наявності або відсутності специфічних загальних правових положень (засад), притаманних для окремих стадій. Так, ст. ст. 8 та 9 КПК України визначають засади верховенства права та законності як загальні засади кримінального провадження. Вказані принципи є загально-правовими, однак у кримінальному судочинстві вони мають специфічний зміст.

Аналізуючи законодавчий зміст обох засад, слід зазначити, що законність є обов'язковим елементом принципу верховенства права. крім законності, виділяють ще й такі обов'язкові елементи як: 1) правова визначеність; 2) заборона на свавілля; 3) доступ до правосуддя, забезпечений незалежними та неупередженими судами; 4) дотримання прав людини; 5) недискримінація та рівність перед законом²⁶⁷.

Значення засад кримінально-процесуального права полягає в тому, що вони є: 1) гарантією дотримання прав і законних інтересів особи в кримінальному процесі; 2) гарантією прийняття законних і обґрунтованих рішень за матеріалами кримінальних проваджень; 3) вихідними положеннями для тлумачення окремих кримінально-

²⁶⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комен. Т. 1. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків : Право, 2012. С. 18.

процесуальних норм; 4) засобом, завдяки якому досягається упорядкованість у розв'язанні питань, щодо яких є прогалини в праві, та у випадках застосування кримінально-процесуального права за аналогією; 5) підґрунтям для вирішення всіх суперечностей, що виникають під час кримінального провадження.

У чинному КПК України міститься глава 2 «Засади кримінального провадження», де в ст. 7 перераховуються усі принципи кримінального процесу. Слід зазначити, що у КПК України 1960 р. не було передбачено глави «Принципи кримінального судочинства», яка б чітко визначила поняття та закріпила статус кримінально-процесуальних принципів, їх кількість.

Зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відносяться: 1) верховенство права; 2) законність; 3) рівність перед законом і судом; 4) повага до людської гідності; 5) забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; 6) недоторканність житла чи іншого володіння особи; 7) таємниця спілкування; 8) невтручання у приватне життя; 9) недоторканність права власності; 10) презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; 11) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; 12) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення; 13) забезпечення права на захист; 14) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; 15) змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 16) безпосередність дослідження показань, речей і документів; 17) забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; 18) публічність; 19) диспозитивність; 20) гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; 21) розумність строків; 22) мова, якою здійснюється кримінальне провадження.

Але не дивлячись на це, у ст.7 КПК України передбачено, що засади кримінального провадження, передбачені главою 2, не є вичерпними²⁶⁸.

Іноді до засад кримінально-процесуального права відносять і такі положення, як економічність, планування, ефективність, науковість, гуманізм, справедливість, толерантність тощо.

²⁶⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

На нашу думку, їх не можна вважати засадами процесуального права, бо вони притаманні для всіх видів людської діяльності, в тому числі й тієї, що її не врегульовано нормами права.

Усі засади кримінального процесу тісно пов'язані між собою, взаємно обумовлюють один одного, а тому утворюють систему. У свою чергу, в цій системі можна виокремити засади, що мають однакові ознаки.

В юридичній літературі залежно від певних ознак засади кримінально-процесуального права поділяють на кілька груп.

За юридичною силою джерела, в якому їх закріплено:

1) конституційні – в Конституції України (головним чином у розділі 2 та в ст. 129);

2) спеціальні (інші) – в інших законах, передусім, у КПК України.

Поділ засад процесу на конституційні та спеціальні зовсім не означає, що одні із них (конституційні) є головними, а інші (спеціальні) – другорядними.

Всі вони мають у кримінальному процесі однакові юридичну силу і значення.

Залежно від поширеності на функціональні частини кримінально-процесуальної діяльності розрізняють засади: а) обвинувачення (переслідування); б) захисту; в) правосудця (вирішення справи).

Залежно від поширеності на галузі права засади поділяють на: а) загальноправові, тобто ті, що діють у всіх галузях права (наприклад, засада законності), але виявляються з певними особливостями в кримінально-процесуальному праві; б) міжгалузеві – діють у кількох галузях права (наприклад, засада змагальності) і також по-особливому – в кримінально-процесуальному праві; в) галузеві – діють лише в межах кримінального процесу (наприклад, засада розумності строків).

Залежно від організаційної побудови кримінального процесу засади поділяють на: а) суто організаційні (наприклад, призначення слідчих і прокурорів, централізація та єдиноначальність у системі органів прокуратури, виборність і призначення суддів тощо); б) організаційно-функціональні (наприклад, засада одноособовості і колегіальності, нагляду вищестоящих суддів за судовою діяльністю нижчестоящих); в) функціональні, суто кримінально-процесуальні (наприклад, засада презумпції невинуватості, змагальності тощо).

Засади кримінального процесу, як зазначав М. С. Строгович, це кримінально-процесуальні норми загального та визначального

характеру, вони конкретизуються та деталізуються в нормах права, що стосуються тільки кримінального процесу²⁶⁹.

Тільки реалізація всіх засад у їх сукупності, в системі, у взаємозв'язку і взаємодії сприятиме виконанню завдань кримінального судочинства.

Можливість застосування кожної засади має бути так урегульовано в законі, щоб жодна засада не заперечувала інший.

Необхідно забезпечити розумний компроміс між окремими засадами, і цим шляхом завжди йшов і йтиме законодавець.

Усе це зумовлює необхідність передбачити в законі розумні винятки майже з кожної засади кримінального процесу (крім засад законності та презумпції невинуватості). Але це мають бути саме винятки, які не перекреслюють саму засаду, інакше вони перетворяться на загальне правило, на протилежну конкуруючу засаду.

У нашому дослідженні ми приділимо увагу саме забезпеченню права на захист та особливостям реалізації вказаного права в кримінальному судочинстві України.

Відповідно до загальноприйнятих норм особа хоч би що вона не вчинила, має вважатися невинною доти, доки органи правосуддя у встановленому законом порядку не доведуть її вини.

Із природного права на захист від протиправних посягань, а також із презумпції невинуватості і впливає право людини на захист від обвинувачення у вчиненні злочину. Це право закріплено в кожному міжнародному нормативному акті, в якому йдеться про права людини.

Право на захист належить до загальноновизнаних принципів міжнародного права і це закріплено у Загальній декларації прав людини, де у ст. 11 вказується, що кожна людина, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинною, поки її винність не буде доведено в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту²⁷⁰.

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права у п. 3 ст. 2 зазначено, що кожна держава зобов'язується забезпечити всякій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту²⁷¹, у ст. 13 ЄКПЛ наголошується, що кожен, чий права та

²⁶⁹ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : учеб. Т. 1. Москва : Наука, 1968. С. 134.

²⁷⁰ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93.

²⁷¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі.

У п. 3 ст. 6 ЄКПЛ встановлюються права особи, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення: а) бути негайно і детально поінформованою зрозумілою для нею мовою про характер і причину обвинувачення проти неї; б) мати достатньо часу і можливостей для підготовки захисту; в) захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – якщо вона не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника – одержати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя; г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; д) якщо особа не розуміє мову, яка використовується у суді, або не розмовляє нею, – вона має право отримувати безоплатну допомогу перекладача²⁷².

Положення цих міжнародних правових актів імплементовано у національне законодавство.

На національному рівні забезпечення права обвинуваченому на захист закріплено у ст. 129 Конституції України і є основною засадою судочинства²⁷³.

Крім цього, ст. 59 Конституції проголошено право кожного на правничу допомогу, вільний вибір захисника своїх прав а у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно, а в ст. 63 Конституції закріплено право на захист підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного²⁷⁴.

Згідно зі ст. 29 Конституції, ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом²⁷⁵.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника.

Згідно зі ст. 7 КПК України забезпечення права на захист віднесено до загальних засад кримінального провадження²⁷⁶. Крім того,

²⁷² Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

²⁷³ Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України.*, 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁷⁴ Там само.

²⁷⁵ Там само.

КПК України дає детальну регламентацію права на захист, зокрема, норми КПК України, які регламентують забезпечення права на захист (ст. 20); забезпечення захисника (ст. 38); залучення захисника за призначенням (ст. 49); обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні (ст. 52); залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії (ст. 53); особливості реалізації права на відмову від захисника (ст. 54); визнання недопустимими доказів, отриманих внаслідок порушення права особи на захист (ст. 87), можливість підготовки до захисту проти нового обвинувачення (ч. 4 ст. 338) або від додаткового обвинувачення (ч. 2 ст. 339); здійснення судового провадження за відсутності захисника, якщо його участь є обов'язковою, що є підставою для скасування судового рішення (п. 4 ч. 2 ст. 412)²⁷⁷.

Відповідно до вимог Конституції України 2 червня 2011 р. був прийнятий Закон України «Про безоплатну правову допомогу». Цим Законом визначено зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок його реалізації, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, а також державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги²⁷⁸.

Розкриваючи зміст засади забезпечення права на захист, доцільно виділити правову категорію «захист».

У кримінальному провадженні поняття захисту охоплює:

1) суб'єктів, учасників процесу, які наділені правом здійснювати захист (до сторони кримінального провадження з боку захисту відносяться підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники);

2) назву процесуальної функції (функція захисту);

3) діяльність суб'єктів захисту щодо реалізації наданих їм прав та повноважень у процесі здійснення виконуваної ними функції²⁷⁹.

Доцільно також зазначити, що зміст категорії «захист» є одним із видів комплексної кримінальної процесуальної діяльності і охоплює в

²⁷⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, 11-12, 13, Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.

²⁷⁹ Ортинський В. Л. Юридичний зміст засади забезпечення права на захист. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №8. С. 355. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/83.pdf

цьому понятті усі напрями захисної діяльності, що відбуваються у межах кримінального провадження.

Отже, захист як вид комплексної кримінальної процесуальної діяльності у кримінальному провадженні має полягати у забезпеченні та реалізації прав, свобод та законних інтересів всіх учасників кримінального провадження.

Проте безсумнівним є той факт, що найбільше сутність захисної діяльності проявляється під час дій, які направлені на спростування підозрюваним (обвинуваченим) або його захисником підозри (обвинувачення), а також захисту своїх прав під час здійснення кримінального провадження.

Отже, якщо ми говоримо про засаду забезпечення права на захист, то ми маємо на увазі саме таку захисну діяльність.

Підкреслюючи особливу важливість першого побачення підозрюваного, обвинуваченого із захисником, ПВСУ у п. 6 постанови від 24 жовтня 2003 р. № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захисту кримінальному судочинстві» вказав, що суди повинні враховувати, що підозрюваний і обвинувачений, поряд з іншими правами, мають право на побачення із захисником до першого допиту, і під час розгляду справ перевіряти, чи було роз'яснено їм таке право і чи не були вони обмежені в цьому. Пленум застеріг, що у разі, коли слідчий порушили зазначені вимоги закону і за наявності заяви підозрюваного, обвинуваченого на побачення із захисником допитали його без участі останнього, суд не може використовувати ці показання на підтвердження вини підсудного у вчиненні злочину. Отже, порушення права обвинуваченого на захист є істотним порушенням вимог кримінально-процесуального закону і в усякому разі його допущення вирок (постанову) суду належить скасувати.

Як уже було зазначено нами вище, забезпечення права на захист віднесено до загальних засад кримінального провадження. Якщо проаналізувати ст. 20 КПК України, ми побачимо, що забезпечення права на захист передбачає три форми його реалізації:

1. Підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений самостійно реалізує право на захист. У цьому випадку вказані особи мають право усно або письмово надавати пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні.

2. Підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право користуватися правовою допомогою захисника. Доцільно зазначити, що КПК України визначено випадки обов'язкової участі захисника. У таких випадках вищезазначені особи мають право обрати захисника самостійно, або він має бути призначений уповноваженими

особами. Законом України від 2 червня 2011 р. «Про надання безоплатної правової допомоги» врегульовано правовідносини у сфері надання безоплатної правової допомоги суб'єктам права на безоплатну первинну правову допомогу та суб'єктам права на безоплатну вторинну правову допомогу.

3. В обов'язки слідчого, прокурора, слідчого судді, суду входить сприяння підозрюваному, обвинуваченому, виправданому, засудженому в реалізації права на захист, що полягає у роз'ясненні йому його прав, а також забезпеченні права на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

Отже, забезпечення обвинуваченому права на захист регулюється як міжнародно-правовими актами, так і національними. Національним законодавством воно віднесено до основних засад судочинства, яке полягає в тому, що уповноважені службові особи, котрі наділені правом здійснювати кримінальне провадження, зобов'язані забезпечити підозрюваному, обвинуваченому, засудженому, виправданому всі процесуальні права, які передбачені КПК України, а зазначені вище особи, реалізуючи свої права, повинні мати можливість здійснювати захист від обвинувачення.

В Україні право на захист є конституційною засадою, яка повинна суворо виконуватися на всіх стадіях кримінального процесу як важлива гарантія встановлення істини і винесення законного, обґрунтованого і справедливого вироку.

Забезпечення права на захист – це правове положення, згідно з яким посадові особи, котрі здійснюють кримінальне провадження, зобов'язані забезпечити підозрюваному, обвинуваченому, засудженому, виправданому сукупність процесуальних прав, завдяки яким останні отримують можливість захищатися від підозри чи обвинувачення.

Доктринальний аналіз ст. 20 КПК України свідчить про те, що забезпечення права на захист передбачає три форми його реалізації:

- самостійна реалізація підозрюваним, обвинуваченим, виправданим, засудженим права на захист, а саме: право надавати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні;

- користування правовою допомогою захисника;
- наявність у слідчого, прокурора, слідчого судді, суду обов'язку сприяти підозрюваному, обвинуваченому, виправданому, засудженому в реалізації права на захист шляхом роз'яснення йому прав та забезпечення права на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

Засуджений користується усіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Майже кожна стаття Конституції, що закріплює права, свободи та обов'язки людини і громадянина, передбачає можливість реалізації права на захист.

Але слід підкреслити, що право на захист не є правом будь-яким чином уникнути відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

Забезпечення підозрюваному і обвинуваченому права на захист полягає в тому, що закон:

1) наділяє їх як суб'єктів кримінального провадження такою сукупністю процесуальних прав, використання якої дозволяє їм особисто захищатися від підозріння чи обвинувачення у вчиненні злочину, обстоювати свої законні інтереси (це можна назвати особистим захистом);

2) надає згаданим особам право скористатися допомогою захисника, а в окремих випадках визнає участь захисника в справі обов'язковою (це можна назвати професійним захистом);

3) покладає на слідчого, прокурора і суд обов'язок роз'яснити підозрюваному і обвинуваченому їх процесуальні права (ч. 2 ст. 20 КПК України) і забезпечити їм можливість здійснення цих прав і захисту від підозріння й обвинувачення, а також охорону їх особистих і майнових прав; це можна назвати службовим, або офіційним, захистом.

Право зазначених суб'єктів кримінального провадження на захист передбачає як право захищатися від підозріння чи обвинувачення, так і право на захист своїх особистих і майнових інтересів.

Право особи на захист належить до тих прав людини, які особливо ретельно охороняються відповідними міжнародними організаціями, зокрема Радою Європи, адже ЄКПЛ містить норму про те, що кожний, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, має право захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд. Якщо така особа не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника, вона може одержати її безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя (п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції)²⁸⁰.

Слід нагадати, що відповідно до ст. 9 Конституції України Конвенція є частиною національного законодавства України і, отже, норма Конвенції має застосовуватись як норма прямої дії. Більше того, у разі колізії застосовуватиметься саме норма Конвенції.

²⁸⁰ Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Важливе значення для здійснення прав на захист має побачення підозрюваного, обвинуваченого із захисником до першого допиту, і не звичайне побачення, а конфіденційне.

Суть конфіденційності полягає у тому, що підозрюваному чи обвинуваченому перед першим допитом має бути надана можливість зустрітися із захисником віч-на-віч за умови, що їх бачать, але не чують. Остання обставина є найважливішою ознакою реалізації цього права. Від правильної її реалізації багато в чому залежить весь подальший перебіг розслідування і судового розгляду справи.

Підкреслюючи особливу важливість першого побачення підозрюваного, обвинуваченого із захисником, в п. 6 постанови ПВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захисту кримінальному судочинстві» зазначено, що суди повинні враховувати, що підозрюваний і обвинувачений, поряд з іншими правами, мають право на побачення із захисником до першого допиту, і під час розгляду справ перевіряти, чи було роз'яснено їм таке право і чи не були вони обмежені в цьому²⁸¹.

Пленум застеріг, що у разі, коли слідчий порушили зазначені вимоги закону і за наявності заяви підозрюваного, обвинуваченого на побачення із захисником допитали його без участі останнього, суд не може використовувати ці показання на підтвердження вини підсудного у вчиненні злочину²⁸².

Отже, порушення права обвинуваченого на захист є істотним порушенням вимог кримінально-процесуального закону і в усякому разі його допущення вирок (постанову) суду належить скасувати.

Гарантування підозрюваному і обвинуваченому права на захист полягає в тому що ст. 20 КПК України передбачає, що:

1. Підозрюваний, обвинувачений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, а також користуватися правовою допомогою захисника.

2. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

3. У випадках, передбачених КПК України або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, підозрюваному,

²⁸¹ Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захисту кримінальному судочинстві : постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-03#Text>

²⁸² Там само.

обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави.

4. Участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, представника потерпілого не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого²⁸³.

В сучасний період одним із основних напрямків розвитку національного кримінального процесуального законодавства є приведення його у відповідність до загальноєвропейських норм і принципів міжнародного права щодо забезпечення прав та свобод людини. Необхідність імплементації міжнародних стандартів у кримінальне судочинство зумовлена ратифікацією Україною низки міжнародно-правових актів, що визначають засади кримінальної процесуальної діяльності. Крім того, практика ЄСПЛ, про врахування якої йдеться як в ч.2 ст.8, так і в ч.5 ст.9 КПК України, є складовою як принципу верховенства права, так і законності.

Незважаючи на багатогранність та складність поняття «верховенство права», усі визначення зводяться до пріоритетності прав людини, особливо у кримінальному провадженні, оскільки саме в цій сфері вони можуть бути суттєво обмежені. Саме на це намагався звернути увагу законодавець, закріплюючи принцип верховенства права як загальну засаду кримінального провадження. у той же час сфера діяльності законності як засади також надзвичайно широка. Вона стосується всіх стадій кримінального процесу, всіх його суб'єктів, поширюється на всі дії і процесуальні рішення, пронизує всі інші засади і сприяє їх фактичній реалізації, забезпечуючи при цьому пріоритетність прав людини.

Слід звернути увагу на засаду доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень (ст. 21). Доступ до правосуддя як одна із частин вказаного положення є новелою вітчизняного кримінального процесуального закону.

Доступність правосуддя як стандарт, який відображає вимоги справедливого та ефективного судового захисту, що конкретизується у необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодному зверненню будь-якої особи до суду визначений ще у концепції удосконалення судівництва для

²⁸³ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, 11-12, 13, Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10.05.2006 р.²⁸⁴

У вказаному нормативному акті доступність правосуддя визначається більше як принцип судоустрою, а не судочинства, оскільки визначає побудову судової системи, взаємозв'язок усіх ланок судової влади. Адже справедливе здійснення правосуддя починається з надання особі гарантії доступу до суду, який забезпечує всі атрибути судової форми контролю.

Незважаючи на це, законодавець визначив доступність до правосуддя як одну із загальних засад кримінального провадження. Одним із структурних елементів даної засади є розгляд та вирішення справи в розумні строки. Це при тому, що ст. 28 КПК України визначає розумні строки як самостійну засаду кримінального провадження. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Тобто знову ж таки окрема засада кримінального провадження є водночас структурним елементом іншого принципу кримінального процесу.

Усі стадії кримінального процесу України взаємопов'язані і спрямовані на досягнення, на наш погляд, двох головних завдань – захисту прав та свобод кожної особи, яка бере участь у процесі кримінального провадження, та охорона інтересів усього суспільства шляхом встановлення дійсних обставин у кожному конкретному провадженні. А залежно від завдань визначається й система засад.

Наступна властивість полягає в тому, що, будучи нормами права, процесуальні засади мають владний характер.

Вони містять у собі обов'язкові приписи, виконання яких забезпечується сукупністю правових засобів. Засада – це вимога обов'язкового характеру, що пред'являється до певного виду діяльності. Вона адресована виключно до органів держави, оскільки саме на них покладена відповідальність за хід та результат діяльності, тільки вони мають найбільш широкі повноваження у тому числі й щодо реалізації принципів.

Засади кримінального процесу є рівновеликими, єдиними, однак між ними існує певна ієрархія. Відрізняючись між собою за змістом та характером правових вимог, принципи становлять систему однопорядкових структур, де не існує зв'язків та відношень субординації.

²⁸⁴ Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>

Недотримання будь-якої із засад кримінального процесу тягне за собою порушення інших. Усі вони діють у межах цілісної системи, де сутність і призначення кожної засади визначається не тільки власним змістом, а й функціонуванням усієї системи.

Саме тому, що принципи становлять певну систему, вони є рівновеликими і єдиними, оскільки будь-яка система – це перш за все сукупність елементів, що існують в єдності та взаємозв'язку, де недотримання одного з них, безумовно, викликає порушення інших.

Центральне місце у механізмі забезпечення людських прав в демократичному суспільстві належить суду. І це цілком логічно. Адже саме суд ставить «останню крапку» у пошуку і утвердженні права при вирішенні конкретних справ, саме він уособлює (чи принаймні має уособлювати) неупередженість і справедливість. Чим вищий у країні авторитет суду і правосуддя, чим більшу незалежність має суд у взаємовідносинах з законодавчою і виконавчою владою, тим вищий рівень «правовості» і демократичності самої держави, тим надійніше захищені від можливих посягань права і свободи людей.

Це давно усвідомили в цивілізованому світі, що у свою чергу зумовило істотне зростання ролі та розширення сфери компетенції судової влади у вирішенні складних і суперечливих питань, які раніше вирішувалися іншими гілками влади. Цього, на жаль, не можна сказати про Україну, хоч і тут дедалі більше не тільки професійних юристів, а й фахівців інших сфер діяльності – економістів, бізнесменів, політологів і найдальновидніших політиків – розуміють, що від реформування та істотного підвищення якості правосуддя залежить майбутнє Української держави.

Організація і діяльність суду ґрунтується на досить різних за своїм змістом і обсягом принципах, найважливіші з яких, як правило, закріплюються у конституціях²⁸⁵.

25 вересня 2015 р. на засіданні пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ було обговорено та взято до відома інформацію про узагальнення судової практики забезпечення права на захист у кримінальному провадженні²⁸⁶. Так, відповідно до вказаного рішення забезпечення обвинуваченому

²⁸⁵ Загальна теорія права : підруч. ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 376.

²⁸⁶ Про затвердження Регламенту Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Положення про процедуру підготовки, прийняття та оприлюднення постанов пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у новій редакції : засідання Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних від 25.09.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-15#Text>

права на захист згідно зі ст. 129 Конституції України є основною засадою судочинства, а відповідно до ст. 7 КПК України віднесено до загальних засад кримінального провадження.

У ст. 20 КПК України, що розкриває зміст забезпечення права на захист як загальної засади кримінального провадження, закріплено право підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення; право збирати і подавати докази; брати особисту участь у кримінальному провадженні; користуватись правовою допомогою захисника; реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України²⁸⁷.

Відповідно до положень ст. 48 КПК України захисник може у будь-який момент бути залученим підозрюваним, обвинуваченим, їх законними представниками, а також іншими особами за проханням чи згодою підозрюваного, обвинуваченого до участі у кримінальному провадженні. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка тримається під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або особами, які можуть запросити захисника, а також надати можливість використати засоби зв'язку для запрошення захисника. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані утримуватися від надання рекомендацій щодо залучення конкретного захисника²⁸⁸.

Зокрема, відповідно до ст. 49 КПК України, слідчий суддя, суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо: відповідно до вимог статті 52 КПК України участь захисника є обов'язковою, а підозрюваний, обвинувачений не залучив захисника; підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно; слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його.

Захисник може бути залучений слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом в інших випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги.

У кримінальному провадженні на підставі угод право на захист забезпечено обов'язковим виконанням судом вимог ч. 4 або ч. 5 ст. 474

²⁸⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

²⁸⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комен. Т. 1. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків : Право, 2012. С. 18.

КПК України для роз'яснення права мати захисника, у тому числі права на отримання правової допомоги безоплатно у порядку та випадках, передбачених законом, або захищатися самостійно. Крім цього, у випадках, передбачених ст. 52 КПК України (із тих підстав, по яких угоду може бути укладено), обвинуваченому має бути забезпечено захист за призначенням.

Важливою складовою права на захист у кримінальному провадженні є також забезпечення ефективності захисту та створення умов для вільного вибору захисника. Недотримання цих складових права на захист навіть за умови участі захисника у провадженні на різних стадіях може призвести до істотних порушень вимог КПК України та скасування судового рішення.

Належна реалізація права на захист у кримінальному провадженні вимагає застосування практики ЄСПЛ, згідно з правовою позицією якого, відображеною, зокрема, у п. 262 рішення ЄСПЛ від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України»²⁸⁹, «право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист, наданий захисником..., є однією з основних ознак справедливого судового розгляду».

Також необхідною умовою реалізації права на захист є забезпечення основних його гарантій на усіх стадіях кримінального провадження, оскільки випадки, коли підозрюваному, обвинуваченому під час досудового розслідування не було призначено захисника за умови його обов'язкової участі, ставлять під сумнів питання належності та допустимості доказів, на яких ґрунтується обвинувальний акт прокурора. При цьому призначення захисника у судовому провадженні у таких справах не може саме по собі відновити порушене право на захист. За необхідності захисника мають призначати офіційно. Просте призначення національними органами захисника не гарантує ефективну правову допомогу.

Основними причинами залучення захисників за призначенням були відсутність коштів у підозрюваного (обвинуваченого) для оплати необхідної йому правової допомоги; необхідність замінити раніше залученого захисника у зв'язку із його хворобою; встановлення судом обставин, за яких участь захисника у кримінальному провадженні є обов'язковою.

У справі «Шабельник проти України» ЄСПЛ зазначив, що право на правову допомогу виникає в особи в той момент, коли становище її стає суттєво уразливим, навіть якщо її офіційно не затримано як

²⁸⁹ Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine 42310/04 Council of Europe: European Court of Human Rights, 21.04.2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-204031>

підозрюваного. Таким чином, право на правову допомогу у формі захисту не залежить від того, який формальний статус має підозрювана у вчиненні злочину особа²⁹⁰.

Забезпечуючи реалізацію особою права на захист, законодавець визначив випадки, коли захист підозрюваного, обвинуваченого здійснюється безоплатно за рахунок держави.

Забезпечуючи доступ до професійної правничої допомоги за рахунок держави, важливим є збереження усіх гарантій та складових права на захист і створення умов особі для вільного вибору захисника. У цьому також виникають проблеми, адже визначаючи особу адвоката, який надаватиме захист, керівник Центру з надання безоплатної допомоги повинен ураховувати думку самої особи, щоб не порушувати право на вільний вибір захисника.

Важливою складовою права на захист у кримінальному провадженні є забезпечення ефективності захисту та створення умов для вільного вибору захисника, а необхідною умовою реалізації цього права – забезпечення основних його гарантій на усіх стадіях кримінального провадження.

Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше право «захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або, за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника, одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя» (п. 3 (с) ст. 6 ЄКПЛ). Ефективний захист прав людини в кримінальному провадженні неможливий без усвідомлення ролі спеціальних правових інститутів у цьому процесі, а саме – адвокатури, покликаної активно сприяти охороні прав і свобод громадян, зміцненню законності й здійсненню правосуддя.

Мету адвокатської активності в кримінальному провадженні взагалі можна визначити як протест проти порушення будь-яких прав та інтересів осіб, представництво або захист яких здійснює адвокат.

Відповідно до п. 5 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»²⁹¹ захист – вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи,

²⁹⁰ Case of Shabelnik v. Ukraine (no. 2) -15685/11 Council of Europe: European Court of Human Rights, 01.06.2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-188211>

²⁹¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=43306

стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення. Здавалося б, забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів – завдання, що наперед вказує на невіддільність ефективності та результативності як кінцевої мети захисту, однак проблематика ефективного захисту прав людини в кримінальному провадженні тривалий час залишається досить актуальною.

Стаття 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вказує на те, що підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку, а саме: порушення вимог несумісності; порушення присяги адвоката України; порушення правил адвокатської етики; розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом²⁹².

Перешкоди ефективному захисту у кримінальному провадженні криються й в іншому. Аналіз практики показує, що, по-перше, наданих професійному захисникові процесуальних прав замало для реалізації ним своїх завдань та суспільно корисних професійних знань і здібностей, по-друге, явно недостатньо для адекватного протистояння в змагальному судовому процесі стороні обвинувачення, по-третє, надані таким чином права не досить чітко прописані в законі, засіяні юридичними фікціями і невдалою, розпливчатою термінологією, що ускладнює можливість ефективного їх використання. Кримінальне процесуальне законодавство та законодавство про адвокатуру й адвокатську діяльність потребують гармонізації та суттєвого вдосконалення²⁹³.

У всіх випадках, коли інтереси правосуддя вимагають призначення адвоката, обвинувачений має право на допомогу юриста, досвід та компетентність якого відповідають характеру правопорушення, щоб він міг надати ефективну правову допомогу. Це вже питання, зокрема, активності суду щодо забезпечення права на ефективний захист. Національні суди не повинні пасивно спостерігати за випадками неефективного юридичного представництва. Що

²⁹² Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=43306

²⁹³ Костюченко О. Ю., Балишев М. В., Сілко М. В. Проблемні питання реалізації функції захисту в кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 8-14.

стосується адвокатів, призначених компетентними органами, то позиція Суду навіть більш суворіша – суди повинні ще уважніше спостерігати за діями таких захисників.

Суд повторює, що призначення захисника саме по собі необов'язково означає дотримання вимог підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції, оскільки захиснику, призначеному з метою надання правової допомоги, можуть перешкоджати у виконанні його обов'язків або він може ухилитися від їх виконання.

Компетентні національні органи влади мають втрутитися відповідно до підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції, якщо нездійснення захисником, призначеним у рамках правової допомоги, ефективного представництва інтересів захисника є явним або належним чином доведено до їхнього відома в інший спосіб.

Суд підкреслює, що підпункт «с» п. 3 ст. 6 Конвенції вимагає не просто «призначення» захисника, який би виступав від імені обвинуваченого, а того, щоб право на юридичну допомогу здійснювалось практично та ефективно, щоб забезпечити достатній захист.

Оцінити, чи було таке юридичне представництво практичним та ефективним, можна лише на основі конкретних обставин справи, розглядаючи процес в цілому.

В інших випадках, зважаючи на незалежність адвокатської діяльності від держави, здійснення захисту є по суті питанням підсудного та його захисника, незалежно від того, чи цей захисник був призначений у рамках надання правової допомоги, чи він фінансується у приватному порядку.

Отже, компетентні національні органи зобов'язані втрутитись не лише у випадку «очевидної» нездатності призначеного для надання правової допомоги адвоката забезпечити ефективне представництво обвинуваченого, але також, якщо вони достатньою мірою обізнані про це будь-яким іншим чином. Вони можуть зробити це, змінивши адвоката, змусивши його виконувати свої обов'язки або вживаючи інших заходів, у тому числі зупинивши судовий процес, щоб надати адвокату можливість виконувати свої обов'язки ефективно.

Тому долучаємося до думки О. Кучинської, що закріплений ч. 2 ст. 20 КПК України обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді, суду забезпечити підозрюваному, обвинуваченому право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника передбачає не тільки вжиття ними заходів щодо реалізації вільного вибору захисника та відмову від нього або його зміну, організації побачення з ним до першого допиту, призначення захисника за рахунок держави у передбачених законом випадках, а й обов'язок відповідного

реагування на факти, які відверто вказують на некомпетентність та неефективність захисту²⁹⁴. За наявності таких фактів, якщо вони знаходять своє відображення у процесуальних документах, відсутність адекватної реакції з боку посадових осіб органів досудового слідства, дізнання, прокуратури або суду на них є порушенням підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції. Тому вживати заходів щодо припинення порушення права обвинуваченого на ефективний захист зазначені посадові особи повинні як за клопотанням обвинуваченого (наприклад, про заміну захисника у зв'язку з його некомпетентністю), так і з власної ініціативи.

Так, ЄСПЛ неодноразово констатував порушення права на захист в Україні у справах, де захисник деюре був призначений, проте не здійснював ефективний захист. Наприклад, у згадуваному вище рішенні «Яременко проти України» Суд підкреслив, що той факт, коли кожен із двох інших захисників, які представляли заявника, бачив його лише один раз і тільки під час допиту і що до допиту ніхто з них із заявником не бачився, найімовірніше свідчить про символічний характер їхніх послуг²⁹⁵. Суд вважає, що спосіб, у який захисника усунули від участі у справі, та підстави, якими було пояснено це рішення, а також у зв'язку зі стверджуваною відсутністю юридичних підстав для такого заходу, викликають серйозні сумніви щодо справедливості всього провадження у цій справі. Тим самим Судом було встановлено порушення підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції.

Побудова правової держави в Україні висуває на передній план завдання щодо забезпечення прав та законних інтересів громадян, верховенства закону у всіх сферах державного та громадського життя.

У галузях чинного законодавства засади кримінального провадження повинні чітко нормативно закріплені, оскільки вони є однією із гарантій кримінального процесу, за допомогою яких і забезпечуються захист прав і законних інтересів людей. Тому питання про систему засад кримінального провадження є, на нашу думку, одним з найважливіших і найскладніших. Початковим моментом при цьому є поняття засад кримінального провадження.

У науці ще й досі не вироблено єдиного, загальноприйнятого визначення цього поняття. Причиною, як ми вважаємо, слугує той факт, що поняття засад кримінального провадження більшість авторів формулює як вихідні посилання щодо конкретної теми власного наукового дослідження, на підставі чого й виникає система їхніх

²⁹⁴ Кучинська О. П. Системність принципів кримінального провадження як визначальний фактор їх ефективного регуляторного впливу на кримінально-процесуальні відносини. *Адвокат*. 2017. № 1 (36). С. 7-11.

²⁹⁵ Case of Yaremenko v. Ukraine (№ 2) 66338/09. Council of Europe: European Court of Human Rights, 30.04.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-171842>

подальших висновків стосовно організації та діяльності органів правосуддя, правил поведінки суб'єктів кримінального провадження.

Засади кримінального провадження, які є загальними правовими положеннями, розкриваються через зміст кримінально-процесуальних норм, що регулюють конкретні права та обов'язки суб'єктів кримінального процесу.

Право на захист у кримінальному провадженні – це сукупність процесуальних прав, наданих підозрюваному, обвинуваченому, засудженому, виправданому, особі, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, особі, причетності якої до вчинення кримінального правопорушення перевіряється, юридичній особі, щодо якої здійснюється провадження, для спростування твердження про причетність особи до вчинення або вчинення особою кримінального правопорушення, а також недопущення порушення та необґрунтованого обмеження їх особистих і майнових прав.

Отже, проблематика права на ефективний захист в світлі практики ЄСПЛ вказує, зокрема, на те, що: 1) право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист, наданий захисником, є однією з основних ознак справедливого судового розгляду; 2) для здійснення обвинуваченим свого права на захист йому зазвичай повинно бути забезпечено можливість отримати ефективну допомогу захисника із самого початку провадження; 3) просте призначення національними органами захисника не гарантує ефективну правову допомогу; 4) призначення захисника саме по собі необов'язково означає дотримання вимог підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції, оскільки захиснику, призначеному з метою надання правової допомоги, можуть перешкоджати у виконанні його обов'язків або він може ухилятися від їх виконання; – національні суди не повинні пасивно спостерігати за випадками неефективного юридичного представництва²⁹⁶.

Таким чином, КПК України від 13.04.2012 р. вперше визначає загальні засади кримінального провадження (ст. 7), які в своїй сукупності утворюють систему засад кримінального судочинства. Тим самим процесуальний закон приведено у відповідність до Конституції України, яка у ст. 129 закріпила основні засади судочинства, продемонструвавши ступінь розвитку гарантій прав людини і громадянина у кримінальному судочинстві на конституційному рівні.

В юридичній літературі й до сьогодні немає єдності в поглядах щодо визначення поняття засад кримінального процесу. У КПК України

²⁹⁶ Волошина В.К. Щодо права на ефективний захист у кримінальному провадженні та практики ЄСПЛ. *Часопис Київського університету права*. 2019. №1. С. 227.

ми не знайдемо дефініції цієї правової категорії, що спонукало багатьох правників упродовж значного часу займатися опрацюванням цієї проблеми, оскільки від правильного застосування того чи іншого терміну часто залежить упізнаність усієї директиви, що міститься у правовій нормі, а наявність у чинних законах численних термінологічних одиниць, що збігаються за своїм значенням, вносить плутанину у правозастосування.

Право на захист у кримінальному судочинстві є одним з найважливіших інститутів і виступає гарантією інших прав і свобод людини. Її забезпечення є основною засадою судочинства. Засади (принципи) є владними вимогами, що адресуються до учасників кримінального провадження, що зобов'язують (або дозволяють) чинити так, а не інакше. При цьому для осіб, які ведуть кримінальний процес, реалізація таких вимог у кримінальному провадженні є їх юридичним обов'язком.

Право обвинуваченого на захист є складовою загальних міжнародних стандартів з прав людини і розглядається як необхідна умова реалізації права на справедливий судовий розгляд. Право на захист належить до загальновизнаних принципів міжнародного права й розглядається як необхідна умова забезпечення права на справедливий судовий розгляд, є однією з найважливіших державних гарантій забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Однією з проблем, що виникають, є випадки ненадання або несвоєчасного надання підозрюваному, обвинуваченому захисника за умови його обов'язкової участі; позбавлення права особи на вільний вибір захисника; порушення права рівності сторін кримінального провадження на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг тощо. Право на правову допомогу виникає в особи в той момент, коли становище її стає суттєво уразливим, навіть якщо її офіційно не затримано як підозрюваного.

Наразі складний процес реформування кримінального процесуального законодавства відповідно до міжнародних стандартів триває, а вдосконалення інституту захисту є перспективним напрямком законодавчих перетворень у галузі кримінального судочинства.

Уважаємо, що національне законодавство у певну міру обмежує захисника у здійсненні ним його функції, не надаючи необхідної свободи дій у зборі доказової інформації, що має значення для захисту осіб. Тому слід привести національне законодавство у відповідність до міжнародних стандартів та розширити права й гарантії захисників-адвокатів у кримінальному провадженні на законодавчому рівні.

Пеньков С. В.

доктор юридичних наук, доцент

професор кафедри права

Вищого навчального приватного закладу

«Дніпровський гуманітарний університет»

**ДОДЕРЖАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ
ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ
ПРИ ВСТАНОВЛЕННІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОРУПЦІЙНІ
ЗЛОЧИНИ (НА ПРИКЛАДІ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО
СТ. 368-5 КК УКРАЇНИ)**

Таке негативне явище як корупція останнім часом набуло значного поширення як на національному, так й на міжнародному рівнях. Боротьбі з корупцією приділяється все більша увага, приймаються нові законодавчі акти, створюються спеціалізовані контролюючі, правоохоронні та судові органи, впроваджуються нові правові механізми, які намагаються поєднувати жорсткі, каральні заходи і етично-моральний вплив на поведінку державних службовців та інших осіб, що можуть бути суб'єктами корупційних діянь. В Україні до таких заходів можна віднести прийняття Закону України від 14.10.2014 № 1700-VII «Про запобігання корупції», створення НАЗК, НАБУ, САП, ВАС, запровадження обов'язкового декларування доходів та майна чиновників, визначення в КК України кримінальних правопорушень, які вважаються корупційними та ін. Слід зазначити, що вказані реформи на сьогодні ще не призвели до бажаних результатів.

Необхідно визнати, що таке явище, як корупція не є суто національною проблемою України. Корупційні метастази уразили майже всі, у т.ч. і розвинені країни.

Однією з причин, які сприяли поширенню корупції стало, як це не дивно, посилення заходів із захисту прав людини.

Криміналізація незаконного збагачення в Україні останніми роками визвала суттєві суперечки серед науковців, правоохоронців та в широких колах громадськості. Дослідженням цього питання займались О. І. Гузоватий, О. Драган, С. В. Дрьомов, О. С. Коробка, В. В. Шаблистий. Категоричну позицію з цього питання висловили судді Конституційного Суду України С. Головатий, І. Сліденко та ін. На сьогодні не досягнуто консенсусу у вирішенні питання щодо доцільності криміналізації незаконного збагачення, думки розійшлись, а дискусії загострились. У той же час зростання статків осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у явно непропорційному обсязі відносно їх доходів,

повальна корумпованість та безкарність чиновництва, викликає значний суспільний резонанс та потребує якомога швидшого реагування з боку уповноважених державних органів. З огляду на зазначене феномен незаконного збагачення потребує додаткового вивчення, впровадження в законодавство дійових механізмів протидії корупційним правопорушенням та притягнення винних до встановленої відповідальності.

У 2016 р. Венеційська комісія підтримала Албанію у впровадженні радикальних інструментів підзвітності через очевидний високий рівень корупції у судовій системі. З початку перевірки більше ста суддів у 2017 р. втратили свої посади. З дев'яти суддів Конституційного суду Албанії п'ять були звільнені, а троє подали у відставку. Одна із звільнених суддів звернулася до ЄСПЛ, стверджуючи, що її звільнення порушило права на справедливий суд та повагу до приватного і сімейного життя. Із першого погляду заявник мав всі шанси на успіх. Підставою для її звільнення стали сумніви щодо законності походження її статків, строки проведення перевірки. Заявниця апелювала до презумпції невинуватості, строків давності, права на приватність та інше (*Case of Xhoxhaj v. Albania*)²⁹⁷.

ЄСПЛ визнав таку позицію зловживанням правами людини та відмовив у захисті. Дане рішення може бути корисним для урядів держав які бажають знайти пояснення походження приголомшливих статків деяких державних службовців та неприємним сигналом для останніх.

Таким чином, ЄСПЛ зроблено спробу вирішити дилему: з одного боку розвинене суспільство прагне безумовного дотримання принципів верховенства права і захисту прав людини, з іншого – цивілізаційні досягнення в цьому напрямку дозволили корумпованим чиновникам (у першу чергу найвищої владної ланки) створити надійну систему власного захисту. Такі чинники, як презумпція невинуватості, захист персональних даних, тягар доведення вини, повага до приватного життя, всупереч своїй сутності стали ефективними інструментами забезпечення безкарності, корумпованих, зухвалих державних службовців, які маючи відносно скромні офіційні доходи можуть дозволити собі придбання об'єктів нерухомості, розкішних автомобілів, витворів мистецтва та антикваріату, ювелірних виробів, що коштували мільйони та накопичувати суми готівкових коштів, які інколи легше зважити, ніж порахувати.

²⁹⁷ Case of Xhoxhaj v. Albania. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-208053%22>

Європейський суд фактично застосував новий підхід у перевірці добросовісності державних службовців основні, ідеї якого можна викласти у трьох тезах (п.п. 243, 346-349, 351, 362)²⁹⁸:

1) тягар доведення законності походження статків, у разі наявності обґрунтованих сумнівів, може бути покладено на посадову особу, що підозрюється в корупції – перевірка та порівняння всіх декларацій про активи дозволили відслідкувати прогрес й достовірність розкриття інформації про них та зробити висновки щодо достатності розкриття або законності доходів, а також інформації про джерела для набуття активів; за цих обставин заявницю було поінформовано про попередні висновки та тягар доказування зворотного було покладено на неї; кожен висновок було підтверджено доказами; заявниця могла обрати, яким чином краще всього організувати свій захист (п.п. 346, 347). Необхідно зазначити, що в даному конкретному випадку, ЄСПЛ, спираючись на національне законодавство Албанії, визнав зазначений підхід допустимим для застосування таких заходів, як звільнення особи з займаної посади та введення заборони обіймати посади, пов'язані з виконанням функцій держави, і відхилив аргумент заявниці про те, що її позиція була як у звинуваченого в кримінальному процесі (п. 243);

2) фінансова перевірка посадовців може проводитись досить тривалий час, навіть десятиріччями – строки позовної давності служать кільком важливим цілям, а саме для забезпечення правової визначеності, захисту потенційних відповідачів від застарілих вимог, яким важко протидіяти, та попередження будь-якої несправедливості, що могла б виникнути, якби судові органи були зобов'язані приймати рішення за подіями, які мали місце в далекому минулому на підставі свідчень, які могли стати ненадійними та неповними з плином часу; строки позовної давності є загальною рисою національних правових систем щодо кримінальних, дисциплінарних та інших правопорушень. (п. 348) Але, необхідно враховувати особливості використовуваних процесів аудиту активів. Враховуючи, що особисті або сімейні активи, як правило, накопичуються протягом трудового життя, введення жорстких обмежень для оцінки активів значно зменшить здатність оцінювати законність сукупних активів, придбаних особою, що перевіряється протягом її професійної кар'єри. ЄСПЛ зазначив, що це, також, є питанням інтерпретації того, коли саме могло мати місце конкретне порушення, в момент початкового придбання активу чи в більш пізній момент часу, коли актив було розкрито в періодичному декларуванні (п. 349). Європейський суд зазначив, що труднощі, які

виникають з наданням документів підтверджуючих законність набуття активів через значний проміжок часу, можуть бути спровоковані самими особами, що піддані перевірки, яким ніщо не заважало розкрити активи в момент їх придбання (п. 351);

3) право на недоторканість приватного життя не поширюється на перевірку статків сумнівного походження державних службовців або інших осіб уповноважених на виконання функцій держави – аудит активів не зачіпає інтимного аспекту приватної поведінки (п. 362).

Як зазначив колишній німецький суддя, консультант міжнародних антикорупційних проектів Тільман Гоппе у статті «Про що говорять гроші. ЄСПЛ позбавляється від корумпованих суддів»: «Наступним полем битви для ЄСПЛ стануть кримінальні санкції за статки незрозумілого походження («незаконне збагачення»). Кілька конституційних та верховних суддів (зокрема, у Франції та Литві) вже підтримали конституційність цього правопорушення. Принаймні конфіскація статків незрозумілого походження отримує підтримку ЄСПЛ вже з 2015 року»²⁹⁹.

Майже вже півсотні країн світу намагаються застосувати кримінальне переслідування чиновників, які набули величезних статків сумнівного походження. До таких країн слід віднести такі країни, як Киргизстан, Литва, Грузія, Вірменія, Франція та ін. Слід зауважити, що і в Україні зроблено певні спроби в цьому напрямку. Ще десять років тому, Законом України від 07.04.2011 року № 3207-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» КК України було доповнено ст. 368-2 «Незаконне збагачення». Згідно з диспозицією норми ч. 1 вказаної статті кримінальна відповідальність наставала за одержання службовою особою неправомірної вигоди або передачу нею такої вигоди близьким родичам за відсутності ознак хабарництва³⁰⁰. Зазнавши низку змін у 2015 р. диспозиція статті вже виглядала наступним чином: «Набуття особою, уповноваженою на виконання функції держави або місцевого самоврядування, у власність активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, а так само передача нею активів будь-якій іншій особі».

²⁹⁹ Тільман Гоппе. Про що говорять гроші. ЄСПЛ позбавляється від корумпованих суддів. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/mign_standart/2021_03_12_espl_suddi

³⁰⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 07.04.2011 № 3207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3207-17#Text>

Згідно ст. 4 Закону України «Про запобігання корупції»³⁰¹ в Україні утворено перший центральний орган виконавчої влади, який безпосередньо відповідальний за формування та реалізацію антикорупційної політики – НАЗК. Створення такого органу було однією з політико-правових вимог надання Україні безвізового режиму з ЄС. Створення НАЗК, як про це зазначено в пояснювальній записці до проекту Закону України «Про запобігання корупції», дасть змогу забезпечити виконання рекомендації I Групи держав проти корупції (GRECO), а також відповідних рекомендацій експертів Європейської комісії в рамках реалізації Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України, стане інструментом імплементації в національне законодавство положень ст. 6 Конвенції ООН проти корупції щодо забезпечення створення й функціонування органу з питань антикорупційної політики³⁰².

Особливого значення НАЗК в системі державних органів та його ролі в боротьбі з корупцією надає той факт, що Постановою Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 р. № 118 «Про утворення Національного агентства з питань запобігання корупції», останнє утворене, як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України. Загалом в адміністративно-правовій науковій доктрині панує розуміння того, що центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом – це орган, що має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання й повноваження, а також спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, призначення і звільнення керівників і вирішення інших питань³⁰³.

Із прийняттям Закону України «Про запобігання корупції» подальшого значного розвитку зазнав фінансовий контроль, який здійснюється НАЗК для запобігання та протидії корупції, а також з метою забезпечення відкритості й прозорості діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Як зазначили автори Науково-практичного коментаря Закону України «Про запобігання корупції», фінансовий контроль – антикорупційний механізм, вид управлінської діяльності, врегульований

³⁰¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

³⁰² Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» ; за заг. ред. Т.О. Коломєць, В.К. Колпакова. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 57.

³⁰³ Вказ. праця. С. 58.

нормами законодавства про запобігання корупції, здійснюваний центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику, спрямований на забезпечення фінансової дисципліни публічними службовцями, виявлення правопорушень і вжиття заходів щодо їх припинення, встановлення причин та умов їх учинення, притягнення винних до відповідальності³⁰⁴.

Згідно ст. 45 Закону України «Про запобігання корупції», особи уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зобов'язані щорічно до 1 квітня подавати шляхом заповнення на офіційному веб-сайті НАЗК декларацію, за минулий рік за формою, що визначається НАЗК. Обов'язок подання декларацій (за відповідний період) також покладено на осіб, які припиняють (припинили) діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування³⁰⁵. Декларуванню підлягають об'єкти нерухомості, що належать суб'єкту декларування та членам його сім'ї на праві приватної власності, включаючи спільну власність, або знаходяться у них в оренді чи на іншому праві користування; цінне рухоме майно, вартість якого перевищує 100 прожиткових мінімумів, встановлених для працездатних осіб на 1 січня звітного року, що належить суб'єкту декларування або членам його сім'ї на праві приватної власності, у т.ч. спільної власності, або перебуває в її володінні або користуванні; цінні папери, інші корпоративні права, що належать суб'єкту декларування або членам його сім'ї; юридичні особи, трасти або інші подібні правові утворення, кінцевим бенефіціарним власником (контролером) яких є суб'єкт декларування або члени його сім'ї; нематеріальні активи, що належать суб'єкту декларування або членам його сім'ї; отримані доходи суб'єкта декларування або членів його сім'ї, у т.ч. доходи у вигляді заробітної плати (грошового забезпечення), отримані як за основним місцем роботи, так і за сумісництвом, гонорари, дивіденди, проценти, роялті, страхові виплати, благодійна допомога, пенсія, доходи від відчуження цінних паперів та корпоративних прав, подарунки та інші доходи; наявні у суб'єкта декларування або членів його сім'ї грошові активи, а також активи у дорогоцінних (банківських) металах; банківські та інші фінансові установи, у тому числі за кордоном, у яких у суб'єкта декларування або членів його сім'ї відкриті рахунки (незалежно від типу рахунку, а також

³⁰⁴ Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» ; за заг. ред. Т.О. Коломоець, В.К. Колпакова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 348.

³⁰⁵ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

рахунки, відкриті третіми особами на ім'я суб'єкта декларування або членів його сім'ї) або зберігаються кошти, інше майно; фінансові зобов'язання суб'єкта декларування або членів його сім'ї; видатки, а також будь-які інші правочини, вчинені у звітному періоді, на підставі яких у суб'єкта декларування виникає або припиняється право власності, володіння чи користування, у т.ч. спільної власності, на нерухоме або рухоме майно, нематеріальні та інші активи, а також виникають фінансові зобов'язання (4, ст. 46)³⁰⁶. Таким чином, за особами уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування на законодавчому рівні закріплено обов'язок декларування майна та доходів, належного і отриманих не тільки ними, а і членам їх сімей.

Слід зазначити, що запровадження декларування доходів державних службовців, як однієї з форм фінансового контролю, не було новелою для нашої держави. Так, тотожні вимоги містились в законах України від 05.10.1995 р. № 356/95-ВР «Про боротьбу з корупцією» та від 07.04.2011 р. № 3206-VI «Про засади запобігання і протидії корупції». Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 р. № 3206-VI вперше, на законодавчому рівні, була визначена форма декларації, що, у свою чергу, сприяло забезпеченню реалізації принципу правової визначеності, оскільки було гарантією стабільності зазначеної форми. Форму декларації було закріплено в додатку 9 до вказаного закону і вона мала назву «Декларація про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру»³⁰⁷.

Чинний Закон України «Про запобігання корупції» безпосередньо не зазначає форму декларації, але містить відсилочну норму щодо визначення форми декларації НАЗК. Порядок формування, ведення та оприлюднення (надання) інформації Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, форми декларацій різних типів встановлені Рішенням НАЗК від 10.06.2016 р. № 3 «Про функціонування Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування». У той же час на законодавчому рівні визначено інформацію, яка зазначається в декларації.

³⁰⁶ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

³⁰⁷ Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» ; за заг. ред. Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 348.

Як на національному, так і на міжнародному рівні визнано, що система електронного декларування України є унікальною як з технічної точки зору, так і за її масштабами. Це підтверджується серед іншого тим, що антикорупційні органи країн ЄС (наприклад, Центральне антикорупційне бюро Республіки Польща, Національне агентство з питань доброчесності Румунії, Антикорупційне агентство Республіки Сербія) все більш мають інтерес до переймання українського досвіду в адмініструванні та використанні системи електронного декларування³⁰⁸.

Впровадження механізму декларування є одним із превентивних антикорупційних заходів і зобов'язує певні категорії осіб підтверджувати законність набуття активів ще на етапі заповнення та подання відповідних декларацій. Таким чином, цей обов'язок покладено на зазначених осіб не кримінальним, а адміністративним законодавством України. Будь-яких нарікань, як з боку міжнародних інституцій, так і з боку «внутрішніх» правозахисників цей обов'язок не викликає. З огляду на зазначене виникає питання, якщо обов'язок довести законність підстав набуття у власність активів і, необхідність періодичного звітування перед суспільством з цього питання, не викликає будь-яких заперечень, то чому з явною негативною реакцією сприймається можливість (навіть, гіпотетична) притягнення до кримінальної відповідальності, осіб, що не виконали цей обов'язок?

Коротко зупинимось на термінології, яка застосовується законодавцем. До 2013 року в кримінальному законодавстві використовувався такий термін, як «хабар» і, відповідальність наставала за одержання службовою особою в будь-якому вигляді хабаря за виконання чи невиконання в інтересах того, хто дає хабаря, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища. Законом України від 18.04.2013 р. № 221-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» диспозиція ч. 2 ст. 368 КК України («Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою») була викладена в такій редакції: «Одержання службовою особою неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вчинення чи невчинення в інтересах того, хто надає неправомірну вигоду, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища». Крім того,

³⁰⁸ Боротьба з корупцією / Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/verhovenstvo-prava-ta-borotba-z-korupciyeyu/borotba-z-korupciyeyu>

в ч. 1 ст. 368 КК України введено кримінальну відповідальність навіть за прийняття пропозиції чи обіцянки надати таку вигоду³⁰⁹.

Отже поняття «хабар» законодавець замінив поняттям «неправомірна вигода». Саме слово «хабар» арабського походження й означає «звістка», «новина», а у множині – «інформація». До української мови воно потрапило з турецької, у якій є дієслово «habaga» - дізнаватися. Згодом, як похідне від «плата за повідомлення» слово «хабар» набуло свого сучасного, традиційного значення – підкуп³¹⁰. Зазначимо, що в кримінальному праві України поняття «хабар» передбачало його майновий характер. Автори науково-практичного коментаря КК України, що діяв станом на травень 1994 р., зазначали, що предметом хабаря можуть бути матеріальні цінності (гроші, продукти, речі, будівельні матеріали, свійські тварини) або майнові блага (надання безоплатної путівки до санаторію, безоплатний ремонт квартири або передача права користування нею, пошиття одягу). Не можуть визнаватися предметом хабаря надання службовій особі послуги немайнового характеру (наприклад, улеслива характеристика або відзив в пресі, інтимний зв'язок, виступ на «захист» особи, яка критикується за недоліки в роботі)³¹¹.

Із прийняттям у 2001 р. нового КК України ситуація майже не змінилася. Як зазначав М. Й. Коржанський, предметом хабаря можуть бути майно, право на майно, будь-які дії майнового характеру. Послуги, пільги і переваги, які не мають матеріального змісту не можуть визнаватися предметом хабаря. Одержання таких послуг, пільг чи переваг може розцінюватися як інша (некорислива) заінтересованість при зловживанні владою чи посадовими повноваженнями³¹².

Згідно ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII, неправомірна вигода – грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які

³⁰⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18.04.2013. № 221-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-18#Text>

³¹⁰ Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» ; за заг. ред. Т. О. Коломосьць, В. К. Колпакова. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 28.

³¹¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України ; гол. ред. В. С. Ковальський. Київ : «Юрінком», 1994. С. 513.

³¹² Коржанський М. Й. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Київ : «Атіка», «Академія», «Ельга-Н», 2001. С. 553.

інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав³¹³.

Таким чином, крім традиційного уявлення про майновий характер отримуваних благ, внаслідок вчинення корупційного діяння, законодавець значно розширює їх зміст та сутність. До таких благ також віднесені:

- переваги – умови, що створюють для конкретних осіб виключні права на що-небудь;
- пільги – права особи на спрощене виконання або невиконання обов'язку загалом, а також на отримання додаткових, порівняно з іншими особами, можливостей, які виникають в особи у зв'язку з її особливим статусом;
- послуги – діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного, визначеного договором, матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб.

Крім того, законодавець відносить до таких благ «інші вигоди», акцентуючи увагу на їх нематеріальному чи/та негрошовому характері. Нематеріальна вигода стосується виключно духовних, фізіологічних, і/або інших позаекономічних відносин. Але, надаючи загальне визначення поняттю «неправомірна вигода», законодавець об'єднує, як матеріальну (грошову), так і нематеріальну (негрошову) складові, поширюючи, таким чином його зміст на все, що задовольняє потреби та інтереси суб'єкта права³¹⁴.

Не вдаючись в глибокий аналіз термінів «хабар» та «неправомірна вигода» зазначимо, що перший є лише різновидом неправомірної вигоди майнового характеру. Термін «неправомірна вигода» безсумнівно охоплює значно ширший спектр благ, що можуть бути предметом корупційних посягань, як майнового, так і нематеріального чи негрошового характеру. З огляду на зазначене, ми не можемо погодитись з деякими науковцями, які вважають поняття «хабар» та «неправомірна вигода» синонімічними.

Законодавець не прив'язує отримання неправомірної вигоди до якогось конкретного моменту часу, перерахувавши за посередництва дієслів «обіцяють, пропонують, надають або одержують» усі темпоральні моменти виникнення «неправомірної вигоди». Така ознака,

³¹³ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

³¹⁴ Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» ; за заг. ред. Т. О. Коломєць, В. К. Колпакова. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 28.

як «одержання без законних на те підстав», вказує, що вигоди отримуються всупереч чинному праву або правовим законам³¹⁵.

Отже, описуване поняттям «неправомірна вигода» явище становить телеологічний складник поняття і явища корупції, виступаючи його метою³¹⁶.

Слід зазначити, що Кримінальною конвенцією про боротьбу з корупцією, прийняту Комітетом Міністрів Ради Європи 27 січня 1999 р. (18.10.2006 р. ратифікована Україною та 01.03.2010 р. набрала чинності для України) передбачено обов'язок встановлення державами-учасницями кримінальної відповідальності за умисне обіцяння, пропонування чи надання будь-якою особою прямо чи опосередковано, а також вимагання чи одержання будь-якими посадовими особами або прийняття пропозиції чи обіцянки надання неправомірної переваги з метою виконання чи невиконання ними своїх службових обов'язків³¹⁷. Застосовувавши в національному законодавстві, в т.ч. і в кримінальному, поняття «неправомірна вигода», в Україні значно розширені межі притягнення до відповідальності за корупцію, ніж ті, що встановлені зазначеною Конвенцією.

Таким чином, використання у кримінальному судочинстві терміну «неправомірна вигода» можна розглядати як посилення заходів боротьби з корупцією. Але, відповідно до змін у ст. 368-2 КК України («Незаконне збагачення») спостерігаємо звуження поняття предмету кримінального правопорушення від «неправомірної вигоди» до «активів».

Випадки відсутності належних доказів походження активів можливі у разі, якщо чиновниками не внесені до декларації майнові цінності, вказано невірну (занижену або завищену) їх вартість, не зазначені, або зазначені невірно отримані у звітному періоді доходи, під виглядом легальних доходів (легально отриманого майна) до декларації внесена неправомірно отримана безпосередньо суб'єктами декларування або членами їх сімей вигода тощо. Саме ці факти (не внесення, не вірної оцінки внесення завідомо неправдивих відомостей) підлягають доказуванню правоохоронними органами. Тобто, правоохоронці не повинні обмежуватись заявами, що у чиновника наявне у власності майно, законність придбання якого не підтверджено доказами, а довести хибність доказів, наведених чиновниками як

³¹⁵ Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» / за заг. ред. Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 28.

³¹⁶ Вказ. праця. С. 28.

³¹⁷ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27.01.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text

підтвердження законності його походження, або відсутність таких доказів, або незаконність джерел походження активів.

Слід також звернути увагу на коло осіб, яким могли бути передані такі активи: в 2011 році – це близькі родичі, а в 2015 – будь-які інші особи. Таким чином, законодавець намагався включити факти уникнення відповідальності шляхом використання підставних осіб, на яких могли б були оформлені відповідні активи.

Повертаючись до питання встановлення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення слід констатувати про неготовність чиновницьких кіл до застосування зазначеної норми. І в якості інструменту спротиву знов ж таки обрано благородні ідеї верховенства права, презумпції невинуватості особи та інші.

Так, у лютому 2019 р. Конституційним Судом України за поданням 59 народних депутатів України було розглянуто справу щодо відповідності Конституції України ст. 368-2 КК України та зазначено, що вказана стаття КК України не узгоджується з приписами Конституції України щодо: верховенства права; відсутності зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, які не пом'якшують або не скасовують відповідальності осіб; заборони притягувати до відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення; заборони двічі притягувати особу до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; презумпції невинуватості особи; звільнення особи від обов'язку доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; неприпустимості обґрунтування обвинувачення на припущеннях; можливості особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Розглядаючи зазначене подання Конституційний Суд України дійшов висновку, що законодавче визначення ознак такого кримінального правопорушення, як незаконне збагачення, у ст. 368-2 КК України не відповідає важливому елементу принципу верховенства права – юридичної визначеності, яка повинна зберегти ясність і недвозначність правової норми, її однакове застосування, виключити необмеженість її трактування у правозастосовній практиці.

Конституційний Суд України зазначив, що вимога «раціонального пояснення» чи «раціонального обґрунтування» невідповідності між вартістю активів, набутих у власність особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та задекларованими нею законними доходами може бути встановлена законом як вимога підтвердження добросовісності посадової особи та як

превентивний засіб у боротьбі з корупцією, однак, з огляду на положення ст. 62 Конституції України, така вимога не може встановлюватися законом як обов'язок особи доводити свою невинуватість у вчиненні злочину та надавати докази в межах кримінального провадження.

Відсутність «раціонального пояснення» чи «раціонального обґрунтування» невідповідності між вартістю активів, набутих у власність особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та задекларованими нею законними доходами може бути передбачена законом як підстава для припинення подальшого здійснення посадовою особою функцій держави або місцевого самоврядування. Водночас обов'язок доведення вини посадової особи у вчиненні такого кримінального правопорушення, як незаконне збагачення, має покладатися законом лише на державні органи, уповноважені процесуальним законом.

У той же час Конституційний Суд України наголосив, що протидія корупції в Україні є завданням виняткового суспільного та державного значення, а криміналізація незаконного збагачення – важливим юридичним засобом реалізації державної політики у цій сфері.

Незважаючи на зазначене, за результатами розгляду вказаного подання Конституційного Суду України було прийнято рішення визнати такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), ст. 368-2 КК України³¹⁸. Згідно ч. 5 ст. 88 та ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України» рішення чи висновок Конституційного Суду є остаточним і не може бути оскарженим, а закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність³¹⁹.

Зазначимо, що введення кримінальної відповідальності в Україні було здійснено, в тому числі і на виконання Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р., яка була ратифікована 18.10.2006 р. та набрала чинності 01.01.2010 р. У ст. 20 цієї Концепції зазначено, що за умови дотримання своєї конституції та основоположних принципів своєї правової системи кожна Держава-учасниця розглядає можливість вжиття таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочином умисного незаконного збагачення,

³¹⁸ Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України від 26.02.2019 № 1-р/2019 (справа № 1-135/2018(5846/17)). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#n68>

³¹⁹ Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>

тобто значного збільшення активів державної посадової особи, яке перевищує її законні доходи і які вона не може раціонально обґрунтувати³²⁰.

Важливо зазначити, що сама ідея криміналізації незаконного збагачення покликана усунути зв'язок, між останнім та предикатним злочином, на відміну від, скажімо, криміналізації легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. Більш того, на нашу думку, джерелами незаконного збагачення необов'язково повинні доходи, одержані внаслідок кримінально протиправних діянь. Незаконне збагачення може виражатися у володінні активами (користуванні, розпорядженні ними), набутими внаслідок порушень антикорупційного законодавства, які не тягнуть за собою кримінальної відповідальності – наприклад, порушення обмежень щодо одержання подарунка, або сумісництва та суміщення, особами уповноваженими на виконання функцій держави (місцевого самоврядування) з іншими видами діяльності, обмежень після припинення діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави та інше. Тобто, дохід може бути отриманий із законних джерел, але особою, яка не мала права на отримання саме такого доходу у конкретний проміжок часу. На нашу думку, слід розмежовувати незаконно отримані доходи (внаслідок скоєння кримінальних правопорушень) та доходи отримані неправомірно (внаслідок порушень законодавства, які не тягнуть за собою кримінальної відповідальності). Необхідно враховувати, що декларування неправомірно отриманих доходів, за відсутності кримінальної відповідальності за незаконне збагачення, може використовуватись корумпованими чиновниками, як інструмент легалізації незаконно отриманих активів.

Ще один момент на який варто звернути увагу. Як уже зазначалося, введення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення відбулось у 2011 році шляхом доповнення КК України ст. 368² «Незаконне збагачення»³²¹. Лише через 8 років, після вдосконалення антикорупційного законодавства України, створення спеціалізованих антикорупційних, контролюючих, правоохоронних та судових органів, впровадження дієвого механізму декларування доходів та майна осіб уповноважених на виконання функцій держави, що забезпечив максимальне відображення отримуваних чиновниками доходів та наявних у них активів і оприлюднення зазначених

³²⁰ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text

³²¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 07.04.2011 № 3207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3207-17#Text>

відомостей, «корумпованими елітами» було вжито заходів щодо нейтралізації законодавчих змін в цьому напрямку. З одного боку, це свідчить про правильність обраного Україною напрямку на шляху подолання корупції, та ефективність здійснюваних реформ, з іншого – про міць корупційного лобі, яке ще доведеться здолати.

Для виправлення ситуації, вже у жовтні 2019 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України за № 263-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів», яким КК України доповнено ст. 368-5 «Незаконне збагачення» зі «спрощеною» диспозицією норми: «Набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, вартість яких більше ніж на шість тисяч п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян перевищує її законні доходи». Санкція статті передбачає позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років³²². Таким чином, незаконне збагачення віднесено законодавцем до тяжких злочинів.

Слід звернути увагу, що підстави для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, уповноважених на виконання функцій держави за незаконне збагачення, передбачені в кримінальному законодавстві ряду зарубіжних країн, в т.ч. і ЄС.

У 2012 році Монголія вперше ввела кримінальну відповідальність за «поліпшення фінансового стану незаконним способом». КК Республіки Монголії, який набрав чинності у вересні 2016 року, містить поняття «незаконного збагачення» (ч. 10 ст. 22): «Якщо державна посадова особа нездатна обґрунтувати як законне значне збільшення своїх доходів і майна, такі доходи та майно підлягають конфіскації, право відповідної посадової особи бути призначеним припиняється на строк до 2 років, вона карається штрафом у розмірі від 450 до 14 000 одиниць, або припиненням права посадової особи на виїзд за кордон на строк від одного місяця до трьох років, або ж позбавленням волі на строк від одного місяця до трьох років»³²³.

³²² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : Закон України від 31.10.2019 № 263-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20#Text>

³²³ Висновок Amicus Curiae наданий згідно з частиною 3 статті 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» про конституційне подання (№ 1/12-2017 від 12.12.2017) щодо відповідності Конституції України статті 368² Кримінального кодексу України. URL: <https://euaci.eu/ua/what-we-do/resources/vysnovok-amicus-curiae-on-constitutional-court>

Естафету прийняла Молдова, законодавцем якої у 2014 році було доповнено національний КК ст. 330-2 «Незаконне збагачення», що передбачає відповідальність за володіння посадовою особою, особисто чи через третіх осіб, майном, вартість якого значно перевищує отримані нею кошти та щодо якого встановлено на підставі доказів, що воно не могло бути отримане законним шляхом³²⁴.

Вірменія у 2016 році внесла зміни до свого КК, доповнивши його злочином незаконного збагачення (ст. 310.1): «збільшення майна та/або зменшення зобов'язань за звітний період в особи, яка, відповідно до Закону Республіки Вірменія «Про державну службу», зобов'язана подавати декларацію, якщо таке збільшення чи зменшення значно перевищує її законний дохід і не може бути належним чином виправдане цим доходом і якщо відсутні ознаки іншого злочину, що є підставою для незаконного збагачення». Для цілей цієї статті, «значно» означає суму (вартість), що в 5000 разів перевищує розмір мінімальної заробітної плати, встановленої на момент вчинення злочину³²⁵.

У ст. 323 КК Киргизької Республіки передбачає покарання за придбання посадовою особою у власність (користування) майна, вартість якого перевищує його офіційні доходи, підтверджені законними джерелами за два повних роки, або передача ним такого майна близьким родичам³²⁶.

Серед країн ЄС відзначимо кримінальне законодавство Литви, згідно якого «Особа, якій належить право власності на майно, вартість якого перевищує 500 мінімальних прожиткових мінімумів, і яка, водночас, усвідомлює або мала чи могла усвідомлювати, що таке майно не могло бути придбане з використанням законного доходу, карається штрафом, або арештом, або позбавленням волі на строк до чотирьох років. Особа, яка приймає майно, зазначене в частині 1 цієї статті, від третіх сторін, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне збагачення якщо він/вона повідомить про це правоохоронні органи до того, як йому/їй буде повідомлено про підозру, і якщо він/вона активно співпрацює у визначенні походження майна». Таке майно підлягає обов'язковій конфіскації. Якщо вартість майна менша за встановлене мінімальне значення, то особа мусить сплатити податки на

³²⁴ Кримінальний кодекс Республіки Молдова від 18.04.2002 № 985. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8276/file/Moldova_CC_2002_am2018_ru.pdf

³²⁵ Висновок Amicus Curiae наданий згідно з частиною 3 статті 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» про конституційне подання (№ 1/12-2017 від 12.12.2017) щодо відповідності Конституції України статті 368² Кримінального кодексу України. URL: <https://euaci.eu/ua/what-we-do/resources/vysnovok-amicus-curiae-on-constitutional-court>

³²⁶ Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 28.10.2021 № 127. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309>

активи й може бути покарана в адміністративному порядку штрафом в розмірі від 10 до 50% від вартості майна. Слід зазначити, що законний дохід означає дохід, одержаний від діяльності, не забороненої законодавчими актами, незалежно від того, обліковується він чи ні в порядку, встановленому законодавчими актами. (ст. ст. 189¹, 190 КК Литви)³²⁷.

І, нарешті, Франція, згідно зі кримінальним законом якої передбачено відповідальність за нездатність особи обґрунтувати джерела доходів, відповідних її способу життя, якщо така особа має законну владу над неповнолітнім, який проживає разом з нею і систематично скоює злочини або проступки проти майна інших осіб, карається п'ятьма роками тюремного ув'язнення і штрафом у розмірі 375 000 євро. Штраф може бути призначений на суму понад 375 000 євро аж до половини вартості прихованого майна (ст. 321⁶ КК Франції). За статтею 450-2-1, нездатність особи обґрунтувати джерела доходів, відповідних її способу життя, якщо вона підтримує регулярні зносини з особами, що займаються діяльністю, визначеною статтею 450¹ «Організація зловмисників», карається п'ятьма роками тюремного ув'язнення і штрафом в розмірі 375 000 євро³²⁸.

Заслуговує на увагу досвід Грузії, в КК якої відсутня окрема стаття, що передбачала б відповідальність за незаконне збагачення. Але, його елементи простежуються у ст. 194 КК Грузії, згідно якої відмиванням коштів визнається «легалізація незаконних доходів, тобто надання законного вигляду (користування, придбання, володіння, конверсія, передача чи інші дії) незаконному або/та необґрунтованому майну з метою приховування його незаконного або/та необґрунтованого походження або/та надання сприяння іншій особі в ухиленні від відповідальності, а так само приховування чи маскування його справжньої природи, джерела походження, місцеперебування, розміщення, руху, права власності на нього та/або інших пов'язаних із ним прав». У грузинській правовій системі відсутні законодавчі вимоги щодо доведення будь-якого предикатного злочину і кримінальне переслідування здійснюється, коли обвинувач доводить відсутність будь-яких доказів на підтвердження законного походження майна. Згідно приміток до зазначеної статті, незаконним майном визнається майно, а також доходи від цього майна, акції (частка), які отримані

³²⁷ Висновок Amicus Curiae наданий згідно з частиною 3 статті 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» про конституційне подання (№ 1/12-2017 від 12.12.2017) щодо відповідності Конституції України статті 368² Кримінального кодексу України. URL: <https://euaci.eu/ua/what-we-do/resources/vysnovok-amicus-curiae-on-constitutional-court>

³²⁸ Там само.

особою, членом його сім'ї, близьким родичом або пов'язаною з ним особою з порушенням вимог закону, або/та майно та доходи від нього на які у зазначених осіб відсутні документи, що підтверджують їх придбання законними засобами, або які придбані на грошові кошти отримані внаслідок відчуження незаконного майна³²⁹.

У КК Аргентини (ст. 268-1) передбачено, що будь-яка особа, яка у відповідь на законну вимогу не надає виправдання походженню свого якого-небудь значного збагачення під час перебування на державній посаді та в період до двох років після припинення виконання таких обов'язків, карається позбавленням волі на строк від двох до шести років, штрафом у розмірі від 50 до 100 відсотків суми збагачення і довічною абсолютною поразкою в правах³³⁰.

Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення запроваджена в Індії, Гонконзі, Китайській Народній Республіці. Схожий інститут працює у Великобританії, США, Австралії, Канаді, Албанії, Італії, Ізраїлі, Ліхтенштейні, Словенії, Швейцарії, Таїланді, Південній Африці, Філіппінах³³¹.

Проаналізувавши наведені диспозиції вважаємо можливим виділити окремі елементи, які могли б бути корисними при визначенні юридичної конструкції статті КК України, що передбачатиме відповідальність за незаконне збагачення:

- незаконне збагачення передбачає не тільки збільшення майна, а й зменшення зобов'язань (КК Вірменії);
- визначення суб'єктів незаконного збагачення як суб'єктів декларування доходів та майна відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» (за прикладом КК Вірменії);
- незаконними або необґрунтованими активами, визнаються активи на які відсутні документи, що підтверджують їх придбання законними засобами та за рахунок законних джерел доходів (КК Грузії);

³²⁹ Кримінальний кодекс Грузії № 7173 станом на 18.09.2020. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8847/file/Georgia_Criminal_Code_am2020_ru.pdf

³³⁰ Окрема думка судді Конституційного суду України Сліденка І. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368-2 Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) (Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-p/2019). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_8_0.pdf

³³¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» від 29.08.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1031&skl=10

- суб'єкт незаконного збагачення усвідомлює, або повинен чи може усвідомлювати, що активи, які є предметом незаконного збагачення, не могли бути придбані з використанням законного доходу. Законний дохід означає дохід, одержаний від діяльності, не забороненої законодавчими актами (КК Литви);
- визначення проміжку часу, за який враховуються законні доходи (КК Киргизької Республіки);
- визначення проміжку часу, протягом якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності після звільнення з державної служби (КК Аргентини);
- чітке визначення моменту, коли повинні бути оцінені активи та коли повинно бути розраховане перевищення їх вартості над встановленим законодавцем мінімумом для притягнення до кримінальної відповідальності (під час придбання майна, під час проведення перевірки тощо) (КК Вірменії);
- визначення моменту, коли саме могло мати місце конкретне порушення, в момент придбання активу, чи в більш пізній момент часу, коли актив було розкрито в періодичному декларуванні, або виявлено контролюючими та/або правоохоронними органами.

Необхідно також зазначити, що ряд країн, підписавши і ратифікувавши Конвенції ООН проти корупції, не встановили саме кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. Серед них США, Канада, Федеративна Республіка Німеччина, Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Італія, Фінляндія. Підставами для відмови від встановлення кримінальної відповідальності називались наявність адміністративної відповідальності такого обсягу, що вона цілком адекватна криміналізації, порушення принципів кримінального судочинства та конституції щодо презумпції невинуватості, а також наявність у національному законодавстві достатніх превентивних заходів для боротьби з корупцією, включаючи незаконне збагачення³³².

У теперішній час на розгляді Конституційного Суду України знаходиться конституційне подання 47 народних депутатів щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», КК України, ЦПК України та інших пов'язаних з ними законів України, що зачіпають права та свободи громадян № 04-2/6-353 від 04.08.2020 р. Суб'єкти права на конституційне подання звернулись до

³³² Драган О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. Вип. 4. С. 224-225. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/35.pdf>

Конституційного Суду України «у зв'язку з необхідністю перевірки на відповідність Конституції України окремих положень» зазначених актів законодавства в т.ч. і ст. 368⁵ КК України³³³.

В основу обґрунтування неконституційності ст. 368-5 КК України покладено майже ті самі постулати правової невизначеності, на яких наголошував КС України у своєму рішенні від 26 лютого 2019 р. № 1-р/2019 у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368-2 КК України, яку визнав неконституційною:

- неможливо однозначно визначити, за який саме період необхідно буде рахувати доходи відповідної особи для встановлення у її діяннях складу злочину у вигляді незаконного збагачення;
- неоднозначність визначення поняття «законні доходи» (чи включатимуться до «законних доходів», доходи отримані до зайняття посади державного службовця, доходи членів сім'ї держслужбовця);
- неоднозначність положення «може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними», в т.ч. і щодо покладення на особу, уповноважену на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, обов'язку доведення непричетності до активів іншої особи;
- диспозиція ст. 368-5 КК України дозволяє поширити її норми на діяння, що були вчинені до набрання чинності цією статтею.

27.10.2020 р. ухвалено Рішення КС України № 13-р/2020 в частині документа, яким визнано неконституційними окремі положення Закону України «Про запобігання корупції» та ст. 366-1 КК України «Декларування недостовірної інформації»³³⁴. А у грудні 2020 р. КК України було доповнено ст. 366-2 «Декларування недостовірної інформації» та ст. 366-3 «Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування»³³⁵.

³³³ Конституційне подання 47 народних депутатів щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та інших пов'язаних з ними законів України, що зачіпають права та свободи громадян № 04-2/6-353 від 04.08.2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/3_393_2020.pdf

³³⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27.10.2020 № 13-р/2020 (справа № 1-24/2020(393/20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>

³³⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або

Розгляд питання щодо конституційності ст. 368-5 КК України триває, але підстави вважати, що буде прийнято рішення про визнання зазначеної статті такою, що відповідає Конституції України, примарні.

Таким чином, перед українським суспільством постає питання: чи вводити кримінальну відповідальність за незаконне збагачення та деякі інші корупційні правопорушення, чи обмежитись лише застосуванням дисциплінарних та адміністративних санкцій за такі порушення?

Необхідно зазначити, що думки з цього питання розходяться. Так, М. Хавронюк вважає, якщо за це діяння буде встановлена лише адміністративна відповідальність у вигляді штрафу в сумі 50-100 тис.грн., вона буде мати достатній стримуючий ефект. При цьому адміністративна процедура набагато більш проста, ніж кримінальна. Таку думку поділяє й експерт Центру політико-правових реформ Є. Крапивін, який переконаний, що в оцінці будь-якого рішення чи законодавчої ініціативи треба зважати на правозастосування – краще багато дрібних покарань, але реальних, аніж значних, проте одиничних³³⁶. Голова правління Transparency International Делія Феррейра Рубіо звернула увагу на існування системних законодавчих проблем в Україні. На її погляд, якщо ці проблеми не будуть вирішені і справи про незаконне збагачення залишаться без розгляду, значна кількість антикорупційних досягнень в державі стануть марними. Народний депутат України В. Чумак зазначив, що кримінально-правова норма, якою встановлено відповідальність за незаконне збагачення була чи не найефективнішим засобом у боротьбі з корупцією і, особисто він у даній ситуації вбачає елементи саботажу антикорупційної реформи³³⁷.

Також слід звернути увагу, що при прийнятті рішень про визнання неконституційними положень ст.ст. 368-2 та 366-1 КК України не були одностайними і судді Конституційного Суду України. Категорично заперечував проти визнання неконституційними вказаних статей заступник голови Конституційного Суду України Головатий С., який не вбачав будь-яких порушень принципу верховенства права в криміналізації незаконного збагачення³³⁸. Суддя П. Колісник звернув

місцевого самоврядування : Закон України від 04.12.2020 № 1074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-20#n15>

³³⁶ Нечипоренко М. КСУ: як меншість може «законно» руйнувати Україну. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3125672-ksu-ak-mensist-moze-zakonno-rujnuvati-ukrainu.html>

³³⁷ Дрьомов С. В. Проблемні питання кримінально-правового регулювання незаконного збагачення в Україні : Аналітична записка національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/problemni-pitannya-kriminalno-pravovogo-regulyuvannya-nezakonnogo>

³³⁸ Розбіжні думки судді Сергія Головатого у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України

увагу на те, що Конституційний Суд України у своєму рішенні міг би повернутися до застосування ст. 368-2 КК України у редакції Закону України від 14.10.2014 р. № 1698-VII, яка не викликала сумнівів у її конституційності і не була предметом конституційного подання депутатів³³⁹. Суддя І. Сліденко зазначив, що у своєму рішенні Конституційний Суд України застосував «логічну та правову еквілібристику», неадекватне застосування практики ЄСПЛ, довільне і свавільне тлумачення принципу верховенства права³⁴⁰. Суддя С. Шевчук, навпаки, повністю підтримав позицію суду щодо визнання формулювання ст. 368-2 КК України неконституційним, зазначивши, що дефекти редакції цієї норми є фундаментальними, тому це положення має бути вилучене з Кодексу, а законодавець повинен ретельно і виважено підійти до формулювання поняття «злочин незаконного збагачення»³⁴¹.

Практика вирішення подібних конституційних спорів в світі також неоднозначна.

Так, Конституційна рада Французької Республіки встановила, що норма КК про незаконне збагачення чітко й точно визначає, що кримінальна відповідальність виникає за нездатність обґрунтувати наявні кошти й що воно посилює позицію обвинувачення, яке має довести вчинення конкретного кримінального правопорушення, а не становить презумпцію кримінальної відповідальності. У 2012-2013 рр. Касаційний суд Франції розглянув кілька клопотань судів нижчої інстанції щодо конституційності положення про незаконне збагачення,

(конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) (Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb02d710-19#n2> та у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України (справа № 1-24/2020(393/20) (Рішення Конституційного Суду України від 27.10.2020 № 13-р/2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na13d710-20#Text>

³³⁹ Там само.

³⁴⁰ Окрема думка судді Конституційного суду України Сліденка І. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368² Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) (Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_8_0.pdf

³⁴¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) (Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nh01d710-19#Text>

передбаченого КК (серед іншого, порушувалися питання чіткості правового регулювання та презумпції невинуватості). Усі клопотання були відхилені як необґрунтовані³⁴².

Рішенням Конституційного Суду Литовської Республіки статтю про незаконне збагачення було визнано такою, що відповідає конституції цієї держави. Суддями здійснено обґрунтований аналіз на її відповідність принципам верховенства права і презумпції невинуватості. У цьому рішенні, зокрема, йдеться: процедуру доведення винуватості особи врегульовано у процесуальному законодавстві, згідно з яким прокурор зобов'язаний довести винуватість особи; підозрюваний чи обвинувачений має право надавати необхідні докази на свій захист, але обов'язок доводити відсутність незаконного збагачення у своїх діях на таку особу не покладається. Таким чином, Конституційний Суд Литовської Республіки дійшов висновку, що інститут незаконного збагачення не порушує презумпцію невинуватості особи, не перекладає обов'язок доказування на підозрюваного чи обвинуваченого, а також не примушує особу свідчити проти самої себе³⁴³.

Конституційний Суд Республіки Молдова також визнав інститут незаконного збагачення таким, що відповідає Конституції. Його аргументація полягала в такому: обов'язок доводити незаконне збагачення лежить виключно на державних органах (п. 107); норма ст. 330-2 КК не вимагає від державного службовця «раціонально обґрунтувати» своє майно. Згідно із зазначеними положеннями не тільки невідповідність між вартістю майна і законно отриманими доходами призводить до засудження державного службовця. Текст закону «встановлено на підставі доказів, що воно [майно] не могло бути отримано законним шляхом» вказує на те, що державні органи повинні представляти, в установленому законом порядку, додаткові докази незаконного характеру майна (п. 108); «Що стосується способу застосування цієї норми закону, виходячи з міркувань, викладених в § 78-82 цієї постанови, положення ст. 330² КК не мають зворотної сили і не застосовні до майна, здобутого до вступу їх в силу» (п. 109);

³⁴² Висновок Amicus Curiae наданий згідно з частиною 3 статті 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» про конституційне подання (№ 1/12-2017 від 12.12.2017) щодо відповідності Конституції України статті 368² Кримінального кодексу України. URL: <https://euaci.eu/ua/what-we-do/resources/vysnovok-amicus-curiae-on-constitutional-court>

³⁴³ Окрема думка судді Конституційного суду України Сліденка І. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368² Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) (Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_8_0.pdf

оспорювані положення не перевищують межі конституційних норм і виправдані інтересами державної безпеки і боротьби з корупцією³⁴⁴.

У той же час, Португальський Конституційний Суд (постанови від 4 квітня 2012 р. у справі № 179/12 та від 27 липня 2015 р. у справі № 377/15) визнав положення кримінального законодавства щодо незаконного збагачення неконституційним, посилаючись на порушення принципу презумпції невинуватості та невідповідність принципу правової ясності³⁴⁵.

Повертаючись до міжнародного досвіду криміналізації таких діянь, як незаконне збагачення звернімо увагу, що майже всі міжнародні організації вважають кримінальне переслідування за незаконне збагачення однією з взірцевих практик боротьби з корупцією. ОБСЄ посилається на криміналізацію незаконного збагачення як на «ілюстрацію того, як деякі Держави-учасниці використовують правові інструменти, щоб подолати пов'язані з корупцією проблеми»³⁴⁶.

ОЕСР зазначала, що криміналізація незаконного збагачення може стати потужним інструментом судового переслідування корумпованих посадовців, оскільки не потребує доведення того, що корупційна оборудка дійсно сталася, замість цього дозволяючи суду робити висновки з того факту, що посадовець має статки незрозумілого походження, які не могли бути отримані з законних джерел. ОЕСР рекомендувала «розглянути можливість криміналізації незаконного збагачення через застосування спростовної презумпції незаконного походження будь-яких активів, набуття яких посадова особа нездатна пояснити, наводячи законні джерела»³⁴⁷.

Міжамериканська конвенція про боротьбу з корупцією, ухвалена Організацією американських держав у 1996 р., передбачає, що, відповідно до своєї Конституції та основних принципів своєї правової системи, кожна Держава-учасниця, повинна вжити необхідних заходів

³⁴⁴ Окрема думка судді Конституційного суду України Сліденка І. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368² Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) (Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_8_0.pdf

³⁴⁵ Коробка О.С. Проблеми декриміналізації ст. 368² Кримінального кодексу України. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2019 Вип. 3. С. 210. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/55.pdf

³⁴⁶ Висновок Amicus Curiae наданий згідно з частиною 3 статті 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» про конституційне подання (№ 1/12-2017 від 12.12.2017) щодо відповідності Конституції України статті 368² Кримінального кодексу України. URL: <https://euaci.eu/ua/what-we-do/resources/vysnovok-amicus-curae-on-constitutional-court>

³⁴⁷ Там само.

щодо введення в своє кримінальне законодавство такого діяння, як суттєве збільшення майна урядового чиновника, що він не може зрозуміло пояснити у відношенні до його законних заробітків під час здійснення своїх функцій; такий злочин мусить розглядатися як акт корупції³⁴⁸.

Конвенція Африканського союзу про недопущення корупції та боротьбу з нею від 11.07.2003 р. поміж інших вимагає встановлення таких законодавчих та інших заходів, які були б необхідними для визнання кримінальним правопорушенням відмивання доходів від корупції та незаконного збагачення³⁴⁹. Заради справедливості слід зазначити, що вказана Конвенція також була піддана критиці за неприйнятні положення, які порушують презумпцію невинуватості, роблять занадто легким ігнорування конфіденційності даних.

Стосовно практики Європейського суду, необхідно звернути увагу, що ЄСПЛ визнав, що свобода від самозвинувачення не є абсолютне право і що забороняється лише «неналежний примус», захист від самозвинувачення не може тлумачитися як надання загальної недоторканності щодо дій, продиктованих бажанням уникнути розслідування. За висновками ЄСПЛ, суд може робити висновки на користь супротивної сторони там, де обвинувачений вирішує зберігати мовчання, якщо обставини справи явно вимагають пояснень від останнього. Крім того, корупційні провадження щодо державних службовців та інших осіб уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, як правило, мають значний суспільний інтерес та резонанс, а до останніх пред'являються підвищені вимоги доброчесності. Окремо необхідно вказати, що вказані особи внаслідок свого положення, отриманої освіти та статусу, мають (або, якнайменше повинні мати) необхідний рівень знань та досвіду і в змозі обґрунтовано передбачати наслідки своєї поведінки, в т.ч. й у вирішенні питання щодо необхідності надання пояснень джерелам походження своїх статків, тобто усвідомлюють, або мають чи можуть усвідомлювати за рахунок яких доходів придбано вказане майно.

Звісно введенням лише кримінальної відповідальності за незаконне збагачення корупцію не здолати. Для успішного застосування

³⁴⁸ Міжамериканська конвенція проти корупції від 29.03.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_089#Text

³⁴⁹ Висновок Amicus Curiae наданий згідно з частиною 3 статті 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» про конституційне подання (№ 1/12-2017 від 12.12.2017) щодо відповідності Конституції України статті 368² Кримінального кодексу України. URL: <https://euaci.eu/ua/what-we-do/resources/vysnovok-amicus-curiae-on-constitutional-court>

досвіду країн ЄС при розробці антикорупційної політики в Україні необхідно визначити та впровадити в українське законодавство відповідні міжнародно-правові норми, державного, регіонального та місцевого характеру; виявити комплекс найважливіших для України факторів, направлених на забезпечення ефективності державної політики запобігання корупції, структурувати їх за принципами пріоритетності та максимальної функціональності; розробити та сформуванати належну інституціональну опору регулюючого характеру, яка б втілювала в собі державний, регіональний та місцевий рівні управління³⁵⁰.

Незаконне збагачення корумпованих чиновників набуло такого поширення та суспільного резонансу, що регулюванням вказаного питання вимушені займатися такі впливові міжнародні організації, як, ЄСПЛ, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, ОЕСР, ООН та ін.

Криміналізація незаконного збагачення в законодавстві держав-учасниць рекомендована Конвенцією ООН проти корупції від 31.10.2003 р. і рядом інших міжнародних актів. Як на міжнародному, так і на національному рівнях зазначене питання не знаходить одностайного вирішення. Деякі країни, навіть підписавши і ратифікувавши зазначену Конвенцію, не квапляться з введенням в національне законодавство кримінальної відповідальності за незаконне збагачення, або взагалі відмовляються від неї. Основною підставою для такої відмови є твердження про порушення принципів кримінального судочинства та конституції щодо презумпції невинуватості. Крім того, зазначалось на наявність в національних законодавствах, достатніх превентивних заходів для боротьби з корупцією, включаючи незаконне збагачення, та адміністративної відповідальності (в т.ч. і конфіскації майна) такого обсягу, що вона цілком адекватна криміналізації. Інші країни, навпаки, обрали шлях криміналізації незаконного збагачення, дійшовши висновку про конституційність такого заходу.

В Україні також відсутня однозначна позиція у зазначеному питанні. Спроби введення кримінальної відповідальності за вказаний вид кримінального правопорушення останнім часом натикаються на ряд суттєвих перепон. Наразі на розгляді Конституційного Суду України знаходиться конституційне подання щодо визнання такою, що не відповідає Конституції України ст. 368-5 КК України. Жодним чином не виправдовуючи авторів диспозиції норми вказаної статті, зазначимо, що

³⁵⁰ Fedotov A., Voloshyna M. Reformation of the institutional anti-corruption system in the context of European integration transformation. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2019. № 5 (1). P. 224. URL: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-1-224-232>

станом на теперішній час, наявні підстави вважати, що бажання скасування кримінальної відповідальності за незаконне збагачення продиктоване, у першу чергу, не хвилюванням за права і основоположні свободи людини і громадянина, а іншими приватними інтересами. У будь-якому випадку питання додержання конституційного принципу верховенства права при криміналізації незаконного збагачення слід розглядати в комплексі з іншими законодавчими та нормативно-правовими актами кримінального та кримінального процесуального законодавства. Зокрема, чинний КПК України покладає на прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого обов'язок всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень; кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ. Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК України, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом (ч. 2, 5 ст. 9, ч. 1, 2 ст. 17³⁵¹).

Таким чином, мова в жодному разі не йде про порушення конституційних прав і свобод людини. Тягар доказування вини повністю покладено на правоохоронні органи, які зобов'язані встановити та дослідити всі законні джерела доходу особи уповноваженої на виконання функцій держави, довести, що вартість активів перевищує доходи у розмірі встановленому законодавцем і, дійти обґрунтованого висновку про неможливість набуття цих активів лише з використанням законних доходів. За обвинуваченням же зберігається право надавати пояснення з приводу придбання активів або ж зберігати мовчання. У кожному конкретному випадку кожен обвинувачений сам обирає модель поведінки, яку вважає найбільш прийнятною для себе.

Окремо слід звернути увагу, що чим ефективніше в Україні працюють антикорупційні механізми та спеціально утворені органи (у

³⁵¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

першу чергу загальнообов'язкове для чиновників електронне декларування доходів та майна), тим все більший спротив чиниться криміналізації цього суспільно небезпечного явища. В якості «інструменту захисту» використовуються твердження про порушення принципів верховенства права та безумовного дотримання прав людини, закріплених в Конституції України та їх складових елементів. Подібні твердження останнім часом набули такої зухвалості з боку корумпованих чиновників, що ЄСПЛ вимушений був визнати таку поведінку зловживанням правами людини. Крім того, саме корупція є тим явищем, яке становить реальну загрозу правам людини, соціальній справедливості та моральним засадам суспільства.

У цьому аспекті необхідно зазначити, що відсутність у КК України відповідальності за незаконне збагачення зведе нанівець всі досягнення антикорупційних реформ, в першу чергу запровадження системи електронного декларування, оскільки для суб'єктів декларування відсутні правові перешкоди для декларування незаконно набутого майна. За відсутності таких перешкод декларування може бути використано для легалізації такого майна (статків, активів), що суперечить самій суті електронного декларування та перетворює його з потужного та ефективного механізму боротьби з корупцією на черговий інструмент відмивання доходів (майна), здобутих незаконним шляхом.

Запровадження ж інституту визнання необґрунтованими активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та стягнення таких активів у дохід держави відповідає кращим світовим практикам боротьби із корупцією³⁵².

За оцінками компанії Info Sapiens у 2020 р. населенням України корупція сприймалась як друга за значущістю суспільна проблема після війни, оцінка корумпованості майже всіх державних інституцій у 2020 р. у порівнянні з 2017 р. зросла. Збільшилась також частка населення згодного прийняти вимогу сплатити неправомірну вигоду (з 26% в 2017 р. до 27,4% в 2020 р.), а частка населення орієнтованого на викриття корупції, навпаки, знизилась (з 14,7% в 2017 р. до 10,1% в 2020 р.). Викладене свідчить про недостатність вживаних державою заходів в напрямку боротьби з корупцією, наслідком чого стає розчарованість населення у владних структурах, їх можливостях у подоланні корупції, притягнення винних до встановленої законом

³⁵² Пояснювальна записка від 29.08.2019 до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1031&skl=10

відповідальності та звернення в доход держави незаконно набутого майна³⁵³.

Питання ефективності антикорупційних заходів, невідворотності покарання за корупційні кримінальні правопорушення, переслідування злочинців є в сучасних умовах важливими викликами для держави. Корупція, як і інша «офісна злочинність», як правило, не залишає чітких слідів, відноситься до категорії кримінальних правопорушень, що майже не піддаються класичному документуванню з боку правоохоронних органів. Як наслідок, факт корупційного діяння досить важко довести в рамках існуючих процесуальних норм. Таким чином, факти явно непропорційного збільшення статків осіб уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, доволі часто залишаються чи не єдиним свідченням вчинення корупційних кримінальних правопорушень. Усвідомлюючи зазначене, можновладці шукають нові способи подолання корупції, до яких можна віднести і криміналізацію незаконного збагачення.

В основі криміналізації незаконного збагачення лежить неприйняття суспільством фактів значного збільшення статків посадовців, яке відбулося під час перебування останніх на публічних посадах, або безпосередньо після їх залишення і якому не може бути надано розумне пояснення. За його відсутності, залишається лише обґрунтування набуття активів, вартість яких значно перевищує офіційний дохід, внаслідок корупційних діянь, що є неприйнятним для громадськості. У будь-якому разі, чиновники, особливо найвищої владної ланки не повинні забувати, що вони є особами публічними та до них висуваються особливі, підвищені вимоги, щодо доброчесності, моральності та неухильного і беззаперечного дотримання вимог законодавства, в т.ч. і того, яким регламентуються заходи щодо подолання корупції.

Слід зазначити, що незаконне збагачення може мати кілька форм та видів і, набуття особою, суб'єктом кримінального правопорушення, у власність активів у значному розмірі, законність джерел походження яких не підтверджена доказами, є лише одним із них. Поза увагою законодавця залишились інші складові власності – право користування та право розпорядження. Так, посадовець може користуватися певними активами внаслідок найму, оренди тощо, не будучи формально їх власником.

Враховуючи, що корупція в Україні набула загрозливих масштабів, навіть для національної безпеки держави, вважаємо, що

³⁵³ Корупція в Україні 2020: розуміння, сприйняття, поширеність / Дослідження НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/doslidzhennya-koruptsiyi/>

криміналізація незаконного збагачення є необхідною умовою протидії корупційним правопорушенням. З метою однозначного та остаточного урегулювання зазначеного питання вважаємо за доцільне при визначенні юридичної конструкції диспозиції норми статті, що передбачатиме кримінальну відповідальність за незаконне збагачення, використовувати позитивну практику зарубіжних країн.

Крім того, враховуючи, що незаконне збагачення відноситься до корисливих (факт набуття суб'єктом кримінального правопорушення активів передбачає отримання ним певної вигоди) та тяжких злочинів, а також з метою відшкодування державі втрат, понесених внаслідок корупційних діянь, унеможливлення користування плодами корупційних кримінальних правопорушень (згідно із загальним принципом права *crime does not pay*), вважаємо за доцільне передбачити у якості додаткового покарання конфіскацію майна.

РОЗДІЛ 3. ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Алфьорова Т. М.

*кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри права*

*Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

ПІДГОТОВЧЕ СУДОВЕ ЗАСІДАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ТА ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ

На сьогодні відбуваються значні зміни в системі законодавства. Реформування торкнулося усіх галузей права. Не стало винятком і цивільно-процесуальне, що збагатилося новими інститутами й процедурами, які покликані забезпечити ефективний захист прав, свобод чи інтересів фізичних, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави та позитивно вплинути на реалізацію учасниками права на судовий захист.

ЦПК України в редакції від 03.10.2017 р.³⁵⁴ передбачає проведення підготовчого засідання у кожній судовій справі, яка розглядається за правилами загального позовного провадження. У підготовчому судовому засіданні суд має з'ясувати, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді. Одночасно Законом України від 03.10.2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» у цивільне процесуальне законодавство запроваджена нова процедура – врегулювання спору за участю судді, яке проводиться за спільною згодою сторін, поза розглядом справи та за спеціальною процедурою у формі спільних та (або) закритих нарад за участю судді, сторін та їх представників³⁵⁵. З метою забезпечення

³⁵⁴ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

³⁵⁵ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII.

розумних строків розгляду цивільної справи та для запобігання можливим зловживанням з метою затягування вирішення спору судом для проведення процедури врегулювання спору за участю судді законодавець визначив стислі строки – не більше 30 днів.

У ст. 189 ЦПК України визначено завдання і мету підготовчого провадження – забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті.

Підготовче судове провадження – це важливий складник судочинства, спрямований на створення умов для такого розгляду.

Підготовче засідання є формою підготовчого провадження і проводиться судом із повідомленням учасників справи (ч. 1 ст. 197 ЦПК України).

Стаття 197 ЦПК України визначає перелік підготовчих дій, які можуть вчинятися у підготовчому засіданні і які повинні бути направлені на реалізацію мети підготовчого засідання. По-перше, підготовче засідання проводиться судом з повідомленням учасників справи. Суд повинен надати учасникам справи інформацію про дату та час проведення підготовчого засідання, для того щоб ці учасники справи могли з'явитися до суду і реалізувати свої процесуальні права та обов'язки. Інформування учасників справи відбувається шляхом направлення ухвали про відкриття провадження у справі, у змісті якої зазначається безпосередньо дата та час проведення підготовчого засідання, а також ухвали про відкладення проведення підготовчого засідання, у якій зазначається дата та час наступного його проведення.

Ю. Л. Цал-Цалко зазначає, що у підготовчому засіданні можуть брати участь не тільки учасники справи, а й всі учасники судового процесу (суд, учасники справи та інші учасники судового процесу), яких також потрібно інформувати про дату та час проведення підготовчого засідання³⁵⁶.

Варто зауважити, що особиста явка учасників справи до суду у рамках підготовчого засідання не є обов'язковою, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 212 ЦПК України дані особи мають право брати участь у судовому засіданні (включаючи підготовче засідання) в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, крім випадків, коли явка учасника справи визнана судом обов'язковою.

Відомості Верховної Ради. 2017. № 48. Ст. 436. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>

³⁵⁶ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 346-350. URL : <https://bit.ly/ZALKO>

Щодо інших учасників судового процесу, таких як свідок, перекладач, спеціаліст, експерт, то вони можуть брати участь у попередньому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду.

Отже, явка учасників справи у підготовче засідання виступає їх правом, для інших учасників судового процесу це є обов'язком. У підготовчому засіданні суд також вчиняє наступні підготовчі дії: оголошує склад суду, а також прізвища, імена та по батькові секретаря судового засідання, перекладача, спеціаліста, з'ясовує наявність підстав для відводів; з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді³⁵⁷.

З метою реалізації такого завдання, як здійснення заходів по врегулюванню спору до початку розгляду справи по суті, суд здійснює зазначені підготовчі дії, і які відповідно мають місце лише при розгляді справ позовного провадження. Згідно зі ст. 207 ЦПК України, мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб. У разі укладання сторонами мирової угоди суд постановляє ухвалу про закриття провадження у справі. Якщо між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення до третейського суду, суд постановляє ухвалу про залишення позову без розгляду. При бажанні та згоді сторін врегулювати спір за участю судді, безпосередньо суддя постановляє ухвалу про проведення процедури врегулювання спору за участю судді, якою одночасно зупиняє провадження у справі.

Стаття 204 ЦПК України передбачає випадки припинення врегулювання спору за участю судді з постановленням відповідної ухвали; у разі необхідності заслуховує уточнення позовних вимог та заперечень проти них та розглядає відповідні заяви.

Відповідно до Постанови ПВСУ від 12.06.2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду», уточнюючи позовні вимоги або заперечення проти позову, суд визначає характер спірних правовідносин сторін, зміст їх правових вимог і матеріальний

³⁵⁷ Цал-Цалко Ю. Ю. Вказ. праця. С. 346-350.

закон, що їх регулює і яким належить керуватися при вирішенні спору³⁵⁸.

Зокрема, у позивача суд повинен з'ясувати предмет позову (що конкретно вимагає позивач), підставу позову (чим він обґрунтовує свої вимоги) і зміст вимоги (який спосіб захисту свого права він обрав). У відповідача суд з'ясовує суть заперечення проти позову та характер такого заперечення (процесуальний чи матеріально-правовий).

Оновленим законодавством передбачено обов'язок певних учасників справи (позивача, відповідача та третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмету спору) надавати правові підстави позовних вимог у заявах по суті справи, відповідно до ст.ст. 52, 175 та 193 ЦПК України. Інші учасники справи мають право здійснити кваліфікацію спірних правовідносин також у заявах по суті справи; вирішує питання про вступ у справу інших осіб, заміну неналежного відповідача, залучення співвідповідача, об'єднання справ і роз'єднання позовних вимог, прийняття зустрічного позову, якщо ці питання не були вирішені раніше³⁵⁹.

Вказані підготовчі дії надзвичайно важливі для своєчасного та правильного розгляду цивільної справи, оскільки із-за відсутності певних осіб при розгляді справи, виникає необхідність її відкласти, що в результаті затягує вирішення справи та приводить до несвоєчасного поновлення порушених прав і законних інтересів громадян та організацій; може роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи.

Ця можливість суду є новелою нової редакції ЦПК України, відповідно до якої сторони, треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору, їхні представники можуть отримати інформацію від судді щодо того, якими фактами можна обґрунтовувати позовні вимоги чи заперечення проти них.

Слід зазначити, що правильне визначення обставин цивільної справи, зумовлює обґрунтоване її вирішення. У зв'язку з оновленням ЦПК України законодавець також надає судді більше можливостей для прояву ініціативи під час збору судових доказів у цивільній справі, що виступає важливим засобом поповнення цивільної справи доказовим матеріалом; з'ясовує, чи повідомили сторони про всі обставини справи, які їм відомі; з'ясовує, чи надали сторони докази, на які вони посилаються у позові і відзиві, а також докази, витребувані судом чи

³⁵⁸ Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09#Text>

³⁵⁹ Цал-Цалко Ю. Ю. Вказ. праця. С. 346-350.

причини їх неподання; вирішує питання про проведення огляду письмових, речових і електронних доказів у місці їх знаходження; вирішує питання про витребування додаткових доказів та визначає строки їх подання, вирішує питання про забезпечення доказів, якщо ці питання не були вирішені раніше; вирішує питання про призначення експертизи, виклик у судові засідання експертів, свідків, залучення перекладача, спеціаліста; за клопотанням учасників справи вирішує питання про забезпечення позову, про зустрічне забезпечення; вирішує заяви та клопотання учасників справи; направляє судові доручення; встановлює строки для подання відповіді на відзив та заперечення; встановлює строк для подання пояснень третіми особами та відповіді учасників справи на такі пояснення; встановлює строки та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди сторін на його проведення³⁶⁰.

Інститут врегулювання спору за участі судді врегульований нормами ст.ст. 201-205 ЦПК України і спрямований на пошук шляхів примирення та компромісу між позиціями сторін, який досягається на основі їх спільних зусиль, а суддя при цьому організовує, контролює та сприяє переговорам щодо примирення чи компромісного урегулювання цивільно-правового спору; призначає справу до розгляду по суті, визначає дату, час і місце проведення судового засідання (декількох судових засідань – у разі складності справи) для розгляду справи по суті.

Новелою ЦПК України є те, що саме у підготовчому засіданні суддя зобов'язаний чітко визначити скільки судових засідань він планує провести під час розгляду справи по суті, таким чином суддя може призначити декілька судових засідань у випадку складності справи; встановлює порядок з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються під час розгляду справи по суті, про що зазначається в протоколі судового засідання; з'ясовує розмір заявлених сторонами судових витрат; вирішує питання про колегіальний розгляд справи.

Ще однією новелою оновленого ЦПК України є вирішення питання щодо розгляду справи у колегіальному порядку. Але слід відмітити, що колегіальний розгляд цивільних справ в суді першої інстанції, у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді, передбачений лише для розгляду певних категорій справ окремого провадження, а саме: справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання

³⁶⁰ Цал-Цалко Ю. Ю. Вказ. праця. С. 346-350.

фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; справ про усиновлення; справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; а також справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Підготовче засідання у справах окремого провадження не проводиться, оскільки ЦПК України передбачає обов'язкове проведення підготовчого засідання в кожній судовій справі, яка розглядається за правилами лише загального позовного провадження, для якого передбачено одноособовий розгляд справи суддею. Випадки про колегіальний розгляд справ в порядку позовного провадження у суді першої інстанції ЦПК України не передбачає; здійснює інші дії, необхідні для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справи по суті. Отже, даний перелік не є вичерпним.

Підготовче засідання проводиться за загальними правилами, встановленими для розгляду справи по суті, які встановлені главою 6 розділу III ЦПК України, з урахуванням особливостей підготовчого засідання в межах строку підготовчого провадження.

Суд може відкласти проведення підготовчого засідання, у випадках передбачених ч. 2 ст. 198 ЦПК України, а також оголосити перерву у підготовчому засіданні відповідно до положень ч. 5 ст. 198 ЦПК України. Необхідно зауважити, що підготовче засідання може бути відкладено декілька разів в залежності від характеру та тривалості вчинення процесуальних дій у підготовчому засіданні, що є нововведенням ЦПК України.

У разі відкладення підготовчого засідання або оголошення перерви, підготовче засідання продовжується зі стадії, на якій засідання було відкладене або у ньому була оголошена перерва, що також є важливою новелою нової редакції ЦПК України. Проте, у ряді випадків відкладення підготовчого засідання, призводить до його розгляду спочатку.

Зокрема, у зв'язку із заміною неналежного відповідача, залучення співвідповідача такі особи мають право подати клопотання про розгляд справи спочатку не пізніше двох днів з дня вручення відповідної ухвали. Якщо таке клопотання не буде подане у вказаний строк, суд продовжує розгляд справи. У разі вступу у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, така особа, а також інші учасники справи мають право подати клопотання про розгляд справи спочатку не пізніше двох днів з дня вручення їм відповідної ухвали. Якщо таке клопотання не буде подане у вказаний строк, суд продовжує розгляд справи. Якщо розгляд справи у випадках, передбачених ЦПК України, починається спочатку, суд призначає та

проводить підготовче засідання спочатку в загальному порядку, крім випадку ухвалення рішення про колегіальний розгляд справи, коли підготовче засідання проводиться спочатку лише у разі, якщо суд дійшов висновку про необхідність його проведення. Таким чином, при відкладенні підготовчого засідання або оголошення перерви, підготовче засідання продовжується зі стадії, на якій засідання було відкладене або у ньому була оголошена перерва. Але на відміну від відкладення підготовчого засідання, оголошення перерви не надає можливості подати клопотання про розгляд справи спочатку³⁶¹.

Надалі процедура проведення підготовчого засідання передбачає, що згідно із ст. 199 ЦПК України, у строк, встановлений судом, позивач має право подати відповідь на відзив, а відповідач – заперечення. Інші учасники справи мають право надати свої письмові пояснення щодо відповіді на відзив та заперечення до закінчення підготовчого провадження, якщо судом не встановлено інший строк. У випадку, якщо позивачем до закінчення підготовчого провадження подано заяву про визнання недійсним повністю чи у певній частині пов'язаного з предметом спору правочину, який суперечить закону, суд надає відповідачу, іншим учасникам справи час на підготовку своїх пояснень та заперечень з приводу поданої заяви.

За результатами вчинення процесуальних дій у підготовчому провадженні суд повинен постановити ухвалу (ухвали) про процесуальні дії, що необхідно вчинити до закінчення підготовчого провадження та початку судового розгляду справи по суті. При цьому, суд повинен з'ясувати думку сторін щодо дати призначення судового засідання для розгляду справи по суті.

Отже, за результатами підготовчого засідання суд: постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без розгляду; постановляє ухвалу про закриття провадження у справі; постановляє ухвалу про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті, у разі коли суду не вдалося примирити сторони, але при цьому були здійснені всі необхідні підготовчі дії.

За результатами підготовчого провадження суд ухвалює рішення на користь позивача у випадку визнання позову відповідачем, яким і завершує розгляд цивільної справи. Ухвалення в підготовчому засіданні судового рішення у разі відмови від позову, визнання позову, укладення мирової угоди проводиться в порядку, встановленому ЦПК України.

З огляду на зміст указаних норм права неявка належним чином повідомленого про дату та час підготовчого засідання позивача за

³⁶¹ Цал-Цалко Ю. Ю. Вказ. праця. С. 346-350.

загальним правилом не перешкоджає проведенню підготовчого засідання.

Відповідно до ч. 2 ст. 198 ЦПК України суд відкладає підготовче засідання, зокрема, у випадках, визначених ч. 2 ст. 223 ЦПК України, згідно з якою неявка в судове засідання учасника справи, належним чином повідомленого про дату, час і місце засідання, не перешкоджає розгляду справи по суті, крім випадків, визначених цією статтею.

Відповідно до ч. 1 ст. 200 ЦПК України в підготовчому засіданні суд постановляє ухвалу (ухвали) про процесуальні дії, що необхідно вчинити до закінчення підготовчого провадження та початку судового розгляду справи по суті.

Згідно з ч. 1 та 2 ст. 211 ЦПК України розгляд справи відбувається в судовому засіданні.

Відповідно до положення п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України суд постановляє ухвалу про залишення позову без розгляду, якщо належним чином повідомлений позивач повторно не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини неявки, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез'явлення не перешкоджає розгляду справи.

Верховний Суд наголосив на тому, що при застосуванні тієї чи іншої норми процесуального права суд повинен виходити з комплексного та ґрунтовного аналізу норм права загалом.

ЦПК України чітко розмежовує підготовче провадження з проведенням підготовчого засідання, його особливості, строки проведення (глава 3 розділу III «Позовне провадження») та розгляд справи по суті з проведенням судового засідання (глава 6 зазначеного розділу).

Стаття 223 ЦПК України стосується розгляду справи по суті, у зв'язку із чим регулятивний вплив цієї статті не поширюється на випадок повторної неявки позивача в підготовче засідання.

Відповідно до змін, які відбулися у ЦПК України, після відкриття справи та отримання ухвали про відкриття провадження, слід подати відзив на позовну заяву, всі докази по справі, висновки, заяви, що є невід'ємною частиною вашого заперечення на позов, у строк встановлений судом. Відзив – це те саме заперечення на позов, проте, він подається до початку розгляду справи.

Якщо у справі особа була залучена як третя особа, то вона також має право подати письмові пояснення щодо позову або відзиву. Проте важливо знати, що учасники мають право подати всі необхідні документи у строк встановлений судом та до закінчення підготовчого провадження, інакше суд має право розглядати спір за наявними матеріалами справи, звичайно, якщо немає поважної на це причини.

Слід зазначити, що у підготовчому провадженні: 1) судом надсилається ухвала про відкриття провадження у справі; 2) позовна заява з додатками для усіх учасників судового процесу; 3) подання відзиву; 4) пояснення третіх осіб щодо позову або відзиву; 5) розглядається зустрічний позов; 6) позови третіх осіб із самостійними вимогами; 7) подання відповіді на відзив та заперечення; 8) підготовче засідання, яке проводиться судом з повідомленням учасників справи; 9) судові рішення – які виносяться у підготовчому провадженні.

Відповідно до чинного законодавства термін проведення підготовчого провадження залежить від обставин справи і необхідності вчинення відповідних процесуальних дій, які призначаються суддею. Але слід враховувати, що підготовче провадження має бути розпочато не пізніше ніж через тридцять днів, з дня відкриття провадження.

Отримавши всі необхідні документи та докази по справі, проводиться підготовче засідання, в якому з викликом сторін, уточнюються всі деталі справи, порядок з'ясування обставин, визначається дата, час та місце судового засідання розгляду справи по суті. Розглядаються всі заяви та клопотання, що були подані до суду. За потреби призначаються відповідні експертизи, встановлюється строк та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди на його проведення, здійснюються інші дії, необхідні для правильного і своєчасного розгляду справи по суті. Також детальний перелік підготовчого засідання, наведено у ст. 197 ЦПК України. При проведенні підготовчого засідання, суд керується загальними правилами проведення розгляду справи по суті.

Суд може відкласти підготовче засідання:

1. Якщо учасник судового процесу: який був належним чином повідомлений про дату, час та місце засідання, не з'явився до зали суду, проте його відсутність не перешкоджає розгляду справи по суті; неявка в судове засідання, щодо якого відсутні відомості, що йому було вручено повідомлення про час, дату та місце проведення судового засідання; перша неявка в судове засідання, з наявної поважної причини, про яку повідомлено та визначено судом поважною.

2. Виникнення технічних причин.

3. Необхідність у витребуванні нових доказів.

4. Зміни сторін у справі або залучення третіх сторін.

Також суд може оголосити перерву у підготовчому засіданні, а саме тоді: 1) коли не виконуються вимоги ухвали про відкриття провадження у встановлений строк; 2) неподання доказів особою, яка не є учасником судового процесу; 3) витребування нових доказів; 4) якщо існує необхідність у заміні відведеного перекладача, спеціаліста чи експерта.

У підготовчому засіданні існують свої особливості, наприклад: 1) якщо розгляд справи починається спочатку, то суд призначає та проводить підготовче засідання спочатку в загальному порядку, крім випадків, коли ухвалюється рішення судом про колегіальний розгляд справи; 2) якщо розгляд підготовчого провадження відкладається або оголошується перерва, то розгляд справи, відбувається зі стадії, на якій було відкладено або в ньому оголошено перерву.

Після розгляду справи у підготовчому провадженні, суд постановляє ухвалу про процесуальні дії, які є важливими до закінчення підготовчого провадження та початку судового розгляду справи по суті.

Також, в результаті розгляду підготовчого провадження суд постановляє ухвалу про: закриття провадження у справі; залишення позовної заяви без розгляду; закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті; у випадку визнання позову відповідачем; укладення мирової угоди, відмови від позову, визнання позову. Крім того, суд заслуховує думку сторін щодо дати призначення засідання для розгляду по суті.

Відповідно до ст. 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі.

Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями у судовому процесі.

З набранням 15 грудня 2017 р. чинності нової редакції ЦПК України в цивільний процес було запроваджено низку новел, які мають сприяти підвищенню ефективності правосуддя з одночасним забезпеченням належного рівня доступу до правосуддя, верховенства права та захисту прав і свобод людини.

Зокрема, Законом України від 3 жовтня 2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного

судочинства України та інших законодавчих актів»³⁶² у ст. 2 ЦПК України були внесені революційні зміни, зокрема, в ній значно розширено перелік принципів цивільного судочинства. Цей закон дозволяє гармонізувати норми процесуального права в цивільному, господарському та адміністративному процесах і погодити ці норми зі стандартами країн – членів ЄС. У межах подальшої реформи цивільного процесуального законодавства запропоновано закріплення нових принципів, удосконалено цивільну процесуальну форму, набувають розвитку та доповнення окремі процесуальні інститути³⁶³.

На цей час недостатньо прозорою є ситуація з переліком принципів цивільного судочинства (ст. 2 ЦПК України) й методикою їхнього відбору. Немає розуміння в питанні щодо конкретного змісту частини принципів цивільного судочинства, що потрапили до переліку ч. 3 ст. 2 ЦПК України. Можна підкреслити занадто абстрактний характер принципів, які вказані в цьому переліку, що ставить під сумнів саму можливість і доцільність в умовах публічно-прикладного характеру цивільного процесу досягти успіху в цьому напрямі. Так, розкриваючи зміст засади верховенства права у ст. 10 ЦПК України, законодавець лише продублював зміст відповідних конституційних положень та ще раз нагадав про певну ієрархію нормативно-правових актів.

Неоднозначність змістовної характеристики принципів цивільного судочинства (верховенства права, пропорційності, рівності перед законом і судом та ін.), а в окремих випадках – їхнього співвідношення ускладнює правозастосовну практику, робить її неоднозначною. Попри безсумнівну значущість згаданих, а також інших досліджень із цієї тематики, варто констатувати, що досі недостатньо опрацьовані питання узгодження принципів цивільного судочинства з ідеями верховенства права та справедливого суду, а також питання ступеня імплементації вимог до правосуддя, задекларованих на рівні міжнародних нормативно-правових актів, у положеннях національного цивільного процесуального закону.

У процесуальній літературі дається різне тлумачення принципів права. Так, під принципами цивільного процесуального права розуміють основні ідеї, уявлення про суд і правосуддя, закріплені у

³⁶² Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 48. Ст. 436. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>

³⁶³ Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система проблеми сучасної теорії і практики : монограф. Харків : Право, 2020. 672 с. С. 7.

процесуальному законодавстві, у результаті чого стали його основними положеннями, якісними особливостями, котрі визначають характер цивільно-процесуального права, порядок його застосування і напрями подальшого розвитку³⁶⁴.

Усі принципи між собою взаємопов'язані і в сукупності складають систему. Проте у нормативно-правових актах кількісний склад в системі не закріплений.

Принципи можуть класифікуватися за дією в системі права: 1) загальні; 2) міжгалузеві; 3) галузеві. У свою чергу за нормою нормативного закріплення вони поділяються на конституційні та регламентовані законодавством про судочинство.

За роллю врегулювання процесуально-правового становища суб'єктів правовідносин: 1) принципи, що зумовлюють діяльність суду; 2) принципи, що визначають процесуально-правове становище суб'єктів цивільного процесу.

За предметом регулювання: 1) принципи організації правосуддя; 2) функціональні принципи.

Основними засадами (принципами) цивільного судочинства є: 1) верховенство права; 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

Слід зазначити, що у Конституції України³⁶⁵ закріплені загальні принципи правосуддя, зокрема:

1. Здійснення правосуддя виключно судами (ст. 124).

2. Незалежність і недоторканість суддів (ст. 129), при цьому незалежність означає: незалежність їх від впливу думки органів державної влади та місцевого самоврядування, службових осіб, політичних чи громадських рухів, засобів масової інформації, окремих громадян; суди повинні бути незалежними від вищестоящих судів, а судці – від інших суддів і голови суду.

³⁶⁴ Комаров В. Цивільне процесуальне право України. Право, 1999. С. 31.

³⁶⁵ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

3. Державна мова судочинства. Відповідно до ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»³⁶⁶ судочинство і діловодство в судах України провадиться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють.

У судах, поряд з державною, можуть використовуватися регіональні мови або мови меншин відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»³⁶⁷ в порядку, встановленому процесуальним законом. Використання в судочинстві регіональних мов або мов меншин гарантується державою та забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України.

У контексті Європейської хартії регіональних мов або мов меншин до регіональних мов або мов меншин України, до яких застосовуються заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, що передбачені у цьому Законі, належать мови: російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська, кримчацька. До кожної з перелічених вище мов застосовуються заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, що передбачені у цьому Законі, за умови, якщо кількість осіб – носіїв регіональної мови, що проживають на території, на якій поширена ця мова, становить 10 % і більше від чисельності її населення.

За рішенням місцевої ради в окремих випадках, з урахуванням конкретної ситуації, такі заходи можуть застосовуватися до мови, регіональна мовна група якої становить менше 10 % від кількості населення відповідної території.

³⁶⁶ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

³⁶⁷ Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15.05.2003 № 802-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 30. Ст. 259. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>

Право ініціювання питання щодо застосування заходів, спрямованих на використання регіональних мов або мов меншин, належить також мешканцям території, на якій поширена ця мова.

У разі збору підписів понад 10 відсотків осіб, які мешкають на певній території, місцева рада зобов'язана прийняти відповідне рішення протягом 30 днів з моменту надходження підписних листів. Дії або бездіяльність місцевої ради можуть бути оскаржені до суду в порядку адміністративного судочинства.

Судочинство в Україні у цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах здійснюється державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови) (регіональна мова або мова меншини – мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави), за згодою сторін суди можуть здійснювати провадження цією регіональною мовою (мовами).

Професійний суддя повинен володіти державною мовою.

Сторони, які беруть участь у справі, подають до суду письмові процесуальні документи і докази, викладені державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам ч. 3 ст. 8 цього Закону, допускається подача до суду письмових процесуальних документів і доказів, викладених цією регіональною мовою (мовами), з перекладом, у разі необхідності, на державну мову без додаткових витрат для сторін процесу.

Особам, що беруть участь у розгляді справи в суді, забезпечується право вчиняти усні процесуальні дії (робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і скарги, ставити запитання тощо) рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача у встановленому процесуальним законодавством порядку.

Слідчі і судові документи складаються державною мовою. Слідчі і судові документи відповідно до встановленого процесуальним законодавством порядку вручаються особам, які беруть участь у справі (обвинуваченому у кримінальній справі), державною мовою або в перекладі їх рідною мовою, або іншою мовою, якою вони володіють.

У разі залучення перекладача до участі у справі для перекладу особі, яка бере участь у справі, справу необхідно розпочати заново. Суд зобов'язаний залучити перекладача і в тому випадку, коли він розуміє іноземну мову, якою до нього звертаються, адже сам суддя не може здійснювати перекладу.

Подекуди виникає необхідність залучення кількох перекладачів. Наприклад, німий іноземець, що не володіє українською мовою, потребуватиме перекладача з відповідної іноземної мови і сурдоперекладача. Кожен із перекладачів в такому разі діє в процесі самостійно. За бажанням особи перекладач може бути замінений на іншого. Участь у справі одночасно кількох перекладачів законом не передбачена;

4. Принцип законності – правосуддя у цивільних справах здійснюється відповідно до закону, що є одним із завдань цивільного судочинства (ст. 2 ЦПК України), законною повинна бути діяльність осіб, які звертаються до суду.

5. Гласність судового розгляду – розгляд справ в судах відкритий (ст. 10 ЦПК України), кожний громадянин віком від 16 років, має право бути присутнім в залі суду, виняток – закрите слухання, яке відбувається у 3-х випадках: 1 – інтереси державної таємниці, 2 – відомості про інтимні сторони життя, 3 – таємниця усиновлення.

6. Рівність учасників судового процесу перед законом і судом (ч. 1 ст. 21 Конституції України – рівність людей у правах та гідності). Обмеження можуть бути як винятком встановлені національним режимом стосовно іноземних громадян (ч. 1 ст. 26 Конституції України, ст. 410 ЦПК України).

7) Змагальність судового розгляду (ст. 10 ЦПК України).

Відповідно до ст. 10 ЦПК України цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК України. Суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав у випадках, встановлених ЦПК України.

Змагальність – один із найбільш важливих конституційних принципів сучасного судочинства. Він розкриває «джерело енергії» процесу та створює умови для всебічного та повного дослідження обставин справи та винесення судом обґрунтованого та законного рішення.

В силу принципу змагальності сторони та інші особи, які беруть участь у справі, з метою досягнення рішення на свою користь, зобов'язані повідомити суду істотні для справи обставини, надати суду докази, які підтверджують або спростовують ці факти, а також вчиняти

процесуальні дії, спрямовані на те, щоб переконати суд у необхідності ухвалення бажаного для них рішення.

У цивільному судочинстві змагальність виявляється в тому, що: особи, які беруть участь у справі, займають активне становище щодо інших учасників процесу та суду; сторони самостійно визначають, які саме докази подавати суду, а які притримати; особи, які беруть участь у справі, можуть брати участь у справі особисто або через представників; кожна особа зобов'язана доказати факти, на які вона покликається.

Учасниками «змагань» є, насамперед, сторони, але не лише вони. Змагальність характерна для процесуального статусу інших осіб, які беруть участь у справі: третіх осіб, судових представників, органів, які звертаються до суду для захисту прав та інтересів інших осіб. Ці особи теж мають власні інтереси у справі, матеріальні або процесуальні, тому теж зацікавлені у доведенні суду своєї позиції.

Основний зміст принципу змагальності наведено у п. 3 ст. 10 ЦПК України: «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень». В цій нормі відображене правило, яке сформувався ще в римському праві – «Хто стверджує, той і доводить». В окремих випадках, прямо передбачених законом, особа звільняється від обов'язку доказування обставин, що мають значення для справи. Ці випадки передбачені в ст. 61 ЦПК України.

Гарантією реалізації в цивільному судочинстві принципу змагальності є широке коло процесуальних прав, якими наділені особи, які беруть участь у справі: знайомитися з матеріалами справи, знімати копії, подавати суду докази та брати участь в їх дослідженні, ставити питання іншим учасникам процесу, заявляти клопотання, давати усні та письмові пояснення суду тощо.

Від ефективності використання цих процесуальних прав залежить не лише хід судового процесу, але часто і його результат. Наприклад, нездійснення позивачем права на участь в судових засіданнях може призвести до небажаного для нього наслідку – залишення позовної заяви без розгляду.

Гарантіями реалізації принципу змагальності є відповідальність за неподання доказів на вимогу суду особами, в яких ці докази перебувають, встановлення процесуального порядку подання доказів, обов'язок суду витребувати докази за клопотанням зацікавлених осіб, порядком повідомлення учасників процесу про час та місце розгляду справи.

Змагальність сторін не означає пасивної позиції суду, що розглядає справу. Саме суд остаточно визначає коло фактів, які

потрібно встановити у справі (предмет доказування), визначає які обставини кожна з сторін повинна довести.

Крім принципу змагальності, Конституцією України передбачено низку інших важливих процесуальних засад здійснення цивільного судочинства.

Сутність принципу пропорційності відображена у ст. 11 ЦПК України. Виходячи з аналізу вказаної статті, принцип пропорційності в площині його правозастосування знаходить своє головне втілення у визначенні судом порядку здійснення провадження у справі з урахуванням законодавчо визначених критеріїв, перелік яких не є вичерпним. До критеріїв, які має враховувати суд, належать: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціна позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін; час, необхідний для вчинення тих чи інших дій; розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо.

Є очевидним, що нагальність законодавчого закріплення принципу пропорційності в системі принципів цивільного судочинства пов'язана насамперед з оптимізацією та модернізацією цивільного процесу в межах його реформування, запровадження спрощеної процедури розгляду цивільних справ у позовному провадженні та низки дискреційних повноважень суду під час здійснення правосуддя, які не були передбачені ЦПК України до внесення змін Законом України від 3 жовтня 2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»³⁶⁸.

У доктринальній характеристиці сутність принципу пропорційності головно зводиться до необхідності забезпечення в правовому регулюванні балансу необхідного втручання у приватні справи³⁶⁹, розумного балансу приватного і публічного інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються³⁷⁰.

³⁶⁸ Боровська І.А. Принцип пропорційності у цивільному судочинстві. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків, 2020. С. 64.

³⁶⁹ Курс цивільного процесу : підруч. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 146.

³⁷⁰ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. С. 197–203.

У цій площині слід підтримати думку В. А. Кройтора щодо можливості констатації прямої дії норм-принципів цивільного судочинства, оскільки якщо раніше принципи цивільного процесуального права мали значення передусім для правотворчого процесу, а в правозастосовну діяльність проникали опосередковано, через дію конкретних правових норм, то сьогодні, ставши самостійними правовими нормами, вони отримали здатність до прямої регулятивної дії. Суперечливість чинного цивільного процесуального законодавства, чималий масив прогалин у цивільному процесуальному праві дедалі частіше поживають науковий інтерес до питання прямого використання принципів цивільного судочинства³⁷¹.

Формування принципу поваги прав людини і основних свобод безпосередньо пов'язано з ООН і діяльністю цієї організації в гуманітарній сфері. До ухвалення Статуту ООН концепція поваги та захисту прав людини і основних свобод мала переважно філософсько-релігійний і політичний характер. Міжнародно-правові норми в цій сфері були одиничними³⁷².

Ті колосальні втрати і трагедії, яких зазнало людство в Другій світовій війні, коли найгрубішим чином зневажалися права людини, призвели до того, що в преамбулі Статуту ООН народи Об'єднаних Націй висловили свою рішучість «знову затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи, в рівноправність чоловіків і жінок та в рівність прав великих і малих націй...»³⁷³.

Однією з цілей ООН є міжнародна співпраця в гуманітарній сфері, а також «у заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови і релігії...» (п. 3 ст. 1).

Формально принцип поваги прав людини і основних свобод не закріплений у ст. 2 Статуту ООН, але, логічно, його можна вивести з вищезгаданих положень, а також ст.ст. 55 і 56. У першій з них проголошується, що «з метою створення умов стабільності і благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями... Організація Об'єднаних Націй сприяє:

с) загальній повазі і дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови і релігії».

³⁷¹ Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система проблеми сучасної теорії і практики : монограф. Харків : Право, 2020. С. 178, 181.

³⁷² Боровська І. А., Петровський А. В. Сутність та окремі аспекти правової реалізації принципу пропорційності в позовному провадженні цивільного судочинства. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). С. 44–49.

³⁷³ Статут ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

У ст. 56 міститься зобов'язання членів ООН здійснювати спільні і самостійні дії в тісній співпраці з ООН для досягнення мети, зазначеної у ст. 55.

У сучасному світі вважається поганим тоном не виконувати норми міжнародного права взагалі і насамперед у сфері захисту прав людини. Разом з ООН, регіональні організації (Рада Європи, Організація американських держав, Африканський Союз та ін.) у засновницьких і поточних документах закріплюють принцип поваги прав людини і основних свобод, докладають чимало зусиль для його ефективної реалізації. Чітко розуміючи, що держави, які не поважають права людини і основні свободи, становлять небезпеку не тільки для стабільного розвитку міжнародних відносин і плідної співпраці між державами, а й для міжнародного миру і безпеки.

Відмінною рисою сучасного етапу розвитку принципу поваги прав людини і основних свобод є заохочення індивідів та їх об'єднань до активної участі в розвитку концепції прав людини і основних свобод, а також у їх захисті з використанням засобів національного і міжнародного права. У Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць ОБСЄ від 15 січня 1989 р. зафіксовано, що держави-учасниці ОБСЄ «поважатимуть право своїх громадян, самостійно або спільно з іншими, здійснювати активний внесок у розвиток і захист прав людини та основних свобод»³⁷⁴. І це вельми симптоматична тенденція, коли індивід є не тільки об'єктом міжнародних угод у сфері прав людини, а й активним актором на міжнародній арені із захисту своїх прав і основних свобод.

Становлення України як демократичної, соціальної та правової держави безпосередньо пов'язане зі створенням справедливого й доступного правосуддя, яке б відповідало міжнародно-правовим стандартам. Адже саме суд вважається найбільш ефективним інститутом забезпечення верховенства права в сучасній правовій державі, де права та інтереси особи не лише декларуються, а й забезпечені реальним механізмом захисту в разі їхнього порушення.

Міжнародні стандарти у сфері судочинства зумовлюють пошук на рівні національного законодавства шляхів оптимального врахування приватноправових і публічно-правових інтересів, розумного балансу між строками судового захисту та встановленням обставин цивільної справи. Законне та обґрунтоване рішення суду, яким вирішується спір по суті, може втратити сенс, або може істотно знизитися його значення

³⁷⁴ Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 15.01.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_081#Text

для захисту прав особи, якщо воно ухвалено із невиправданою затримкою. Основний напрям у розвитку сучасного цивільного процесу більшості країн характеризується оптимальним співвідношенням процесуальної активності сторін та суду. Класична модель змагальності поступається іншій моделі, сутність якої полягає у реалізації ідей процесуальної економії та концентрації процесуального матеріалу, розподілі відповідальності за хід процесу між сторонами та судом и та судом. У науці цивільного процесуального права темпоральні межі процесу пов'язуються з реалізацією вимог оперативності, швидкості, концентрації, процесуальної економії. Ці поняття визначають місце та значення процесуальних строків у механізмі правового регулювання процесуальних правовідносин та пов'язані з виконанням завдання своєчасності судового захисту, закріпленого у ст. 2 ЦПК України³⁷⁵.

У якості самостійного принцип поваги прав людини був сформульований у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р.³⁷⁶ У цілому ж затвердження в міжнародному праві принципу поваги прав людини – немаловажне свідчення ступеня цивілізованості як цього права, так і самого міжнародного співтовариства. Кожна держава має суверенну владу видавати норми, що визначають права й обов'язки своїх громадян. Проте реалізація цієї влади повинна відбуватися в рамках міжнародного права. На відміну від інших принципів міжнародного права, принцип поваги прав людини займає центральне становище й у національному праві.

Аналіз міжнародних актів дозволяє виділити такі основні положення принципу поваги прав людини:

- визнання гідності, властивої всім членам людської родини, а також їх рівних і невід'ємних прав є основою свободи, справедливості і загального миру;
- кожна держава зобов'язана сприяти шляхом спільних і самостійних дій загальній повазі і дотриманню прав людини й основних свобод відповідно до Статуту ООН;
- права людини повинні охоронятися владою закону, що забезпечить національний мир і правопорядок, людина не буде змушена вдаватися в якості останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення;

³⁷⁵ Коханська М. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 14.

³⁷⁶ Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 15.01.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_081#Text

- держава зобов'язана шанувати і забезпечувати всім, хто знаходиться в межах її юрисдикції, особам права і свободи, визнані міжнародним правом, без будь-якої різниці, як то: у відношенні раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, станового або іншого становища;

- кожна людина несе обов'язки стосовно інших людей і того суспільства і держави, до яких вона належить;

- держава зобов'язана прийняти законодавчі й інші заходи, необхідні для забезпечення міжнародно визнаних прав людини;

- держава зобов'язана гарантувати будь-якій особі, права якої порушені, ефективні засоби правового захисту;

- держава зобов'язана забезпечити право людини знати свої права і поступати відповідно до них.

Стаття 6 ЄКПЛ гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, при визначенні цивільних прав і обов'язків особи чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що пред'являється особі³⁷⁷.

Ключовими принципами ст. 6 є верховенство права та належне здійснення правосуддя. Ці принципи також є основоположними елементами права на справедливий суд.

Право на суд покриває надзвичайно широке поле різноманітних категорій – воно стосується як інституційних та організаційних аспектів, так і особливостей здійснення окремих судових процедур. Своєрідним механізмом, який дозволяє розуміти, тлумачити та застосовувати ЄКПЛ є практика ЄСПЛ, яку він викладає у своїх рішеннях.

Враховуючи той факт, що право на справедливий суд займає основне місце у системі глобальних цінностей демократичного суспільства, Європейський суд у своїй практиці пропонує досить широке його тлумачення.

Як свідчить позиція ЄСПЛ у багатьох справах, основною складовою права на суд є право доступу, в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права.

³⁷⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Офіційний вісник України. 1998. № 13. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово наголошував, що право на доступ до суду, закріплене у ст. 6 ЄКПЛ, не є абсолютним: воно може бути піддане допустимим обмеженням, оскільки вимагає за своєю природою державного регулювання. Держави-учасниці користуються у цьому питанні певною свободою розсуду. Однак Суд повинен прийняти в останній інстанції рішення щодо дотримання вимог Конвенції; він повинен переконатись у тому, що право доступу до суду не обмежується таким чином чи такою мірою, що сама суть права буде зведена нанівець. Крім того, подібне обмеження не буде відповідати ст. 6, якщо воно не переслідує легітимної мети та не існує розумної пропорційності між використаними засобами та поставленою метою.

Слід зазначити, що на час розгляду цієї справи глава 42 ЦПК України передбачала можливість перегляду остаточних і обов'язкових рішень суду в порядку нагляду.

Розглянувши обставини цієї справи, Суд зауважив, що, дозволяючи внесення протесту згідно з цим правилом, Верховний Суд України звів нанівець увесь судовий розгляд, що завершився прийняттям остаточного та обов'язкового рішення, і тому порушив принцип *res judicata* щодо рішення, яке, крім того, вже було частково виконано.

У своїй практиці Суд дотримується тієї думки, що це питання має розглядатися з урахуванням принципу юридичної визначеності, а не просто як втручання з боку виконавчої влади. Тому у вказаній справі Суд дійшов висновку, що, застосовувавши процедуру нагляду з метою скасування судового рішення, винесеного на користь заявника, ПВСУ порушив принцип юридичної визначеності та право заявника на доступ до суду, гарантоване статтею 6 ЄКПЛ.

Як свідчить практика звернень громадян зі скаргами до Європейського суду, поняття «справедливий суд» може тлумачитись досить неоднозначно. Як правило особи, які не досягли у судовому провадженні бажаного результату, не завжди можуть уточнити, у чому конкретно полягала неповага з боку національних судів до їх права на справедливий суд. У багатьох випадках скарга на несправедливий судовий розгляд полягає у запереченні результату судового розгляду справи та твердженнь щодо помилок стосовно фактів та права.

У зв'язку з цим слід нагадати позицію Суду, який зазначив, що згідно зі ст. 19 Конвенції, його функції полягають у забезпеченні Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. Зокрема, питання помилок щодо фактів та права, які начебто були припущені національним судом, не належить до компетенції Суду доти, доки такі помилки не порушують прав та свобод, що захищаються Конвенцією. Більше того, тоді як ст. 6

Конвенції гарантує право на справедливий суд, вона не встановлює ніяких правил стосовно допустимості доказів чи способу їх оцінки. Це питання регулюється, головним чином, національними законодавством та судами. Суд нагадує, що хоча п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди аргументувати прийняті ними рішення, це не можна розуміти як вимогу надавати вичерпну відповідь на кожне питання, підняте стороною під час судового розгляду справи.

Сучасний рівень професіоналізму судової практики, який має формуватися під впливом ідеї, принципу верховенства права, безперечно, передбачає виведення стану правореалізації на рівень розмежування судового тлумачення позитивного і природного права. Наскільки це важливо, свідчить те, що в сучасній судовій практиці почала застосовуватися ст. 8 Конституції України, яка закріплює, що в Україні діє принцип верховенства права, а також норми ЄКПЛ, прецеденти ЄСПЛ, загальноновизнані принципи і норми міжнародного права. Об'єктивно, це є ключовим, оскільки реалізація принципу верховенства права неможлива без застосування в судочинстві загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, які мають бути складовими національного правопорядку³⁷⁸.

30 березня 2006 р. набув чинності Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»³⁷⁹. Зазначений Закон встановлює обов'язкове здійснення юридичної експертизи всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації. Також Законом передбачено здійснення перевірки чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду. Важливо підкреслити, що відповідно до вказаного Закону суди України при розгляді справ повинні застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Враховуючи практичні кроки України на шляху до утвердження верховенства права та останні позитивні тенденції в українському правовому полі, можна сподіватись, що застосування положень ЄКПЛ та практики ЄСПЛ національними органами та судовими інстанціями дозволять у майбутньому уникати констатації Європейським судом порушення Україною положень Конвенції.

Отже, підготовче провадження, яке згідно чинного законодавства є обов'язковим перед розглядом справи по суті, це стадія судового

³⁷⁸ Комаров В. Основоположні принципи цивільного судочинства. *Право України*. № 10. 2018. С. 18–19.

³⁷⁹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

процесу, в якому розглядається предмет спору, позовні вимоги, заперечення на позовні вимоги, склад учасників судового процесу, вирішення відводів, характер спірних правовідносин та інших дій, які будуть слугувати для правильного і безперешкодного розгляду справи по суті.

Підготовче провадження починається відкриттям провадження у справі та закінчується закриттям підготовчого засідання. Воно має бути проведене протягом шістдесяти днів з дня відкриття провадження. Проте, в деяких випадках, для належної підготовки справи по суті, це строк може бути продовжений за ініціативи суду або однієї зі сторін.

Підготовче засідання проводиться судом з повідомленням учасників справи. У підготовчому засіданні суд: 1) оголошує склад суду, а також прізвища, імена та по батькові секретаря судового засідання, перекладача, спеціаліста, з'ясовує наявність підстав для відводів; 2) з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді; 3) у разі необхідності заслуховує уточнення позовних вимог та заперечень проти них та розглядає відповідні заяви; 4) вирішує питання про вступ у справу інших осіб, заміну неналежного відповідача, залучення співвідповідача, об'єднання справ і роз'єднання позовних вимог, прийняття зустрічного позову, якщо ці питання не були вирішені раніше; 5) може роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи; 6) з'ясовує, чи повідомили сторони про всі обставини справи, які їм відомі; 7) з'ясовує, чи надали сторони докази, на які вони посилаються у позові і відзиві, а також докази, витребувані судом чи причини їх неподання; вирішує питання про проведення огляду письмових, речових і електронних доказів у місці їх знаходження; вирішує питання про витребування додаткових доказів та визначає строки їх подання, вирішує питання про забезпечення доказів, якщо ці питання не були вирішені раніше; 8) вирішує питання про призначення експертизи, виклик у судове засідання експертів, свідків, залучення перекладача, спеціаліста; 9) за клопотанням учасників справи вирішує питання про забезпечення позову, про зустрічне забезпечення; 10) вирішує заяви та клопотання учасників справи; 11) направляє судові доручення; 12) встановлює строки для подання відповіді на відзив та заперечення; 13) встановлює строк для подання пояснень третіми особами та відповіді учасників справи на такі пояснення; 14) встановлює строки та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди сторін на його проведення; 15) призначає справу до розгляду по суті, визначає дату, час і місце проведення судового

засідання (декількох судових засідань – у разі складності справи) для розгляду справи по суті; 16) встановлює порядок з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються під час розгляду справи по суті, про що зазначається в протоколі судового засідання; 17) з'ясовує розмір заявлених сторонами судових витрат; 18) вирішує питання про колегіальний розгляд справи; 19) здійснює інші дії, необхідні для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справи по суті.

Законом України від 3 жовтня 2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» у ст. 2 ЦПК України були внесені революційні зміни, зокрема, в ній значно розширено перелік принципів цивільного судочинства. Цей закон дозволяє гармонізувати норми процесуального права в цивільному, господарському та адміністративному процесах і погодити ці норми зі стандартами країн – членів ЄС та створенням системи цивільного судочинства відповідно до європейських стандартів правосуддя, крім того, продиктована й об'єктивними процесами зближення та уніфікації процесуального законодавства з європейськими країнами, вироблення загальноєвропейських принципів цивілістичного процесу та одноманітної судової практики щодо захисту прав людини.

Лежнєва Т. М.

*кандидат юридичних наук, доцент
завідувач кафедри права*

*Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПОНЯТТЯ, ЕЛЕМЕНТИ, СПІВВІДНОШЕННЯ З ІНШИМИ ПРИНЦИПАМИ

Одним із ключових принципів судочинства є принцип змагальності. Його особливе значення пояснюється тим, що змагальність – один із чотирьох принципів юридичного процесу (судочинства), поєднання (співвідношення) яких визначає модель (тип) процесу. Ці принципи умовно поєднані діалектичним зв'язком на дві пари: 1) принцип змагальності – принцип об'єктивної істини (або ж: принцип активного суду, «слідчий» чи «інквізиційний» принцип);

2) принцип диспозитивності – принцип публічності. Особливе поєднання цих принципів судочинства, яке полягає в домінуванні змагальності та диспозитивності визначає так званий цивілістичний тип процесу і притаманне із певними особливостями цивільному судочинству, господарському судочинству та адміністративному судочинству (так звані цивілістичні процеси), утворюючи найзагальніший вододіл у системі юридичних процесів та процесуальних галузей права, в якому на іншому боці – кримінальний процес, адміністративно-деліктний процес, дисциплінарні провадження та здебільшого безспірні адміністративні провадження, тобто група процесів, які навпаки характеризуються домінуванням принципів об'єктивної істини та публічності (знову ж таки із відчутними галузевими відмінностями). При цьому саме в цивільному судочинстві модель (тип) цивілістичного судочинства проявляється найяскравіше, а домінування принципів змагальності та диспозитивності є найбільшим. Тому дослідження їх саме на матеріалі цивільного процесуального права є найбільш показовим.

До того ж, у демократичній, правовій державі (якою і проголошена Україна у ст. 1 Основного закону) однією з основних характеристик діяльності органів судової влади є незалежність та неупередженість, що визначає необхідність розгляду суду як арбітра сторін у процесі та обумовлює змагальність сторін як обов'язкову вимогу здійснення правосуддя. Судовий процес, за якого саме суд наділяється активною роллю щодо збору доказів, продовжуючи керувати процесом, призводить до упередженого судового розгляду та, відповідно, прийняття упередженого судового рішення. Відтак, така модель судочинства створює підґрунтя для несправедливого судового розгляду, упередженого правосуддя. Що, в свою чергу, додатково актуалізує проблематику саме змагальності цивільного процесу як іманентної риси демократичної, правової держави.

Дослідженню принципів цивільного процесу, зокрема змагальності, присвячений значний масив наукової літератури. Теоретичні питання принципів цивільного процесу ставали об'єктом таких авторів, як А. П. Андрушко, А. Т. Боннер, С. О. Волосенко, О. Ф. Воронов, А. Ф. Клейнман, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, С. В. Лунін, О. В. Немировська, І. В. Решетникова, В. І. Тертишніков, Г. П. Тимченко, М. К. Треушніков, С. Я. Фурса, М. С. Шакарян, М. Й. Штефан, В. В. Ярков та багатьох інших. Однак, все ще є певні розбіжності та неузгодженості у питаннях змісту (елементів) принципу змагальності, а отже й у розумінні його сутності, виокремленні його характерних рис і ознак.

Метою цього дослідження є з'ясування суттєвих ознак принципу змагальності та його елементів в цивільному процесуальному праві, його співвідношення з іншими принципами цивільного процесу.

Поняття та елементи принципу змагальності в цивільному процесі

О. В. Гетманцев та П. С. Пацурківський зазначали, що саме принципи цивільного процесуального права «утворюють той осередок, навколо якого повинні створюватися та функціонувати норми цивільного процесуального права України. Щоб зрозуміти сутність цивільного процесу (як встановленого нормами цивільного процесуального права порядку розгляду і вирішення цивільних справ судом), виділити галузеві особливості цивільного процесуального права, які визначають її місце і роль у системі права України, потрібно звернутися до такої категорії, як «принципи цивільного процесу»³⁸⁰. Це твердження в найповнішій мірі передусім справедливе для названих чотирьох принципів. «Розгортаючись», конкретизуючись, уточнюючись у нормах практично всіх інститутів цивільного процесуального права, ці принципи визначають тип цивільного судочинства.

Наголосимо також, що наведене розуміння ролі принципів цивільного процесу повною мірою узгоджується із загальним розумінням більш загального поняття – принципи права, які інтерпретуються як такі основоположні засади, що визначають напрями функціонування права та зміст окремих правил поведінки (норм) відповідного елемента системи національного права (інституту, підгалузі чи галузі).

На нашу думку, таке сприйняття досліджуваної категорії відповідає європейській правовій традиції (що особливо важливо у контексті реалізації Україною євроінтеграційного вектору розвитку), у якій саме принципи є визначальними для формування та функціонування правових норм. Так, на відміну від означеного підходу, у межах пострадянських держав багато у чому зберіглося розуміння принципів як таких положень, що є надміру абстрактними та можуть існувати лише через їх об'єктивацію у юридичних нормах (відповідно, існування принципів права, у тому числі й принципів цивільного процесу, ставилося у залежність від наявності юридичного припису), що є ігноруванням сутності цієї категорії права.

³⁸⁰ Гетманцев О. В., Пацурківський П. С. Поняття принципів цивільного процесу та їх значення у правозастосовчій діяльності суду. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. 2003. Вип. 187. С. 60.

Так, зарубіжні дослідники М. Коен та Б. Шрамм відзначають, що, дійсно, принципам іманентним є абстрактний, загальний характер, однак, вони є частиною позитивного права. Вони являють собою правила, необхідні для функціонування самої системи права. Окрім цього, принципи становлять інтеграційні інструменти системи, оскільки вони заповнюють фактичні або потенційні прогалини законодавства³⁸¹. А на переконання (з цією тезою ми також цілком погоджуємось) Н. Ендрюс «інша цінність використання загальних принципів полягає в тому, що вони є протиотрутою від приголомшливої та бентежної складності, деталізації та технічності, які характеризують багато національних процесуальних кодексів»³⁸².

Панування принципу змагальності (як правило, із переважанням принципу диспозитивності в другій парі принципів) зумовлює формування змагального типу цивільного судочинства (цивілістичні процеси).

Імплементация вимог принципу змагальності у цивільний процес вимагає наступну особливість цього процесу: подання позову зумовлює обов'язок позивача вказати суду на факти, що визначають звернення до суду та докази, якими обґрунтовується наявність чи відсутність цих фактів. У свою чергу, відповідач як сторона, до якої подано позов, уповноважена заперечити зазначені у позові обставини і надати докази на обґрунтування власної правової позиції.

Оскільки принцип змагальності має безпосередній зв'язок із процесом доказування, то слід вважати його одним із головних важелів цивільного судочинства³⁸³.

У цьому ж контексті не можна не відзначити і важливий зв'язок з принципом рівності. Так, цілком очевидно у Принципах транснаціонального цивільного процесу при визначенні принципу процесуальної рівності сторін вказується наступне: «Суд повинен забезпечити рівне ставлення та розумну можливість для сторін у судовому процесі відстоювати або захищати свої права»³⁸⁴

Характерними ознаками змагального процесу є: а) наявність сторін із протилежними матеріально-правовими інтересами; б) наділення їх рівними процесуальними правами; в) наявність

³⁸¹ Kohen M., Schramm B. General Principles of Law. 2017. DOI: 10.1093/OBO/9780199796953-0063

³⁸² Andrews N. Fundamental Principles of Civil Procedure: Order Out of Chaos. In: Kramer, X., Rhee, C. (eds) Civil Litigation in a Globalising World. T.M.C. Asser Press. 2012. URL: https://doi.org/10.1007/978-90-6704-817-0_2

³⁸³ Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : Видавець Фурса С.Я., КНТ, 2005. С. 72.

³⁸⁴ UNIDROIT Principles of Transnational Civil Procedure. URL: <https://www.unidroit.org/english/principles/civilprocedure/ali-unidroitprinciples-e.pdf>

незалежного від сторін юрисдикційного органу, завданням якого є вирішення правового спору по суті³⁸⁵.

Змагальність відноситься до конституційних принципів судочинства. Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 129 Конституції України однією з основних засад судочинства є «змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості»³⁸⁶.

Змагальність – це така побудова юридичного процесу, за якої зацікавлені сторони мають рівні можливості для пошуку істини та відстоювання своїх тверджень або оскарження тверджень іншої сторони³⁸⁷. В найзагальнішому вигляді принцип змагальності вдало (зокрема, у контексті практичності та дотримання обов'язків), на нашу думку, відображено С.В. Луніним: «...змагальність сторін – це встановлена законом можливість реалізації та практична реалізація наданих їм процесуальних прав при безумовному виконанні покладених на них процесуальних обов'язків на всіх стадіях судового процесу за участю компетентного суду»³⁸⁸. Водночас, не можна погодитись з вказаним автором у контексті такої названої ним ознаки принципу змагальності як формальна визначеність. Як ми вище зазначили, залежність принципу від юридичної норми не відповідає розумінню принципів як основоположних, засадничих ідей, вказує на нерозуміння сутності принципів права. Такий підхід (несприйняття принципів як тих положень, що визначають зміст юридичних норм та є первинними у порівнянні з юридичними нормами) властивий юридичному нормативізму, від якого намагається відійти вітчизняна система права, імплементувавши положення природної і соціологічної шкіл права.

До цього слід додати тезу вітчизняних правників А. Кучука та С. Перепьолкіна відносно властивості принципам права нормативності. «Варто вказати, – зазначають вчені, – що цю ознаку принципів права виокремлюють не всі науковці, зазначаючи, що на відміну від норм права, принципи права безпосередньо не регулюють поведінку людини, тому що мають надто абстрактний характер»³⁸⁹. При цьому причиною такого сприйняття принципів права науковці вказують відмінності у

³⁸⁵ Лунін С. В. Змагальність сторін та її зв'язок з іншими конституційними засадами судочинства. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 768.

³⁸⁶ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

³⁸⁷ Тертишник В., Макушев П. Диспозитивність та змагальність в юридичному процесі. *Юридичний вісник Причорномор'я*. 2011. № 2. С. 77.

³⁸⁸ Лунін С. В. Поняття принципу змагальності у судовому процесі. *Право України*. 2010. № 3. С. 131.

³⁸⁹ Кучук А. М., Перепьолкін С. М. Принципи права як категорія внутрішньодержавного й міжнародного права. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 3. С.24.

типах розуміння права, що використовуються представниками різних інтерпретацій змісту досліджуваної категорії: природна школа права наділяє принципи нормативністю, школа юридичного позитивізму віддає перевагу юридичним нормам, позбавляючи принципи нормативності.

О. В. Немировська розуміє принцип змагальності як положення, за яким на сторони покладено обов'язок по доведенню обставин, на які вони посилаються в обґрунтування своїх вимог та заперечень. При цьому діяльність сторін набуває характеру змагання, суттю якого є протиборство³⁹⁰. Додамо, що Верховний Суд дотримується позиції, відповідно до якої «принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи та покладає тягар доказування на сторони. Водночас цей принцип не створює для суду обов'язок вважати доведеною та встановленою обставину, про яку стверджує сторона. Таку обставину треба доказувати таким чином, аби реалізувати стандарт більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається вірогіднішим, ніж протилежний. Тобто, певна обставина не може вважатися доведеною, доки інша сторона її не спростує (концепція негативного доказу), оскільки за такого підходу принцип змагальності втрачає сенс»³⁹¹.

Слід зазначити, що в енциклопедії Британіка наводиться наступне розуміння досліджуваного явища: змагальний процес слід сприймати як «один із двох способів надання доказів у суді (іншим є інквізиційний процес). Змагальний процес вимагає, щоб протиборчі сторони надавали відповідну інформацію, а також представляли та допитували свідків»³⁹².

Однією з наймасовіших підстав задоволення позовних вимог є недотримання позивачем вимог принципу змагальності, які стосуються розподілу обов'язків щодо доказування. Так, наприклад, в рішенні у справі №2-1715/2011 суд, відмовляючи в задоволенні позову на тій підставі, що позивачем не доведено обставин, на які він посилається в обґрунтування своїх вимог, зазначив, що «...цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Даний принцип полягає у прояві в змагальній формі ініціативи та активності осіб, які беруть участь у справі. Принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин даної справи. Сторони зобов'язані визначити коло фактів, на які вони можуть посилатися як на підставу своїх вимог і заперечень, і

³⁹⁰ Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : ввтореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1999. С. 8.

³⁹¹ Постанова Верховного Суду України від 18.03.2020 у справі № 129/1033/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952196>

³⁹² Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "adversary procedure". *Encyclopedia Britannica*, 12 Mar. 2014, <https://www.britannica.com/topic/adversary-procedure>

довести обставини, якими вони обґрунтовують ці вимоги й заперечення»³⁹³.

В іншому рішенні суд так розтлумачив принцип змагальності: «Змагальність полягає в тому, що сторони у процесуальній формі доводять перед судом свою правоту, за допомогою доказів переконують суд у правильності власної правової позиції. Принцип змагальності передбачає покладання тягара доказування на сторін, покладання на них відповідальності за доведеність їхніх вимог чи заперечень, звільнення суду від обов'язку збирання доказів. Принцип змагальності вимагає від сторін ініціативи та активності в реалізації їхніх процесуальних прав, тобто обумовлює мотивацію поведінки сторін під час розгляду справи. Відповідно до ст.ст. 10, 11 ЦПК України сторони та інші особи учасники процесу обґрунтовують свої вимоги і заперечення поданими судом доказами. Саме у цьому полягає активність сторін та інших учасників процесу в змагальності. Оскільки суд зобов'язаний попередити про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій, ризик настання цих наслідків покладається на сторони та інших осіб, які беруть участь у справі»³⁹⁴.

Принцип змагальності – це таке основне положення, закріплене у нормах процесуального законодавства, відповідно до якого створюються умови кожній заінтересованій в судовому захисті особі для участі в процесуальному спорі, активності і взаємодії (співробітництва) з судом у встановленні всіх обставин справи, які мали місце в дійсності, з метою найточнішого застосування норм права і вирішення правового спору³⁹⁵.

Принцип змагальності цивільного судочинства виходить з аксіоми: «доводить той, хто заінтересований». Саме сторони – позивач і відповідач – в позовному процесі несуть основний тягар доказування. Сторони є основними суб'єктами доказування, їм в силу власної зацікавленості і обізнаності про обставини справи найлегше надати докази або вказати на них. У непозовних провадженнях обов'язок доказування покладений на заявника та інших заінтересованих осіб. Суд при цьому повинен незалежно, об'єктивно і неупереджено здійснювати керівництво процесом, роз'яснювати особам, що беруть в ньому участь, процесуальні права і обов'язки, сприяти їм в реалізації їх прав. Завдання судді – не збирати за бездіяльні сторони докази, а створити умови для

³⁹³ Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 06.10.2011 у справі № 2-1715/2011. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18958673>

³⁹⁴ Рішення Центрального районного суду м. Сімферополя від 04.04.2012 у справі № 2-2153/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22443850>

³⁹⁵ Тимченко Г.П. Принцип змагальності в судочинстві України: історичний і теоретичний аспект. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 231.

повного і всебічного дослідження доказового матеріалу, встановлення фактичних обставин справи. Змагальність забезпечує заінтересованим суб'єктам процесу можливість проявляти процесуальну самостійність на всіх стадіях цивільного судочинства і повною мірою реалізовувати надані законом процесуальні засоби захисту власних прав і інтересів, що охороняються законом³⁹⁶.

В основі розвитку принципу змагальності лежать два взаємопов'язані положення: 1) про надання можливості кожній стороні переконати суд у своїй правоті (тобто в законності і обґрунтованості своїх вимог і заперечень) за допомогою реалізації прав, передбачених процесуальним законодавством; 2) про обов'язок сторони, що бажає виграти справу, в змаганні, правила якого встановлені процесуальним законодавством, з іншою стороною, переконати у своїй правоті суд, який сприяє сторонам в реалізації належних їм право, але зберігає об'єктивність і безсторонність³⁹⁷.

Часто зазначають, що витoki принципу змагальності знаходяться в протилежності матеріально-правових інтересів сторін в цивільному процесі³⁹⁸. До цього слід додати, що принцип змагальності у цивільному процесі зумовлений також визначальною характеристикою матеріально-правових відносин, спори з приводу яких розглядаються в порядку цивільного судочинства, а саме рівності сторін.

Не можемо не наголосити, що витoki принципу змагальності можна знайти ще в римському праві. Тому в цілому можна погодитись з тезою, що досліджуване явище є одним з найдавніших принципів цивільного судочинства³⁹⁹. Так, відповідно римське право містило наступне положення: «Audiatur et altera pars» (або «Audi alteram partem»). Наведений латинський вираз передбачав необхідність почути (заслухати) іншу сторону і був спрямований на запобігання засудження особи (прийняття рішення у справі не на користь особи) через недотримання вимог об'єктивного розгляду справи. Відповідно, кожна із сторін судового процесу повинна була мати можливість подати докази на підтвердження власної позиції чи спростування позиції іншої сторони.

³⁹⁶ Демичев А. А., Исаенкова О. В. Принципы гражданского процессуального права современной России. *Jurisprudencija*. 2008. № 2 (104). С. 58.

³⁹⁷ Воронов А. Ф. Эволюция функциональных принципов гражданского процесса : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.15. Москва, 2009. С. 9.

³⁹⁸ Гражданский процесс : учеб. ; под ред. М. К. Треушникова. Москва : Городец, 2007. С. 80.

³⁹⁹ Kola T.F, Vokshi «Civil Procedure». Part I, Edition II. Tirana: the Publishing House «Albas», 2018. P. 32.

Окрім цього вираз «*audiatur et altera pars*» розглядався і як складова рівності учасників судового процесу, і як вимога справедливості судового процесу. Додамо, що в контексті цього не можна не вказати і наступне. Відповідно до ст. 6 ЄКПЛ особі гарантується право на справедливий суд (оцінюючи значення цього права, ЄСПЛ відзначив наступне: «На думку Суду, право на справедливий суд займає настільки важливе місце в демократичному суспільстві, що не може бути виправдання для обмежувального тлумачення статті 6 Конвенції»⁴⁰⁰). При цьому, складовою цього права безумовно є і вимога «бути почутим», без дотримання якої не можна вести мову про справедливість судового процесу загалом. Що, у свою чергу, обумовлює необхідність забезпечення державою права на доступ до суду.

Відзначимо також той факт, що у одній із перших справ, пов'язаних з ядерними випробуваннями, що розглядалися Міжнародним судом ООН, також вказується означений принцип. Зокрема, йшлося про неявку на судовий розгляд однієї зі сторін – Франції (справа Австралія проти Франції)⁴⁰¹.

Таким чином, можна повною мірою погодитись з Л. Хаснезірі відносно того, що «з історичної точки зору принцип змагальності застосовувався в судочинстві з давніх часів, знайшовши дуже широке застосування, особливо в римському праві. Вищезазначений принцип не застосовувався в середньовічний період і був відроджений у стані ліберальної демократії в ці останні два століття і продовжує застосовуватися сьогодні майже в усіх цивільних процесах сучасних держав, незалежно від системи права»⁴⁰².

Змагальність як один із принципів судочинства є виключною ознакою демократичного устрою, коли держава не тільки не прагне каральної мети, а більше того – намагається якнайменше втручатись у сферу приватних інтересів громадян, надає їм широкий спектр можливостей обстоювати свої законні інтереси. Змагальність як ідеал для побудови цивільного судочинства має визначати характер взаємовідносин сторін, коли саме на них покладається відповідальність за повноту фактичного матеріалу, а суд залишається поза межами їх змагання і лише певною мірою бере участь у збиранні доказів та оцінює

⁴⁰⁰ European Court of Human Rights. Case of *Moreira De Azevedo v. Portugal* (Application no. 11296/84). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus/?i=001-57645>

⁴⁰¹ *Affaire Des Essais Nucléaires (Australie c. France)*. 20 December 1974. URL: <https://web.archive.org/web/20170215082107/http://www.icj-cij.org/docket/files/58/6093.pdf>

⁴⁰² Hasneziri L. *The Adversarial Proceedings Principle in the Civil Process*. *European Journal of Marketing and Economics*. 2021. № 4(1). P. 90. URL: <https://doi.org/10.26417/548nth20i>

їх. Виключення ініціативи, активної діяльності суду з процесу автоматично спонукає сторони до активної процесуальної поведінки, що слугує справедливому, своєчасному та неупередженому вирішенню цивільних справ⁴⁰³.

Наголосимо, що виходячи з важливості досліджуваного принципу, він прямо чи опосередковано закріплюється у приписах національного законодавства. Так, як вказує Л Хаснезірі, принцип змагальності є одним із основних принципів цивільного судового процесу, який, виходячи з його важливості, також закріплено в Конституції Республіки Албанія. Спеціальне положення Конституції прямо передбачає, що кожен має право бути вислуханим до того, як його засудить суд. З тлумачення цього конституційного положення випливає, що воно визначає право кожної особи бути поінформованою про судовий процес, який відбувається проти неї. Визнання цього права відбувається для того, щоб особа могла пред'явити свої вимоги у справі до винесення судом рішення щодо даної справи⁴⁰⁴.

Хоча ЦПК України⁴⁰⁵ і не містить дефініції принципу змагальності, основні положення цього принципу розкрито законодавцем у ст. 12 «Змагальність сторін»:

«1. Цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін.

2. Учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом.

3. Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

4. Кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій.

5. Суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість:

1) керує ходом судового процесу;

2) сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами;

3) роз'яснює у випадку необхідності учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій;

⁴⁰³ Немировська О. В. Історичний розвиток принципу змагальності сторін у цивільному процесі. *Судова апеляція*. 2006. № 2. С. 88.

⁴⁰⁴ Hasneziri L. The Adversarial Proceedings Principle in the Civil Process. *European Journal of Marketing and Economics*. 2021. № 4(1). P. 89. URL: <https://doi.org/10.26417/548nth20i>

⁴⁰⁵ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

4) сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом;

5) запобігає зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вживає заходів для виконання ними їхніх обов'язків».

Отже, основними елементами змісту принципу змагальності є: рівність прав сторін щодо доказування; покладення тягаря доказування обставини на сторону, яка посилається на цю обставину; обмеження активності суду у доказуванні.

Д. Д. Луспеник до елементів змагальності відносить: 1) участь сторін у процесі; 2) обґрунтування ними вимог і заперечень; 3) повноваження суду щодо забезпечення змагального процесу⁴⁰⁶.

С.В. Васильєв зазначає, що змагальний принцип полягає переважно в наступному: 1) дії суду залежать від вимог позивача та заперечень відповідача, суд вирішує справу в обсязі заявлених сторонами вимог; 2) можливість вільного використання засобів доведення; 3) кожна сторона доводить факти, які обґрунтовують її вимоги й заперечення; 4) суд може запропонувати сторонам надати додаткові докази⁴⁰⁷.

На думку В. Е. Теліпко, в цивільному судочинстві змагальність виявляється в тому, що: 1) дії суду залежать від вимог позивача та заперечень відповідача; 2) суд вирішує справу в межах заявлених вимог та на підстав наданих йому доказів; 3) особи, які беруть участь у справі, займають активне становище щодо інших учасників процесу та суду; 4) сторони самостійно визначають, які саме докази подавати суду, а які притримати; 5) особи, які беруть участь у справі, можуть брати участь у справі особисто або через представників; 6) кожна особа зобов'язана доказати факти, на які вона покликається; 7) у разі невиконання процесуальних обов'язків або нездійснення процесуальних прав для особи настають небажані для неї правові наслідки⁴⁰⁸.

В. В. Комаров виокремлює такі елементи принципу змагальності: 1) участь у процесі; 2) обґрунтування вимог і заперечень; 3) надання доказів суб'єктами, на яких розподілений тягар доведення; 4) заява клопотань; надання нових і додаткових матеріалів у суді апеляційної, касаційної інстанції⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ Луспеник Д. Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Харків : Харків юридичний, 2005. С. 217.

⁴⁰⁷ Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. С. 41.

⁴⁰⁸ Теліпко В. Е. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України ; за ред. Ю. Д. Притики. Київ : Центр учбової літератури, 2011. С. 50.

⁴⁰⁹ Курс цивільного процесу : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 190–191.

При цьому кожен із цих елементів отримує подальше розгортання у нормах цивільного процесуального права. Наприклад, право сторін на участь у провадженні у справі має багатоаспектний характер і містить такі основні складові: 1) право сторони бути повідомленою про вимоги і заперечення протилежної сторони; 2) право сторони брати участь у провадженні у справі особисто або через представника; 3) право сторони знайомитися з матеріалами справи; 4) право сторони бути повідомленою про час і місце судового засідання і повідомленою про акти суду, ухвалені в судовому засіданні; 5) право сторони брати участь у судових дебатах; 6) право сторони на оскарження дій суду, спрямованих на розвиток і закінчення процесу⁴¹⁰.

Г. П. Тимченко виділяє наступні елементи принципу змагальності: 1) особи, які беруть участь у справі, мають право знати про аргументи один одного до початку судового розгляду; 2) кожній особі, яка бере участь у справі, гарантується право подавати докази суду; 3) сторонам забезпечується право заявляти клопотання, висловлювати свої доводи і міркування, давати пояснення з усіх питань, які виникають в ході розгляду справи, пов'язаних з поданням доказів, змагатися перед судом відносно суті своєї справи; 4) кожна особа, яка бере участь у справі, повинна доказувати обставини, на котрі вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень; 5) суд не збирає докази та не приймає до своєї уваги ті факти, котрі не були заявлені сторонами; 6) суд не може брати участі в процесуальному змаганні сторін та інших осіб, які є учасниками справи і т. д.; 7) суд приймає рішення на підставі того, що було досліджено в судовому процесі та доведено сторонами⁴¹¹.

Доволі ґрунтовно розкрито зміст принципу змагальності С.О. Волосенком. Основні критерії принципу змагальності, зазначає автор, полягають у тому, що: 1) чітко встановлені правила ведення справи надають однакові й рівні можливості для сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, відстояти свої права та інтереси у суді; 2) суд виступає у процесі як незалежний і неупереджений арбітр, який керує процесом і може сприяти стороні в отриманні доказів у справі лише тоді, коли у неї виникають труднощі в їх отриманні; 3) суд ухвалює рішення у справі, керуючись лише законом і обставинами, що впливають із матеріалів справи; 4) для безпосереднього ведення справи у суді мають залучатися фахівці в галузі права, які здійснюватимуть представництво осіб, які не здатні самотійно належним чином захистити свої права, оскільки саме таким чином

⁴¹⁰ Курс цивільного процесу : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 191.

⁴¹¹ Тимченко Г. П. Принцип змагальності в судочинстві України: історичний і теоретичний аспект. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 321.

мають компенсуватися явні переваги юридично обізнаної особи над тією, яка не має спеціальних знань у галузі права; 5) активна поведінка осіб, які беруть участь у справі, у процесі її розгляду має проявлятися не тільки у процесі доказування, а й при донесенні до відома суду всіх важливих аспектів справи, які мають позитивно вплинути на встановлення дійсних обставин справи; 6) непоширення принципу змагальності на інших учасників цивільного процесу, оскільки їх процесуальна діяльність повинна відповідати принципу об'єктивної істини⁴¹².

Останнє положення, на нашу думку, є не досить правильним. Навряд чи можлива ситуація, коли принцип права – який характеризується значним рівнем абстрагування, «пронизує» усі норми та інститути галузі – поширюватися на одних суб'єктів і не поширюється на інших суб'єктів. Особливо це стосується принципів цивільного судочинства, адже останнє – це система, сукупність процесуальних дій всіх учасників процесу.

На нашу думку, тут слід вести мову не про те, що на осіб, які беруть участь у справі, поширюється один принцип – змагальності, а на інших учасників процесу – принцип об'єктивної істини. Правильніше буде констатувати, що: 1) поряд із пануючим принципом змагальності в цивільному процесуальному праві присутні елементи, характерні для принципу об'єктивної істини; 2) вплив згаданих принципів на процесуальне становище осіб, які беруть участь у справі, з одного боку, та на інших учасників цивільного процесу, з іншого боку, є різним. Так, якщо для сторони змагальність – це передусім право брати активну участь у доказуванні на рівні з іншою стороною, то для суду, наприклад, це передусім заборона виходити за межі визначеної процесуальним законом межі активності суду та обов'язок сприяти тим же сторонам у доказуванні (знову ж таки, в межах, визначених процесуальним законом).

Такий підхід вдало проілюстрував С.В. Лунін: «З точки зору сторони захисту чи сторони відповідача, під змагальністю вбачається надання суду у письмовій чи іншій матеріальній формі процесуально обґрунтованих відповідей/заперечень проти всіх фактів, доказів та правового обґрунтування обвинувачення/позовних вимог, та обстоювання у процесуальному порядку своїх або представляваних прав та законних інтересів. Для суду змагальність сторін є тією підставою, реалізація якої при всебічному, повному та об'єктивному з'ясуванні судом усіх обставин судової справи дає змогу ухвалити

⁴¹² Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2010. С. 14.

законне, обґрунтоване і справедливе рішення. При цьому суду має бути дозволено лише спрямовувати і доповнювати діяльність сторін, але за жодних обставин не підміняти їх»⁴¹³.

Варто додати, що на окрему увагу заслуговує і позиція уже згаданого вище зарубіжного вченого про включення до складу принципу змагальності у цивільному процесі такого елементу як право сторони бути викликаною до суду щодо розгляду її справи (справи відносно неї)⁴¹⁴. Цілком очевидно, що відсутність у особи можливості взяти участь у розгляді справи та надати аргументи на підтвердження власної правової позиції. Особа має бути належним чином поінформована про судовий процес. Відмова від реалізації цього права дозволяє характеризувати судовий процес як несправедливий.

Водночас, варто також наголосити, що означений елемент принципу змагальності не є абсолютним. Звідси можна зробити висновок про те, що сторона, яка ухиляється від здійснення правосуддя, не може скористатися цим правом.

Іншим елементом принципу змагальності (у контексті вказаного вище) слід виокремити право особи, проти якої подано позов, на ознайомлення з матеріалами справи та надання їй достатнього часу для підготовки аргументації власної правової позиції. У цьому аспекті не можна не згадати, наприклад, позицію суду, викладену у постанові об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (і хоча ця позиція була висловлена у межах кримінального процесу, вона повною мірою відноситься до цивільно-процесуальних відносин, зокрема, у контексті можливості ознайомлення з поданим позовом (пред'явленим звинуваченням). Так, у цьому рішенні було відзначено наступне: «При оскарженні судового рішення до апеляційного суду скарга має бути викладена українською мовою чи в перекладі на державну мову. Це надає суду можливість зрозуміти її зміст, перевірити дотримання особою, яка подає апеляційну скаргу, положень ст. 396 КПК і визначитися щодо прийняття скарги до провадження. Натомість викладення скарги іноземною мовою є перешкодою у виконанні судом своїх обов'язків, визначених процесуальним законом. Тому, отримавши апеляційну скаргу ОСОБА_1, складену недержавною мовою, апеляційний суд дійшов

⁴¹³ Лунін С.В. Поняття принципу змагальності у судовому процесі. *Право України*. 2010. № 3. С. 131.

⁴¹⁴ Hasneziri L. The Adversarial Proceedings Principle in the Civil Process. *European Journal of Marketing and Economics*. 2021. № 4(1). P. 94. URL: <https://doi.org/10.26417/548nth20i>

правильного висновку про її невідповідність вимогам ст. 396 КПК»⁴¹⁵. За обставинами цієї справи особа, будучи іноземцем, звернулась до судових органів України з апеляційною скаргою. Назва суду та особа скаржника були зазначені українською мовою, а інший текст – іноземною. Ця скарга була повернута іноземцю.

Екстраполуючи це рішення на предмет нашого дослідження, слід вказати, що відповідач повинен мати можливість ознайомитися з поданим щодо нього позовом, а для цього текст позовної заяви має бути викладений державною мовою (мова йде про вітчизняне судочинство). Лише усвідомлюючи зміст позову, особа може навести аргументи власної правової позиції. На неї не можна покласти обов'язок залучити перекладача для можливості ознайомлення з поданим щодо неї позовом.

Відповідно до цивільного процесуального законодавства демократичних держав сторона судового процесу повинна протягом певного строку повідомити іншу сторону про засоби та факти, на яких вона обґрунтовує свої вимоги, правову основу своїх вимог, а також конкретні докази, на яких ці вимоги ґрунтуються. Повідомлення відповідача з характером поданого щодо нього позовом, фактами і аргументами на яких ґрунтується цей позов, а також з правовими підставами заявлених позивачем вимог здійснюється через подання відповідачу копії позовної заяви.

І, нарешті, не можна не вказати, що з означеними елементами принципу змагальності пов'язаний також наступний: право кожної із сторін судового процесу брати активну участь у судовому розгляді справи. Зокрема, йдеться про можливість оспорювання поданих стороною доказів, оцінки поданих доказів, висловлення правових висновків відносно тих фактів і обставин, які були наведені у судовому процесі. Саме це положення багато у чому і визначає зміст досліджуваного нами принципу цивільного процесу та виступає основою для справедливого правосуддя. До того ж, наведене обумовлює і обов'язок суду забезпечити можливість стороні бути заслуханою на будь-якій стадії цивільного процесу.

Допомогти повніше з'ясувати зміст принципу змагальності може виявлення норм цивільного процесуального права, в яких він конкретизується, «розгортається», втілюючи свій регулятивний потенціал у відносно конкретних положеннях, які регулюють ті чи інші види процесуальних відносин.

⁴¹⁵ Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.09.2022 у справі № 521/12324/18. URL https://verdictum.ligazakon.net/document/106426687?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.246774148.1876547400.1667211385-461592332.1665308422

Так, принцип змагальності досить яскраво відображено у законодавчому закріпленні прав та обов'язків учасників справи (ст. 43 ЦПК України). Зокрема, це стосується таких їх прав, як: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; 2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; 3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; 5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; 6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами та ін.

Як відомо, інтерпретація правових відносин, різновидом яких є і процесуальні відносини (які на відміну від інших мають не тільки юридичну форму, але і юридичний зміст: так, для усіх інших відносин правовою є тільки форма, за змістом же вони лишаються різними соціальними відносинами – економічними, культурними, екологічними, політичними тощо) передбачає визначення двох аспектів їх змісту. Адже за дефініцією правовими є ті відносини, суб'єкти яких, зокрема, наділені взаємними обов'язками та правами. Так, М. Гудима-Підвербецька, характеризуючи цивільні правові відносини, вказує, що їх характерними особливостями є серед іншого те, що «суб'єкти правовідносин взаємно пов'язані правами й обов'язками; правовідносини пов'язують, як мінімум, двох суб'єктів, між якими виникає двосторонній зв'язок (одна сторона наділяється правом, на іншу покладається юридичний обов'язок)»⁴¹⁶. На думку вітчизняних науковців «дослідження категорії процесуальних правовідносин дозволяє дійти висновку про те, що загальними для всіх правовідносин є наступні ознаки: 1) правовідносини – це завжди відносини між конкретними особами; 2) правовідносини юридично закріплюють взаємну поведінку їх учасників...»⁴¹⁷.

Саме тому крім процесуальних прав, змагальність також проявляється і у процесуальних обов'язках учасників справи, зокрема:

⁴¹⁶ Кіріак О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. С. 22.

⁴¹⁷ Цивільний процес України. URL: https://pidru4niki.com/2008021546340/pravo/tsivilni_protseualni_pravovidnosini

1) виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу; 2) сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи; 3) з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою; 4) подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази; 5) надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні; 6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки; 7) виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом.

Отже, характерним є також те, що принцип змагальності не лише наділяє учасників справи широкими правами, передусім у сфері доказування, але і покладає на них обов'язки у тій же сфері, головним з яких є обов'язок подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази (п. 4 ч. 2 ст. 43 ЦПК України). Цей обов'язок дещо деталізується у ч. 1 ст. 81 ЦПК України, відповідно до якої «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом»; а також у ст. 83 ЦПК України, відповідно до якої, зокрема, «Позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви. Відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, повинні подати суду докази разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи. Якщо доказ не може бути поданий у встановлений законом строк з об'єктивних причин, учасник справи повинен про це письмово повідомити суд та зазначити: доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу». Також слід зазначити, що невиконання таких обов'язків тягне за собою невиконання процесуальні, а як наслідок – і матеріальні наслідки: наприклад, ч. 7 ст. 83 ЦПК України, «докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї».

Змагальність забезпечується і встановленням рівних прав та обов'язків сторін (ч. 1 ст. 49 ЦПК України); наділенням сторін правом обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень (ч. 3 ст. 77 ЦПК); наділенням сторін, третіх осіб та їхніх представників правом за їхньою згодою, в тому числі за власною ініціативою, якщо інше не встановлено цим Кодексом, можуть бути

допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи (ст. 92 ЦПК України).

Для забезпечення змагальності велике значення мають інститути процесуального представництва, правової допомоги, судових викликів і повідомлень, заяв по суті справи (позовна заява; відзив на позовну заяву (відзив); відповідь на відзив; заперечення; пояснення третьої особи щодо позову або відзиву), зустрічного позову, заяв з процесуальних питань (заяви, клопотання, а також заперечення проти заяв і клопотань), підготовчого провадження та зокрема підготовчого засідання тощо. Методологія дослідження усіх цих інститутів має передбачати відповідність конкретних норм цивільного процесуального права принципу змагальності.

Найбільш проблемним з точки зору судової практики є питання дотримання судами принципу змагальності, передусім – виконання судами своїх передбачених нормами процесуального законодавства обов'язків щодо створення умов для реальної змагальності сторін, щодо сприяння всебічному і повному з'ясуванню обставин справи, сприяння здійсненню прав сторін у випадках, встановлених ЦПК України. Порушення судами нижчих інстанцій цих обов'язків часто стають підставами скасування або зміни рішень у судах вищих інстанцій.

Так, у справі за позовом про визнання майна спільною сумісною власністю подружжя та поділ майна суд першої інстанції не взяв до уваги, що у своїх заявах до суду позивачка вказувала, що частина спірних речей придбані під час шлюбу в кредит у магазині, а документи на речі, придбані у шлюбі, як і самі речі, знаходяться у відповідача, яким ця обставина не заперечувалась, а тому просила витребувати ці докази з магазину та від відповідача. Суд, відхиляючи доводи позивачки про належність спірного майна за недоведеністю, разом з тим поклав в основу рішення доводи відповідача про те, що майно є його особистою власністю та отримане ним у подарунок при відсутності будь-яких доказів. Суд вищої інстанції це рішення скасував і передав справу на новий розгляд, вказавши наступне:

«Стаття 10 ЦПК України, закріпивши принцип змагальності сторін, гарантує сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, рівні процесуальні можливості з метою захисту їх порушених, оспорюваних чи невизнаних прав та законних інтересів, в тому числі й щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Відповідно до цієї норми кожна сторона та інша особа, яка бере участь у справі, повинна довести суду ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, а у випадку неможливості стороною подати докази з поважних причин, суд має

сприяти особі в їх витребуванні, тим самим суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи (ч. 1 ст. 137 ЦПК України).

Зазначені процесуальні норми судами порушені.

Всупереч вимогам ч. 1 ст. 137 ЦПК України суд залишив поза увагою клопотання позивачки про витребування доказів щодо часу та обставин придбання спірних речей у зв'язку з наявністю у неї складнощів в отриманні цих доказів, і відмовив у задоволенні позову за його недоведеністю, порушивши принцип рівних можливостей сторін у процесі, гарантований ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підписаної 4 листопада 1950 року, ратифікованої 17 липня 1997 року, що набула чинності 11 вересня 1997 р. та ст. 10 ЦПК України»⁴¹⁸.

У справі за позовом про виплату грошової компенсації за частку у спільному майні та припинення права власності на цю частку суд першої інстанції відмовив відповідачеві у призначенні експертизи. У задоволенні клопотання про призначення експертизи було відмовлено за тих підстав, що «тягар доведення вартості 1/9 частки квартири лежить на позивачеві, останній при проведенні попереднього судового засідання клопотання про проведення експертизи не заявляв, тому у призначенні експертизи представнику відповідачки відмовлено». Рішення у справі було залишено без змін апеляційним судом.

Суд касаційної інстанції визнав, що суд першої інстанції допустив порушення процесуального законодавства та скасував рішення і передав справу на новий розгляд, вказавши наступне:

«Рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного процесуального законодавства і всебічно перевіrivши обставини, вирішив справу у відповідності з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин, а за їх відсутності на підставі закону, що регулює подібні відносини, або виходячи із загальних засад і змісту законодавства України.

Обґрунтованим визнається рішення, в якому повно відображені обставини, що мають значення для даної справи, висновки суду про встановлені обставини і правові наслідки є вичерпними, відповідають дійсності і підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні.

При ухваленні рішення суд зобов'язаний прийняти рішення, зокрема, щодо: наявності обставин (фактів), якими обґрунтовувалися вимоги і заперечення, та навести докази на їх підтвердження; наявності інших фактичних даних, які мають значення для вирішення справи;

⁴¹⁸ Ухвала Верховного Суду України у справі № 6-10019св07 від 25.07.2007. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/844047>

правовідносин, зумовлених встановленими фактами. У рішенні суду обов'язково повинні бути зазначені встановлені судом факти і відповідні їм правовідносини.

Проте зазначені вимоги закону залишилися поза увагою як суду першої інстанції, так і апеляційного суду.

У порушення вимог ст. 1 ЦПК України, ні суд першої інстанції, ні суд апеляційної інстанції не виконали завдання цивільного судочинства щодо вирішення цивільної справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб.

... суд першої інстанції відступив від принципу рівності сторін та принципу змагальності цивільного судочинства, які передбачені ст.ст. 5, 10 ЦПК України та не врахував, що подавати докази є не лише обов'язком, але і правом осіб, які беруть участь у справі і це право прямо передбачене ч. 1 ст. 27 ЦПК України. Разом з тим, праву сторони надавати докази кореспондує обов'язок суду сприяти всебічному і повному з'ясуванню обставин справи, який закріплено у ч. 4 ст. 10 ЦПК України»⁴¹⁹.

Наголосимо, що ЄСПЛ у справах за ст. 6 ЄКПЛ (цивільний її аспект) неодноразово вказував, що завданням національних судових органів є забезпечення належного вивчення документів, аргументів і доказів, що були надані сторонами. Про це, зокрема, йдеться і у рішенні у справі Van De Hurk проти Нідерландів: «Дія статті 6 п. 1 (ст. 6-1) полягає, зокрема, у тому, щоб покласти на «трибунал» обов'язок провести належний розгляд матеріалів, аргументів і доказів, наданих сторонами, без шкоди для оцінки того, чи вони мають відношення до його рішення»⁴²⁰.

У цьому ж контексті доволі пізнавальним є сформоване у справі Wierzbicki проти Польщі правоположення про обов'язок національних судових органів обґрунтовувати свою відмову задоволення запитів про виклик свідків: «У зв'язку з цим Суд повторює, що саме національні суди перебувають у кращій ситуації щодо оцінки відповідності доказів питанням у справі. Зважаючи на обставини цієї справи, Суд переконався, що національні суди розглянули клопотання заявника про виклик свідків і надали детальні причини своїх відмов, які, на думку Суду, не були заплямовані свавіллям. З цих причин відмова отримати докази, запропоновані заявником, не становила непропорційного

⁴¹⁹ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі № 6-14860св11 від 07.12.2011. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20204784>

⁴²⁰ Case of Van De Hurk v. The Netherlands. Application no.16034/90. 19 April 1994. URL <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57878>

обмеження його можливості надати аргументи на підтримку своєї позиції під час провадження»⁴²¹.

Системний аналіз рішень Європейського суду з прав людини у справах *Dombo Beheer B.V. проти Нідерландів*⁴²² та *Ankerl проти Швейцарії*⁴²³ дозволяє дійти висновку про те, що порушення судом принципу рівності у ставленні до заслуховування свідків, яке призводить до суттєво невігідних умов для однієї із сторін судового розгляду, слід розглядати як порушення принципу змагальності (і в кінцевому варіанті до порушення права на справедливий суд у його інтерпретації страсбурзьким судом).

І наостанок розгляду проблематики змісту принципу змагальності слід згадати ще одне положення, сформульоване ЄСПЛ у справі *Suominen проти Фінляндії*, яке стосувалось обґрунтування національними судовими органами прийнятого рішення у контексті прийняття чи неприйняття відповідних доказів сторін. Судова інституція Ради Європи зазначає: «Незважаючи на те, що національний суд має певну свободу розсуду під час вибору аргументів у конкретній справі та прийняття доказів на підтримку доводів сторін, орган влади зобов'язаний виправдовувати свою діяльність, обґрунтовуючи свої рішення»⁴²⁴.

Співвідношення принципу змагальності із іншими основними принципами цивільного процесу

Метод системного аналізу має велике значення для дослідження принципів цивільного процесу, оскільки останні існують не ізольовано, а об'єднані у стійку систему із складними внутрішніми зв'язками між окремими її елементами. Особливою складовою методу системного аналізу є з'ясування співвідношення досліджуваних об'єктів.

У світлі співвідношення принципу змагальності та інших принципів цивільного судочинства найбільший інтерес викликає співвідношення принципу змагальності з принципом диспозитивності та з принципом об'єктивної істини (активності суду). У науці цивільного процесу відсутня єдина позиція щодо співвідношення названих принципів.

⁴²¹ Case of *Wierzbicki v. Poland*. Application no.24541/94. 18 June 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60507>

⁴²² Case of *Dombo Beheer B.V. v. Netherlands*. Application no.14448/88. 27 October 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57850>

⁴²³ Case of *Ankerl v. Switzerland*. Application no.17748/91. 23 October 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58067>

⁴²⁴ Case of *Suominen v. Finland*. Application no.14448/88. 27 October 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57850>

Характер співвідношення принципу змагальності та принципів диспозитивності й об'єктивної істини є різним. Принцип змагальності та принцип об'єктивної істини по суті є полярними значеннями єдиного показника: як саме в судочинстві організовано процес доказування, хто (сторони чи суд) наділений активним началом у цій діяльності, на кого покладений тягар доказування, чи достатньо збалансовані можливості сторін у доведенні своєї правової позиції перед безстороннім і незалежним судом.

Так само і принцип диспозитивності та принцип публічності є полярними значеннями єдиного показника: в якій мірі між сторонами, іншими особами, які беруть участь у справі, з однієї сторони, та судом, іншими публічними органами, з іншої сторони, розподілені повноваження щодо руху цивільної справи; якими є межі розгляду цивільної справи судом, наскільки вільні сторони та інші особи, які беруть участь у справі, у розпорядженні своїми процесуальними правами.

«Пари» принципів діють немов в різних площинах: «змагальність-об'єктивна істина» передусім стосується доказування, тобто одного із основних елементів змісту цивільного судочинства; «диспозитивність-публічність», в свою чергу, стосується руху цивільної справи, тобто переважно форми цивільного судочинства.

Часом відбувається певне змішування принципів змагальності та диспозитивності. Наприклад, Г.П. Тимченко традиційний для принципу диспозитивності елемент – порушення цивільної справи лише з ініціативи заінтересованої особи – відносить до змісту принципу змагальності⁴²⁵. А С.В. Васильєв до елементів змагальності відносить те, що дії суду залежать від вимог позивача та заперечень відповідача, суд вирішує справу в обсязі заявлених сторонами вимог⁴²⁶.

Водночас принцип диспозитивності набув нормативного відмежування від принципу змагальності. У ст. 13 ЦПК України законодавець виклав такі елементи принципу диспозитивності:

1. Суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках.

2. Збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у

⁴²⁵ Тимченко Г. П. Змагальність у цивільному процесуальному праві: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник господарського судочинства*. 2004. № 4. С. 163–164.

⁴²⁶ Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. С. 41.

випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом.

3. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності.

4. Суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Принцип диспозитивності характеризує динаміку, рух цивільного судочинства. Він означає, що цивільні процесуальні правовідносини як правова форма цивільного судочинства виникають, розвиваються та закінчуються за волею й ініціативою сторін правового спору в результаті розпорядження своїми матеріальними та процесуальними правами. «Немає судді без позивача», «ніхто не може бути примушений до пред'явлення позову проти своєї волі» – це ті процесуальні аксіоми, на яких, по суті, будується судовий процес у сфері цивільної юрисдикції, і які віддзеркалюють сутність принципу диспозитивності⁴²⁷

Складовими положеннями змісту принципу диспозитивності є шість груп прав:

- 1) права, що характеризують повноваження на порушення провадження по справі;
- 2) права, спрямовані на зміну позовних вимог;
- 3) права, пов'язані із забезпеченням законного складу суду, об'єктивного розгляду справи та виконання судових рішень;
- 4) права, пов'язані із залученням до справи заінтересованих осіб;
- 5) права щодо здійснення окремих процесуальних дій;
- 6) інші права, що забезпечують захист у процесі по справі⁴²⁸.

Досить вдале, на нашу думку, суддівське тлумачення принципу диспозитивності викладене у рішенні Рівненського районного суду Рівненської області від 29.05.2008 у справі № 2-326/2008:

«Диспозитивність – це надання особам, які беруть участь у справі, можливості вільно розпоряджатися своїми матеріальними та процесуальними правами на власний розсуд. Диспозитивність діє в усіх

⁴²⁷ Курс цивільного процесу : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 181.

⁴²⁸ Цивільний процес : навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. С. 26.

стадіях процесу. Зміст принципу диспозитивності розкривають через такі положення: хто хоче здійснити свої права, повинен сам потурбуватися про це; особа, якій належить право, може від нього відмовитися; нікого не можна примушувати пред'явити позов проти своєї волі; суд не повинен виходити за межі вимоги сторін, за винятками, встановленими законом; сторона може розпорядитися об'єктом процесу»⁴²⁹.

Якщо принцип диспозитивності визначає можливості сторін щодо розпорядження об'єктом спору і рухом процесу, то принцип змагальності визначає їх можливості й обов'язки щодо доказування⁴³⁰.

На окрему увагу заслуговує позиція щодо виокремлення імперативно-диспозитивного методу цивільного процесу, що інтерпретується як форма реалізації принципу диспозитивності⁴³¹. І, хоча, ми не погоджуємось з не зовсім правильним поєднанням принципу диспозитивності з диспозитивним методом (як і імперативним), оскільки йдеться дещо про різні правові явища, водночас, слід погодитись з авторами відносно того, що принцип диспозитивності може призводити до незабезпечення прав однієї зі сторін судового процесу. При цьому науковці наводять доволі чіткі й однозначні аргументи на підтвердження власної тези. Згадаємо, зокрема, те, що «у судовій практиці найчастіше під час розгляду спорів, що ґрунтуються на нормах сімейного права, трапляються випадки, коли позивачі відмовляються від позову або просять суд залишити позовні вимоги без розгляду, тим самим зашкоджуючи собі чи іншим особам. Так, наприклад, у провадженні суду перебуває справа за позовом матері дитини до батька дитини про стягнення аліментів на її утримання. Під час розгляду справи в суді відповідач якимось чином переконав позивача в тому, що буде в добровільному порядку надавати кошти на утримання дитини, що спонукає позивача відмовитися від позову»⁴³².

У цьому контексті не можна не вказати, що в межах вітчизняної системи права і до нині багато у чому переважає «колективістський підхід» розуміння прав людини (права колективу превалюють над правами індивіда, особа має діяти так, як вважає більшість тощо) та наявні гендерні стереотипи, які змушують жінку діяти відповідним

⁴²⁹ Рішення Рівненського районного суду Рівненської області від 29.05.2008 у справі № 2-326/2008. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1948116>

⁴³⁰ Короед С. О. Проблема реалізації принципу змагальності в цивільному судочинстві. *Судова апеляція*. 2012. № 1. С. 119.

⁴³¹ Дейнеко О. В., Дяченко С. В. Імперативно-диспозитивний метод цивільного процесу як форма реалізації принципу диспозитивності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4. Т. 1. С. 112-117.

⁴³² Дейнеко О. В., Дяченко С. В. Вказ. праця. С. 116.

чином (у тому числі й на шкоду власним інтересам). А це, у свою чергу обумовлює необхідність здійснення широкої правопросвітницької роботи з пояснення громадянам їх змісту їх прав, ролі прав людини у формуванні демократичної, правової держави.

Співвідношення принципів змагальності та об'єктивної істини є одним із найважливіших питань теорії та практики цивільного процесу, вирішення якого багато в чому визначає ефективність та подальший розвиток цивільного судочинства.

Для цивільного судочинства змагальність є історично притаманним принципом, є «правовим звичаєм» цивільного судочинства⁴³³. Історичний аналіз свідчить, що на всіх етапах розвитку для цивільного судочинства притаманні саме засади змагальності, які поєднуються з більшою або меншою часткою слідчості⁴³⁴.

На користь принципу змагальності традиційно наводяться такі аргументи:

1) сторонам краще відомі ті докази, на які вони будуть посилатися при розгляді справи у суді, і шляхи отримання цих доказів;

2) сторони більше за інших заінтересовані у встановленні істини у справі;

3) враховуючи те, що в порядку цивільного судочинства в основному вирішуються справи, які впливають з приватноправових відносин, то діяльність суду по збиранню доказів під час розгляду цивільних справ може бути розцінена як втручання в приватне життя учасників спору;

4) принцип змагальності тісно пов'язаний з принципом диспозитивності, суть якого полягає у вільному, на свій розсуд, формуванні поведінки кожного учасника спору. Принцип слідства примушує суд втручатися у процесуальну боротьбу сторін, у зв'язку з чим виникає небезпека відступу від засад неупередженості та об'єктивності, а також того, що суд мимоволі стане помічником однієї із сторін;

5) принцип змагальності покладає на сторони обов'язок виявити ініціативу та енергію при вирішенні спору по суті. Сторони, позбавлені опіки суду, хоч і ризикують, але можуть діяти більш впевнено і розкуто⁴³⁵.

⁴³³ Тимченко Г. П. Змагальність як правовий звичай у цивільному судочинстві. *Вісник господарського судочинства*. 2004. № 2. С. 231–235.

⁴³⁴ Тимченко Г. П. Змагальність у цивільному процесуальному праві: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник господарського судочинства*. 2004. № 4. С. 159.

⁴³⁵ Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2008. С. 20–21.

Однак, звичайно, принцип змагальності не можна абсолютизувати. Майже всі процесуалісти, підкреслюючи важливість змагального процесу, сходяться на думці, що виконання покладених на суд обов'язків по розгляду справ, ефективному здійсненню правосуддя сприятиме процес, побудований на засадах змагальності з певними елементами слідчого процесу. Інший підхід до вирішення цього питання поставив би сторони та інших осіб, які беруть участь у справі, в досить складне становище і не сприяв би виконання судом головного обов'язку – відправленню правосуддя⁴³⁶. «Чиста» змагальність становить реальну загрозу доступності правосуддя та реалізації демократичної, гуманістичної спрямованості цивільного процесу⁴³⁷.

Правильно зазначає Г. П. Тимченко, що «...обидві форми процесу – слідча і змагальна – взаємодіють і взаємопов'язані одна з одною. Це говорить про те, що ні змагальна, ні слідча форма цивільного судочинства не може бути визнана єдино правильною. Тим не менш, принцип змагальності найбільш притаманний цивільному судочинству, як правовий звичай процесуального права. Змагальність – це форма цивільного процесу, яка поширюється не тільки на суб'єктів, які змагаються, але і на всіх осіб, які беруть участь у справі. Вона визначає основні права та обов'язки з доказування ними обставин справи»⁴³⁸.

На думку С. В. Луніна, участь суду у змагальному процесі сторін повинна зводитися в певній мірі до його правової активності. Отже, правова активність суду є складовою змагального судового процесу⁴³⁹.

Як влучно зазначив О. Ф. Воронов, «що стосується співвідношення принципів змагальності і об'єктивної істини, то, якщо метою судочинства вважати захист порушених або оспорюваних прав, свобод та інтересів, то для її досягнення не можна покладатися виключно на активність сторін або на активність суду, їх поєднання набагато продуктивніший»⁴⁴⁰.

На думку О. Грабовської, прагнення до змагальної моделі цивільного процесу повинно визначатися ефективністю правосуддя. Запровадження положень, які характеризують змагальну форму, потребує переконливої аргументації з точки зору можливості їх

⁴³⁶ Шевчук П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 1. С. 33.

⁴³⁷ Кройтор В. А. Проблеми доступності цивільного судочинства в Україні у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності. *Право і безпека*. 2004. № 3'1. С. 99–100.

⁴³⁸ Тимченко Г. П. Змагальність як правовий звичай у цивільному судочинстві. *Вісник господарського судочинства*. 2004. № 2. С. 235.

⁴³⁹ Лунін С. В. Змагальність сторін та її зв'язок з іншими конституційними засадами судочинства. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 768.

⁴⁴⁰ Воронов А. Ф. Эволюция функциональных принципов гражданского процесса : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.15. Москва, 2009. С. 21.

реалізації сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, і, насамперед, можливості діяти в процесі через кваліфікованого представника, підвищення якості цивільного судочинства, ухвалення законних та обґрунтованих судових рішень. Розвиток цивільного процесуального законодавства необхідно спрямовувати у такий спосіб, щоб норми, які регламентують процес доказування, сприяли співпраці суду та інших учасників процесу, максимальній активності сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, убезпечували прояв свавілля з боку суду. При визначенні міри такого співвідношення необхідно враховувати проблеми судової практики⁴⁴¹.

Додамо, що будь-яка модель судового процесу має свої позитивні та негативні аспекти. Так, слідча форма, як ми вказували вище, може бути фактором прийняття упередженого судового рішення та несправедливого суду, однак, принцип об'єктивної істини дозволяє суду здійснювати вільне судове розслідування задля усебічного та повного з'ясування обставин справи (що не обмежується клопотаннями сторін судового процесу). Відповідно, ця форма судового процесу дозволяє об'єктивно розглянути справу та прийняти справедливе рішення (за умови дотримання судом принципу рівного ставлення до сторін, неупередженості тощо).

Таким чином, вирішення питань, які пов'язані з удосконаленням реалізації принципів змагальності та об'єктивної істини в цивільному процесі має передбачати:

- 1) розширення активності сторін при одночасному зміцненні основ сильного і незалежного суду;
- 2) установа оптимального співвідношення активності суду і процесуальної діяльності сторін⁴⁴².

Також слід враховувати неоднаковий вияв принципів змагальності та об'єктивної істини в різних видах цивільного судочинства. З найбільшою повнотою принцип змагальності розкривається саме в позовному провадженні – основному різновиді цивільного судочинства.

Принцип змагальності у окремому та наказному провадженні проявляється в набагато меншій мірі – настільки, що тут справедливим буде говорити про принцип активності суду з певними елементами змагальності.

У справах окремого провадження зберігся слідчий характер процесу, оскільки велика кількість справ, що розглядаються в даному

⁴⁴¹ Грабовська О. Змагальна модель цивільного судочинства: поняття та юридична природа. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 90. С. 58.

⁴⁴² Неклеса Ю. В. Перспективи розвитку принципів диспозитивності і змагальності цивільного процесуального права України. *Форум права*. 2010. № 4. С. 667.

порядку, стосуються захисту прав, свобод та інтересів неповнолітніх, осіб, щодо яких вирішується питання про визнання їх недієздатними, обмежено дієздатними тощо, а також державних інтересів, тому законодавець абсолютно виправдано передбачив право суду витребувати докази за власною ініціативою⁴⁴³.

Що стосується справ наказного провадження, які вирішуються без залучення осіб, які беруть участь у справі, на підставі доказів, що додаються до заяви, то про змагальну форму говорити не доводиться враховуючи вищенаведені висновки про сутність змагального процесу⁴⁴⁴.

Таким чином, змагальність як принцип цивільного судочинства можна визначити як положення, відповідно до якого на сторони покладено обов'язки щодо доведення обставин, на які вони посилаються в обґрунтування своїх вимог та заперечень, при чому сторонам забезпечуються рівні можливості для здійснення доказування і на сторони покладається позитивна відповідальність за виконання вказаних обов'язків, яка проявляється у тому, що невиконання обов'язків із доказування з вірогідністю призведе до недосягнення бажаних процесуальних та матеріальних результатів; а на суд покладається обов'язок проявляти активність в сфері доказування лише у випадках, передбачених процесуальним законом.

Значення принципу змагальності полягає передусім в тому, що він визначає побудову, модель доказування у цивільному судочинстві, а отже багато в чому визначає і загальний тип судочинства; принцип змагальності є однією із засадничих основ цивілістичного типу судочинства, який нині охоплює цивільне, господарське та адміністративне судочинство.

Оскільки принцип змагальності є одним з основних принципів цивільного процесу, то його порушення призводить до визнання судового процесу несправедливим (неправильне застосування судом вимог принципу змагальності призводить до порушення права на справедливий суд).

Принцип змагальності є складовою конституційного правопорядку в Україні (через закріплення у нормах Конституції України) та західної правової традиції (через практику Європейського суду з прав людини).

До основних елементів принципу змагальності слід віднести: 1) забезпечення реальних та рівних можливостей для участі сторін у процесі, реалізації ними процесуальних прав та виконання обов'язків,

⁴⁴³ Грабовська О. Змагальна модель цивільного судочинства: поняття та юридична природа. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 90. С. 58.

⁴⁴⁴ Грабовська О. Вказ. праця. С. 58.

передусім у сфері доказування; 2) доведення сторонами обставин, які обґрунтовують їх вимоги й заперечення; 3) забезпечення реальних та рівних можливостей для активної, самостійної та ініціативної участі сторін у процесі доказування; 4) обмеження активності суду у доказуванні шляхом встановлення випадків, коли суд може/повинен проявляти активність; 5) покладення на суд обов'язку забезпечувати змагальність процесу, сприяти з'ясуванню обставин справи, досягненню мети цивільного судочинства.

Чотири основні принципи судочинства – змагальність, об'єктивна істина, диспозитивність, публічність, утворюють діалектичні пари змагальність-об'єктивна істина та диспозитивність-публічність. Кожен із елементів цих пар окремо є абстрактним нереальним абсолютом, виступаючи крайньою точкою певної уявної шкали. В реальності ж кожен реальний вид процесу, кожна галузь процесуального права містить елементи обох пар принципів, інтенсивність прояву кожного з яких визначає у найзагальнішому вигляді природу відповідного процесу, розгортаючись у нормах відповідної процесуальної галузі права.

Коли ми ведемо мову про співвідношення «змагальність-об'єктивна істина», перш за все маємо на увазі їх історичне, дійсне або перспективне (оптимальне) співвідношення, «пропорцію», питому вагу у регулюванні процесуальних правовідносин. Коли ж говоримо про співвідношення «змагальність-диспозитивність», маємо на увазі перш за все їх розмежування, чітке відділення одне від одного. Сказане не означає, що принципи змагальності та диспозитивності абсолютно ізольовані. Навпаки, закономірний зв'язок цих принципів досить чітко простежується: як правило, в умовах переважання змагальності переважає і диспозитивність; і навпаки – для слідчих моделей судочинства характерним є значний вияв принципу публічності.

Подальший розвиток цивільного судочинства має відбуватися, в тому числі, в напрямку пошуку оптимального співвідношення пануючого принципу змагальності та необхідних, доцільних, виправданих метою цивільного судочинства елементів принципу об'єктивної істини (активності суду).

Черноп'ятов С. В.
кандидат юридичних наук
доцент кафедри права
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»

ДОКТРИНА JURA NOVIT CURIA В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Jura novit curia (альтернативне написання *iura novit curia*), дослівно – «суд знає право» / «суд знає закон», є доктриною, яка стосується питання співвідношення доказування «питань права» та «питань факту». У загальному *jura novit curia* передбачає, що учасники судового процесу не повинні, хоча і мають право, доводити нормативні підстави своїх вимог та заперечень («питань права»), на відміну від фактичних підстав своїх вимог та заперечень («питань факту»). В свою чергу, остаточне встановлення застосовних норм права покладається на суд. В основі *jura novit curia* лежить обґрунтоване деонтичне припущення про те, що суд як уповноважений на здійснення правосуддя орган повинен знати застосовне право і є фаховим в цьому питанні.

Доктрина *jura novit curia* походить із Римського права. Її зміст у Стародавньому Римі влучно ілюстрував Д.Д. Гримм: «доказувати доводиться завжди лише факти, оскільки *jura novit curia*»⁴⁴⁵. Однак артикульоване застосування у сучасному українському праві *jura novit curia* набуло досить нещодавно – на рівні судової практики та висновків Веховного Суду, у тому числі і у складі Великої Палати.

Звичайно, ми говоримо саме про артикульоване застосування, тобто усвідомлене застосування *jura novit curia* як певної самостійної доктрини. І, звичайно, до висновків, які впливають із *jura novit curia*, суди доходили і раніше. Однак саме артикульоване застосування свідчить про відродження цієї доктрини в Україні, про можливість цілісного аналізу її втілення у судовій практиці, в позитивному праві тощо.

Доктрина *jura novit curia* становить значний науковий інтерес передусім тому, що ще не була предметом ґрунтовних наукових досліджень на сучасному етапі розвитку українського права та української науки процесуального права. Також *jura novit curia* дозволяє по-новому поглянути на традиційні проблеми науки процесуального права, наукову рефлексію таких питань як позов, позовна заява, предмет позову, підстави позову, спосіб захисту, зміна предмету і підстав

⁴⁴⁵ Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. Москва : Зерцало, 2003. С. 203.

позову, доказування, диспозитивність, публічність, змагальність, об'єктивна істина тощо. *Jura novit curia* може бути методологічним аргументом у вирішенні деяких проблемних питань науки процесуального права та практики правозастосування.

Доктрина *jura novit curia* також має велике практичне значення для учасників судового процесу, які завдяки позиціям і висновкам Верховного Суду можуть активно використовувати її в аргументації заяв по суті справи, заяв з процесуальних питань тощо.

Загальні формулювання *jura novit curia* та його окремі наслідки

Перше пряме посилення (на сучасному етапі розвитку українського права) на *jura novit curia* зустрічається в Ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.01.2015 р. у справі № 6-42397св14⁴⁴⁶. Тоді суд зазначив, що «незазначення позивачем норми права не є перешкодою для застосування належної норми судом, так як у цьому випадку діє правило «*jura novit curia*» («суд знає закон»)). Незабаром в Ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10.06.2015 року у справі № 6-7202св15⁴⁴⁷ суд ще раз послався на *jura novit curia*, зазначивши, що «норми [матеріального права] застосовуються без клопотання сторін, оскільки діє принцип «*jura novit curia*» («суд знає закон»)).

Надалі, після суттєвої перерви на *jura novit curia* послався Харківський апеляційний господарський суд у Постанові від 27.02.2018 р. у справі № 922/3891/17⁴⁴⁸. Тоді суд вказав, що «логічним продовженням принципу верховенства права є принцип міжнародного приватного права *Jura novit curia*, який полягає в тому, що незалежно від відсутності чи наявності посилань заінтересованої сторони, які відносяться до справи, що розглядається, суд незалежно від будь-кого визначає, які закони мають бути застосовані для вирішення спору».

Наступне згадування у судових рішеннях відбулося майже 1,5 роки потому: у постанові Верховного Суду (Великої Палати) від 12.06.2019 р. у справі № 487/10128/14-ц⁴⁴⁹. Тут Велика Палата

⁴⁴⁶ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.01.2015 у справі № 6-42397св14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42825100>

⁴⁴⁷ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10.06.2015 у справі № 6-7202св15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/44826782>

⁴⁴⁸ Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 27.02.2018 у справі № 922/3891/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72566561>

⁴⁴⁹ Постанова Верховного Суду від 12.06.2019 у справі № 487/10128/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541621>

Верховного Суду звернула увагу на те, що «згідно з принципом *jura novit curia* («суд знає закони») неправильна юридична кваліфікація позивачем і відповідачами спірних правовідносин не звільняє суд від обов'язку застосувати для вирішення спору належні приписи юридичних норм» (п. 83). Примітно, що в даній справі Верховний Суд також дійшов висновку про те, що правильне по суті судове рішення не підлягає скасуванню, якщо помилкова кваліфікація обставин справи судом та помилкове застосування незастосовних норм права не призвели до неправильного вирішення спору (п. 84).

І вже з цього моменту спостерігається активне посилення судів на *jura novit curia*. Наразі, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, в тому чи іншому контексті посиляються на *jura novit curia* понад 2 600 судових рішень, з яких рішень судів першої інстанції – приблизно 1400, апеляційної – 700; касаційної – 500.

Невдовзі Верховний Суд (Велика Палата) на основі *jura novit curia* зробив ще один висновок: «оскільки повноваження органів влади, зокрема і щодо здійснення захисту законних інтересів держави, є законодавчо визначеними, суд згідно з принципом *jura novit curia* («суд знає закони») під час розгляду справи має самостійно перевірити доводи сторін щодо наявності чи відсутності повноважень органів влади, зокрема повноважень органів Держгеокадастру, здійснювати у спосіб, який обрав прокурор, захист законних інтересів держави у спірних правовідносинах» (п. 69 Постанови від 26.06.2019 року у справі № 587/430/16-ц)⁴⁵⁰.

Подібна за духом позиція висловлена також у Постанові Верховного Суду (Великої Палати) від 04.12.2019 р. у справі № 917/1739/17⁴⁵¹: «оскільки повноваження органів влади, зокрема і щодо здійснення захисту законних інтересів держави, є законодавчо визначеними, суд згідно з принципом *jura novit curia* («суд знає закони») під час розгляду справи має самостійно перевірити доводи сторін щодо безоплатного користування земельною ділянкою та відшкодування коштів, пов'язаних з її використанням без належного оформлення правовстановлюючих документів на неї» (п. 84).

Ця модифікація *jura novit curia* має, на нашу думку, велике значення. Адже у цьому її прочитанні можна говорити не лише про те, що «суд знає» право як нормативну підставу кваліфікації і регулювання спірних відносин та вирішення спору по суті і застосування способу захисту, але і про те, що «суд знає» обставини, якими обґрунтовуються

⁴⁵⁰ Постанова Верховного Суду від 26.06.2019 у справі № 587/430/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573553>

⁴⁵¹ Постанова Верховного Суду від 04.12.2019 у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237>

позовні або інші вимоги, якщо такі обставини прямо впливають із права. Тобто, якщо певні вимоги обґрунтовані обставинами, які напряду впливають із права (наприклад, та ж сама наявність і зміст повноважень суб'єктів владних повноважень), суд має самостійно їх встановити, не перекладаючи тягара доказування або радше нормативного обґрунтування на сторони.

Наприклад, коли учасник справи подає клопотання про витребування доказів судом, він повинен зазначити у клопотанні причини неможливості самостійного отримання цього доказу (див. п. 4 ч. 2 ст. 84 ЦПК України⁴⁵², п. 4 ч. 2 ст. 80 КАС України⁴⁵³, п. 4 ч. 2 ст. 81 ГПК України⁴⁵⁴). Часто такими причинами на практиці виявляється те, що витребувані докази є інформацією з обмеженим доступом (нотаріальна таємниця, персональні дані тощо). У цьому випадку, враховуючи *jura novit curia*, особа, яка подає клопотання, не повинна детально обґрунтовувати посиленнями на нормативні акти того, що вона дійсно не може самостійно отримати доказ; досить просто зазначення того, що доказ не може бути отриманий як такий, що становить, наприклад, нотаріальну таємницю. І оскільки ця обставина прямо впливає із права, то суд відповідно до *jura novit curia* повинен самостійно перевірити цей довід.

Тобто, *jura novit curia* застосовне не лише до «питань права», але і до «питань факту», якщо «питання факту» прямо впливають із права.

Продовження цього напрямку розвитку *jura novit curia* спостерігаємо у Постанові Верховного Суду від 23.11.2021 р. у справі № 359/3373/16-ц⁴⁵⁵, де Велика Палата Верховного Суду зазначила: *«рішення органу державної влади чи місцевого самоврядування за умови його невідповідності закону не тягне тих юридичних наслідків, на які воно спрямоване [...]». Тому під час розгляду справи, в якій на вирішення спору може вплинути оцінка рішення органу державної влади чи місцевого самоврядування як законного або протиправного (наприклад, у спорі за віндікаційним позовом), не допускається відмова у позові з тих мотивів, що рішення органу державної влади чи місцевого самоврядування не визнане судом недійсним, або що таке рішення не оскаржене, відповідна позовна вимога не пред'явлена. Під час розгляду*

⁴⁵² Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

⁴⁵³ Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

⁴⁵⁴ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>

⁴⁵⁵ Постанова Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985>

такого спору слід виходити з принципу jura novit curia – «суд знає закони» [...] Тому суд незалежно від того, оскаржене відповідне рішення чи ні, має самотійно дати правову оцінку рішенню органу державної влади чи місцевого самоврядування та викласти її у мотивувальній частині судового рішення».

Це дуже важлива позиція, оскільки вчергове поширює *jura novit curia* на «питання факту», які прямо впливають із «питань права», а саме на правову оцінку тверджень про правомірність/неправомірність рішень суб'єктів владних повноважень, коли такі твердження виступають не власне позовною вимогою, а обґрунтуванням позовних вимог, не пов'язаних із визнанням протиправними та скасуванням таких рішень. Адже дуже часто суди відкидають обґрунтування позовних вимог посиланнями на неправомірність рішень суб'єктів владних повноважень саме тим, що відповідні рішення є чинними та не оскаржувалися і не скасовувалися в судовому порядку.

Варто також звернути особливу увагу на те, що Верховний Суд визнає, що *jura novit curia* поширюється як на матеріальні, так і на процесуальні норми. Так, наприклад, у Постанові від 16.06.2020 р. у справі № 145/2047/16-ц⁴⁵⁶ Верховний Суд (Велика Палата) зазначив: *«суд, з'ясувавши у розгляді справи, що сторона або інший учасник судового процесу в обґрунтування своїх вимог або заперечень послалися не на ті норми, що фактично регулюють спірні правовідносини, самотійно здійснює правильну правову кваліфікацію останніх та застосовує у прийнятті рішення саме такі норми матеріального і процесуального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини»* (п. 8.1).

Цікавим є висновок Верховного Суду у Постанові від 08.08.2019 р. у справі № 910/21468/17⁴⁵⁷ про те, що, виходячи із *jura novit curia*, «науково-правові експертні висновки» та подібні документи по суті є правовою позицією учасника справи, який подає, подібний документ, а не доказом. В цілому це узгоджується із логікою новели цивілістичних процесів – висновку експерта у галузі права – який не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду (див. ст.ст. 114-115 ЦПК України, ст.ст. 112-113 КАС України, ст.ст. 108–109 ГПК України).

⁴⁵⁶ Постанова Верховного Суду від 16.06.2020 у справі № 145/2047/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90933484>

⁴⁵⁷ Постанова Верховного Суду від 08.08.2019 у справі № 910/21468/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83876202>

Якісне узагальнення напрацьованої практики щодо *jura novit curia* виклав Верховний Суд (Велика Палата) у Постанові від 08.06.2021 р. у справі № 662/397/15-ц⁴⁵⁸:

«У цивільному процесуальному законодавстві діє принцип «jura novit curia» («суд знає закони»), який полягає в тому, що: 1) суд знає право; 2) суд самостійно здійснює пошук правових норм щодо спору безвідносно до посилання сторін; 3) суд самостійно застосовує право до фактичних обставин спору (da mihi factum, dabo tibi jus). Активна роль суду в цивільному процесі проявляється, зокрема, у самостійній кваліфікації судом правової природи відносин між позивачем та відповідачем, виборі і застосуванні до спірних правовідносин відповідних норм права, повного і всебічного з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні.

При вирішенні цивільного спору суд у межах своїх процесуальних повноважень та в межах позовних вимог, встановлює зміст (правову природу, права та обов'язки) правовідносин сторін, які впливають з встановлених обставин та визначає правову норму, яка підлягає застосуванню до цих правовідносин. Законодавець вказує саме на «норму права», що є значно конкретизованим, а ніж закон. Більш того, виходячи з положень ЦПК України така функціональність суду носить імперативний характер. Підсумок такої процесуальної діяльності суду знаходить своє відображення в судовому рішенні, зокрема в його мотивувальній і резолютивній частинах.

*Тому, обов'язок надати правову кваліфікацію відносинам сторін виходячи із фактів, установлених під час розгляду справи, та визначити, яка правова норма підлягає застосуванню для вирішення спору, покладено саме на суд, що є складовою класичного принципу *jura novit curia*.*

*При цьому незгода суду з наведеним у позовній заяві правовим обґрунтуванням щодо спірних правовідносин не є підставою для відмови в позові, оскільки згідно з принципом *jura novit curia* неправильна юридична кваліфікація позивачем і відповідачами спірних правовідносин не звільняє суд від обов'язку застосувати для вирішення спору належні приписи юридичних норм.*

Тобто суд, з'ясувавши під час розгляду справи, що сторона або інший учасник судового процесу на обґрунтування своїх вимог або заперечень послався не на ті норми права, що фактично регулюють

⁴⁵⁸ Постанова Верховного Суду від 08.06.2021 у справі № 662/397/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967336>

спірні правовідносини, самотійно здійснює правильну їх правову кваліфікацію та застосовує для прийняття рішення ті норми матеріального і процесуального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини.

[...] посилення суду в рішенні на інші норми права, ніж зазначені в позовній заяві, не може розумітися як вихід суду за межі позовних вимог. У зв'язку із цим суд, з'ясувавши при розгляді справи, що позивач послався не на ті норми, що фактично регулюють спірні правовідносини, самотійно здійснює правильну правову кваліфікацію останніх та застосовує в рішенні саме такі норми матеріального і процесуального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини.

Саме на суд покладено обов'язок надати правову кваліфікацію відносинам сторін виходячи з фактів, установлених під час розгляду справи, та визначити, яка правова норма підлягає застосуванню для вирішення спору».

Наявні деякі сучасні доктринальні спроби надати характеристику *jura novit curia* в українській правовій науці. Так, Олександр Івасин зазначає, що «застосування принципу «*jura novit curia*» («суд знає закони») передбачає, що суд: 1) не може виходити за межі позовних вимог; 2) має здійснювати юридичну кваліфікацію правовідносин та належним чином визначати норми права, які слід застосувати до спірних правовідносин; 3) повинен застосовувати такий принцип незалежно від заяв чи клопотань сторін; 4) повинен не порушувати принцип диспозитивності; 5) враховувати встановлені судами обставини у справі»⁴⁵⁹.

А. Потапенко вважає, що «самотійне застосування [матеріальних] норм судом за принципом *jura novit curia*» є однією з підстав «визначення вимоги ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного приватного права та інтересу»⁴⁶⁰ та зазначає, що «суд за принципом *jura novit curia* («суд знає закони») самотійно здійснює правову кваліфікацію спірних правовідносин та застосовує для прийняття рішення саме ті норми матеріального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини, що не приводить до зміни предмета позову та/або вибраного позивачем способу захисту. Помилкове посилення на норму матеріального права

⁴⁵⁹ Івасин О. Застосування принципу «*jura novit curia*» у судовій практиці верховного суду під час розгляду господарських спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 62.

⁴⁶⁰ Потапенко А. Вимога ефективного захисту права у процесуальних документах: погляд з позиції сторін цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 36, 39.

для обґрунтування предмета позову та/або вибраного позивачем способу захисту не буде визначальним під час вирішення спору судом»⁴⁶¹.

І. Міщенко (суддя Касаційного господарського суду Верховного Суду) формулює три основні елементи *jura novit curia*: «1) суд знає закон (на мій погляд, більш доречно використання терміну «право») 2) суд здійснює пошук та аналіз правових норм щодо спору безвідносно посилення сторін; 3) суд застосовує норми права до фактичних обставин спору (*da mihi factum, dabo tibi jus*)»⁴⁶².

Jura novit curia і принципи диспозитивності та змагальності

Відповідно до принципу диспозитивності, суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом (див. ст. 13 ЦПК України, ст. 9 КАС України, ст. 14 ГПК України).

У зв'язку із тим, що внаслідок застосування *jura novit curia* суд може не лише відійти від нормативного обґрунтування позову, але іноді й певною мірою змінити спосіб захисту (оскільки спосіб захисту ґрунтується передусім на правових нормах), постає важливе питання співвідношення *jura novit curia* та принципу диспозитивності.

Очевидно, що якщо абсолютизувати диспозитивність, то вона видається несумісною із *jura novit curia*. Однак необхідно пам'ятати, що жоден із процесуальних принципів не є абсолютним, і часто один принцип балансується іншим, як, наприклад, маємо у випадку двох пар діалектичних принципів «диспозитивність – публічність» та «змагальність – об'єктивна істина».

Важливе в цьому сенсі формулюванні *jura novit curia* міститься у Постанові Верховного Суду від 11.09.2019 р. у справі № 361/8742/15-ц⁴⁶³: «згідно з принципом *jura novit curia* («суд знає закони») під час розгляду справи суд має самостійно, виходячи із підстав позову, тобто фактичних обставин, встановити характер спірних правовідносин та застосувати відповідну норму права».

Це прочитання *jura novit curia* звертає нашу увагу на важливе обмеження: суд вільний (і зобов'язаний) самостійно кваліфікувати

⁴⁶¹ Потапенко А. Вимога ефективного захисту права у процесуальних документах: погляд з позиції сторін цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 35–42. С. 41.

⁴⁶² Міщенко І. «Суд знає закони» та змагальність сторін: баланс та взаємодія : *Презентація. ІХ Щорічний судовий форум*. 2020. С. 2. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_Mischenko.pdf

⁴⁶³ Постанова Верховного Суду від 11.09.2019 у справі № 361/8742/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84876645>

відносини, віднаходити та застосовувати відповідну норму права, однак залишаючись при цьому в межах підстав позову. Тобто, реалізуючи свободу і обов'язок відходити від нормативного обґрунтування позову, суд все ж залишається як в межах фактичного обґрунтування позовних вимог.

Принагідно слід зазначити, що Верховний Суд розділяє фактичні підстави позову – фактичні обставини, якими обґрунтовуються вимоги та заперечення та нормативні (правові) підстави позову – норми права та кваліфікація відносин, якими обґрунтовуються вимоги і заперечення. При цьому Верховний Суд вважає, що процесуальні кодекси під «підставами позову» мають на увазі саме фактичні підстави. Так, в Постанові Верховного Суду від 23.11.2021 р. у справі № 359/3373/16-ц⁴⁶⁴ Велика Палата зазначила наступне: *«предмет позову – це певна матеріально-правова вимога позивача до відповідача, стосовно якої позивач просить прийняти судове рішення. Підстави позову – це обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги щодо захисту права або охоронюваного законом інтересу. Від підстав позову слід відрізнити правові підстави позову (правове обґрунтування позову) – правову кваліфікацію обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги»* (п. 95.)

Зазначене є суттєвим чинником, який узгоджує *jura novit curia* та прямо відображений у позитивному процесуальному праві принципу диспозитивності в тій його частині, яка вимагає розгляду справи на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом. До речі, слід звернути увагу, що нормативний принцип диспозитивності «обмежує» суд саме доказами, поданими учасниками справи або витребуваними судом, а не обставинами, на підтвердження яких ці докази подані. Тобто, врахування обставин, які впливають із поданих доказів, але не артикульовані у заявах по суті справи, не є порушенням диспозитивності.

Також суд, очевидно, має враховувати і предмет позову, тобто зміст позовних вимог і формулювання запитуваних позивачем способів захисту, залишаючись принаймні концептуально в межах предмету позову.

Важливе доктринальне значення має інша Постанова Верховного Суду (Великої Палати) від 11.09.2019 р. у справі № 487/10132/14-ц⁴⁶⁵, де Суд зазначив: *«прокурор вважав застосовними до спірних правовідносин висновки Верховного Суду України, викладені у*

⁴⁶⁴ Постанова Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985>

⁴⁶⁵ Постанова Верховного Суду від 11.09.2019 у справі № 487/10132/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86243059>

постановах від 17 лютого 2015 р. у справі № 6-2407цс15 і від 13 травня 2015 р. у справі № 6-67цс15. У зазначених постановках Верховний Суд України правильно вказав на те, що неможливим є одночасне подання в'индикаційного та негаторного позову, й у випадках, коли такі вимоги заявлені одночасно, суд має самостійно визначити, яку вимогу по суті, а не за формою, поставив позивач, і застосувати належні норми права. Зазначений підхід відповідає принципу *jura novit curia* («суд знає закони»), згідно з яким неправильна юридична кваліфікація сторонами спірних правовідносин не звільняє суд від обов'язку застосувати для вирішення спору належні приписи юридичних норм» (п. 101).

Тобто, Верховний Суд цілком правильно, на нашу думку, орієнтує на те, що при активному застосуванні *jura novit curia* в умовах, коли позивач кваліфікував правовідносини та визначив застосовне право помилково, суд має, аби лишатися в межах предмету позову, враховувати саме суть позовних вимог, а не їх формальну сторону. Тобто суд має правильно витлумачити той «запит» про захист прав, свобод і законних інтересів, на якому ґрунтуються формалізовані у позовній заяві позовні вимоги. Наприклад, якщо особа зазнає порушень права власності і помиляється у виборі між в'индикаційною та негаторною вимогами, необхідно з'ясувати дійсну суть її вимоги, яка полягає в усуненні порушення права власності; якщо звільнений працівник помиляється у виборі способу захисту і просить не поновити його на роботі, а визнати наказ про звільнення нікчемним та застосувати наслідки нікчемності, то необхідно з'ясувати дійсну суть його вимоги, яка полягає у відновленні трудових правовідносин та компенсації втраченого заробітку тощо. Яскравим прикладом з практики є також застосування судом трансформація судом договірної вимоги у кондиційну: замість задоволення вимоги про стягнення грошових коштів в рахунок невиконаного договірного зобов'язання суд, встановивши, що договірні грошові зобов'язання не виникли, стягнув грошові кошти, набуті без достатньої правової підстави⁴⁶⁶.

Децо реакційна позиція з цього питання була висловлена в Ухвалах Верховного Суду від 08.07.2019 р.⁴⁶⁷ та від 23.09.2019 р.⁴⁶⁸ у справі № 917/1739/17, в якій Верховний Суд (у складі колегії суддів Касаційного господарського суду та палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського

⁴⁶⁶ Постанова Верховного Суду від 10.10.2019 у справі № 753/9947/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85032770>

⁴⁶⁷ Ухвала Верховного Суду від 08.07.2019 у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82860902>

⁴⁶⁸ Ухвала Верховного Суду від 23.09.2019 у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84454017>

суду відповідно) висловився за перегляд практики застосування *jura novit curia* саме з міркувань його нібито суперечностей із принципом диспозитивності, у зв'язку із чим передав справу на розгляд Великої Палати. Так, Суд зазначив, що *«вважає за необхідне відступити від висновку щодо можливості самотійного застосування судом для прийняття рішення саме тих норм матеріального і процесуального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини (у тому випадку, якщо це призводить до зміни предмета позову та/або обраного позивачем способу захисту)»* та висловив думку, що *«виходячи з аксіоми цивільного судочинства *jura novit curia* – «суд знає закон», при розгляді справи суд дійсно повинен надати правильну правову кваліфікацію відносинам сторін, яка проте не може бути застосована судом для вирішення спору по суті за відсутності відповідного клопотання позивача у справі, оскільки інший підхід суду порушив би принцип диспозитивності судового процесу та правомірні очікування як позивача (який звертається саме з певним чином обґрунтованою в правовому аспекті вимогою) так і відповідача (який заперечуючи проти позову наводить доводи саме щодо тих підстав та обґрунтувань, які наводяться позивачем у справі)»*.

Такі Висновки Суд обґрунтував, зокрема, наступним:

«[...] із запровадженням з 15.12.2017 нових процесуальних кодексів законодавцем принципово по-новому визначено роль суду, а саме: як арбітра, що надає оцінку тим доказом та доводам, що наводяться сторонами у справі, та не може діяти на користь будь-якої із сторін, що суперечитиме одному з основних принципів здійснення судочинства - диспозитивності судового процесу.

[...]

обґрунтування позову певними правовими нормами, як і посилання на фактичні обставини справи та визначення предмету спору, процесуальним законом покладено саме на позивача, у зв'язку з чим у відповідача у справі виникають певні правомірні очікування оскільки реалізація його прав на захист проти позову перебуває у прямому причинно-наслідковому зв'язку з правовими підставами, викладеними саме позивачем, а не тими, що можуть бути додатково самотійно визначені судом.

[...]

відсутність законодавчо закріпленого визначення поняття "спосіб захисту права та/або інтересу" не виключає виокремлення матеріально-правового та процесуально-правового аспектів захисту цивільного права та інтересу.

Так, матеріально-правовий аспект захисту цивільних прав та інтересів насамперед полягає у з'ясуванні, чи має особа таке право або

інтерес та чи були вони порушені або було необхідним їх правове визначення.

У свою чергу процесуально-правовий аспект захисту права полягає в тому, що суди розглядають в порядку відповідного виду судочинства справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із відповідних відносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства. При цьому вказаний аспект включає в себе не лише правильність обрання передбаченого законом або договором способу захисту, але і необхідність належного правового обґрунтування вимог відповідними нормами права.

Тобто, саме на позивача покладено обов'язок у позовній заяві викласти обставини, якими він обґрунтовує свої вимоги, зазначити докази, що підтверджують вказані обставини, а також вказати правові підстави позову, а суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, при розгляді справи повинен надати правильну правову кваліфікацію відносинам сторін, виходячи з фактів, установлених під час розгляду справи, і не застосовує самостійно для прийняття рішення ті норми матеріального і процесуального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини, якщо позивач не обґрунтовує ними свої вимоги з наданням відповідних доказів, і застосування цих норм призводить до зміни предмета позову або обраного способу захисту прав та інтересів».

Однак Велика Палата Верховного Суду із цими доводами Колегії та Палати Касаційного господарського суду не погодилася, і у Постанові від 04.12.2019 р. у справі № 917/1739/17⁴⁶⁹ зазначила, що не вбачає підстав для відступу від відповідних висновків та повторно висловилася про те, що «саме на суд покладено обов'язок надати правову кваліфікацію відносинам сторін виходячи із фактів, установлених під час розгляду справи, та визначити, яка правова норма підлягає застосуванню для вирішення спору. Самостійне застосування судом для прийняття рішення саме тих норм матеріального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини, не призводить до зміни предмета позову та/або обраного позивачем способу захисту» (п. 86).

*В цілому вважаємо, що рішення Великої Палати в цьому випадку було правильним. З огляду на викладене вище вважаємо, що *jura novit curia* не суперечить принципу нормативного диспозитивності ані в частині невиходу за межі позовних вимог (якщо зберігається «дух»*

⁴⁶⁹ Постанова Верховного Суду від 04.12.2019 у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237>

позовних вимог), ані в частині врахування лише доказів, які у встановленому порядку подані до суду чи витребувані судом. Пропозиція ж Колегії та Палати Касаційного господарського суду застосовувати *jura novit curia* лише за клопотанням зацікавленого учасника справи нівелює всю суть *jura novit curia*, яка полягає у незалежному від сторін визначенні застосовного права.

Водночас позиція ж Колегії та Палати Касаційного господарського суду актуалізувала питання співвідношення *jura novit curia* та принципу змагальності. Останній передбачає зокрема свободу і рівність сторін у формуванні, обґрунтуванні та доведенні перед судом своєю правової позиції у справі (т.зв. принцип *audi alteram partem* – «хай буде вислухана і інша сторона»). Якщо залишити за дужками *jura novit curia*, цивілістичні процесуальні кодекси України надають адекватні процесуальні можливості для реалізації *audi alteram partem*, передусім через логічну послідовність заяв по суті справи: позовна заява (+ опціональні заяви про зміну предмета або підстав позову) – відзив – відповідь на відзив – заперечення – пояснення третьої особи щодо позову або відзиву – заяви про надання додаткових пояснень. Завдяки тому, що встановлені чітку послідовність та строки подання цих заяв по суті справи, які по суті обмежені початком стадії розгляду справи по суті, практично виключається (за умов дотримання судом процесуального права) позбавлення сторони права «бути вислуханою». Однак якщо врахувати право і обов'язок суду вдатися до доктрини *jura novit curia*, а також те, що зробити це (тобто застосувати інші правові норми та/або інші способи захисту, аніж «обговорювалися» сторонами у заявах по суті справи) суд може в будь-який момент до ухвалення рішення по суті справи (оскільки іншого не передбачено законом), то тут дійсно виникають суттєві сумніви щодо того, чи не порушується принцип змагальності та *audi alteram partem*, а також принцип легітимних очікувань як елемент принципу верховенства права у тому випадку, коли сторони дізнаються про застосування *jura novit curia* лише із рішення по суті. Адже практично в кожному такому випадку застосування *jura novit curia* явно буде на користь однієї сторони та проти інтересів іншої сторони, а сторони були позбавлені можливості висловитися із приводу норм, застосованих через *jura novit curia*, у будь-якій належній процесуальній формі.

Крім того, як правильно відмічає *Daan Asser*⁴⁷⁰, наявний суттєвий зв'язок питань права та питань факту, який полягає в тому, що від того,

⁴⁷⁰ Daan Asser. Audi et alter am partem: a limit to judicial activity. *The Roman Law Tradition* / Ed. By A.D.E. Lewis and D. J. Ibbetson. Cambridge University Press, 1994 (2004). 234 p. + XIII. P. 209–223. P. 217.

про застосування яких саме норм просять (або заперечують) сторони, залежить і коло обставин, які мають правове значення для застосування цих норм, тобто предмет доказування. Відтак під загрозою від «несподіваного» застосування *jura novit curia* опиняється і принцип змагальності в цілому як право обґрунтовувати свої вимоги і заперечення та доводити відповідні обставини.

Фундамент можливого вирішення цього протиріччя між *jura novit curia* та *audi alteram partem* ми вбачаємо у чинному регулюванні процесуальної діяльності на стадії підготовчого провадження. Завданням цієї стадії закон визначає, зокрема, «остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу» (див. ст. 189 ЦПК України, ст. 173 КАС України, ст. 177 ГПК України). Вважаємо, що в більшості випадків вже на цій стадії суд має можливість принаймні висловити свою думку про застосовне право і про можливе застосування *jura novit curia*, аби надати учасникам справи можливість належним чином відреагувати. Тому доцільно обмежити застосування судом *jura novit curia* вимогою про оголошення судом про можливість застосування *jura novit curia* на стадії підготовчого провадження. Такі стадійні рамки можна було б поширити і на стадію розгляду справи по суті, однак допоки відсутнє процесуальне регулювання повернення зі стадії розгляду справи по суті до підготовчого провадження таке рішення виглядає сумнівним. При цьому, оскільки застосування належного права в рамках доктрини *jura novit curia* є обов'язком суду, то незастосування судом першої інстанції *jura novit curia* може бути доводом при оскарженні в апеляційній та касаційній інстанціях. Вважаємо, що доцільно відобразити таке правило принаймні в позиціях Верховного Суду, а в ідеалі – забезпечити позитивно-правове процесуальне регулювання застосування *jura novit curia*.

Викладене вище про співвідношення *jura novit curia* та принципів диспозитивності та змагальності дозволяє зробити висновок, що *jura novit curia* певним чином балансує ці принципи, утримує їх від абсолютизації а суд – від надмірного формалізму – в тій мірі, в якій це може зашкодити інтересам реалізації мети цивілістичного процесу. Відтак *jura novit curia*, як і принципи публічності та об'єктивної істини, перебуває у діалектичному зв'язку із принципами диспозитивності та змагальності, що дає змогу (вкупі із власне змістом *jura novit curia*) вважати, що *jura novit curia* є одним із проявів принципів публічності та об'єктивної істини. А з огляду на те, що *jura novit curia* спрямована передусім на реалізації належного і застосовного матеріального права та забезпечення судового захисту прав, його можна вважати також проявом або наслідком глобального принципу верховенства права.

Передумови та прояви jura novit curia в позитивному українському праві

Хоча *jura novit curia* не має безпосереднього іменування у нашому позитивному праві, в останньому можна віднайти як норми, які можна вважати передумовами або обґрунтуванням *jura novit curia*, так і норми, які можна вважати проявами *jura novit curia*.

Однією із нормативних передумов та засадничих підстав існування та застосування *jura novit curia* є сформульовані у наших процесуальних кодексах завдання цивільного, господарського і адміністративного судочинства, а саме: 1) справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК України); 2) справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави (ч. 1 ст. 2 ГПК України); 3) «справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» (ч. 1 ст. 2 КАС України).

Як видно, саме ефективний захист прав, свобод та інтересів є основним завданням цивілістичного судочинства. Варто також відзначити, що ЦПК України та ГПК України передбачили також, що суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися цим завданням, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі (ч. 2 ст. 2 ЦПК України, ч. 1 ст. 2 ГПК України).

А. Потапенко обґрунтовує, що застосування *jura novit curia* спрямоване передусім на виконання цього завдання, тобто на ефективний захист права⁴⁷¹.

Тут маємо зазначити, що захисту підлягають не лише права, свободи та інтереси позивача, але також і права, свободи та інтереси відповідача та інших учасників справи, адже позовні вимоги, які не мають належних правових підстав, є тим же невизнанням чи оспорюванням прав відповідача. Враховуючи, що застосування *jura*

⁴⁷¹ Потапенко А. Вимога ефективного захисту права у процесуальних документах: погляд з позиції сторін цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 41.

novit curia все ж має тенденцію бути більш сприятливою для позивача, ми ще раз підкреслюємо необхідність забезпечення вимог змагальності, в т.ч. *audi alteram partem*, способом, про який йшлося вище.

Також до засадничих нормативних положень, які зумовлюють або виправдовують застосування *jura novit curia* є наступні.

1. Можливість застосування судом способів захисту, не поіменованих в законі або договорі. Відповідно до ч. 2 ст. 5 ЦПК України, «у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону». Аналогічне положення міститься в ч. 2 ст. 5 ГПК України. Дещо інакша редакція міститься у ч. 2 ст. 5 КАС України: «захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, може здійснюватися судом також в інший спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень».

Отже, процесуальний закон дозволяє певну зміну судом застосовуваного способу захисту (а точніше – віднайдення способу захисту, якщо він не передбачений законом чи договором) порівняно із формулюванням позовних вимог, але «відповідно до викладеної в позові вимоги». Аналогічна зміна може відбуватися і при застосуванні *jura novit curia*.

Таким чином знімаються побоювання щодо того, що суд, застосовуючи *jura novit curia*, в порушення вимог диспозитивності виходить за межі позову, – за умови, звісно, збереження «духу», загальної спрямованості вимог.

2. Вимоги судові при розгляді та вирішенні справи керуватися принципами верховенства права, (ст. 10 ЦПК України, ст. 11 ГПК України, ст.ст. 6, 7 КАС України).

О. Івасин слідом за К. М. Пільковим правильно вважає, що «в українському цивільному процесуальному законодавстві відсутність вимоги вказувати у позовній заяві норми, які підлягають застосуванню, та встановлювати їх зміст є проявом дії принципу «*iura novit curia*»»⁴⁷²⁴⁷³.

⁴⁷² Івасин О. Застосування принципу «*jura novit curia*» у судовій практиці верховного суду під час розгляду господарських спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 59.

⁴⁷³ Пільков К. М. Особливості предмету доказування в міжнародному комерційному арбітражі. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4(69). С. 155.

Цілком погоджуємося із цим. Однак тут слід зазначити, що на фоні інших процесуальних кодексів виділяється ГПК України, який, на відміну від ЦПК України та КАС України вимагає у позовній заяві зазначати «правові підстави позову» (п. 5 ч. 3 ст. 162), а у відзиві – «заперечення [...] із посиланням на відповідні [...] норми права» (п. 5 ч. 3 ст. 165).

Вважаємо такі норми ГПК України такими, що не відповідають ані загальним, ані галузевим принципам судочинства, та підлягають виключенню.

Наступним проявом *jura novit curia* можна вважати правила вибору матеріального права та вирішення ситуацій суперечливості чи відсутності правового регулювання (ст. 10 ЦПК України, ст. 11 ГПК України, ст.ст. 6, 7 КАС України).

Так, відповідно до вказаних норм позитивного права:

1) суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

2) суд застосовує інші правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України;

3) суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику ЄСПЛ як джерело права;

4) суд застосовує норми права інших держав у разі, коли це передбачено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України;

5) якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії;

6) у разі невідповідності правового акту правовому акту вищої юридичної сили суд застосовує норми правового акту вищої юридичної сили;

7) у разі невідповідності правового акту міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір України;

8) якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права) (ГПК України додатково передбачає застосування звичаїв ділового обороту пріоритетно перед аналогією закону та

аналогією права; КАС України забороняє застосування аналогії закону та аналогії права для визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади та місцевого самоврядування);

9) забороняється відмова у розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини.

Jura novit curia також відображається у регулюванні діяльності суду у підготовчому провадженні. Так, серед завдань підготовчого провадження визначаються, зокрема, остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, а також визначення обставин справи, які підлягають встановленню (див. ст. 189 ЦПК України, ст. 173 КАС України, ст. 177 ГПК України).

Вимога законності та заснованості на засадах верховенства права судових рішень і їх відповідності засадам судочинства (див. ст. 263 ЦПК України, ст. 242 КАС України, ст. 236 ГПК України) також слід розглядати як прояв *jura novit curia*.

Так само *jura novit curia* проявляється у необмеженості суду апеляційної інстанції доводами та вимогами апеляційної скарги. Так, суд апеляційної інстанції не обмежений доводами та вимогами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права (див. ст. 367 ЦПК України, ст. 308 КАС України, ст. 269 ГПК України).

Обсяг «*jura*» та «*novit*» у *jura novit curia*

Неминуче виникає питання, що є являє собою «*jura*», яке «*curia*» мусить «*novit*». Хоча у більшості випадків суди посиляються на варіант перекладу «суд знає закон», очевидно, що в умовах плюралізму джерел права та схиляння нашої правової системи до концепцій природного права правильнішим буде тлумачення «суд знає право». Тому в цьому питанні слід погодитися із Іваном Міщенком⁴⁷⁴, який надає перевагу саме такому прочитанню.

Очевидно, що *jura-право* є саме правом в об'єктивному розумінні, тобто правилами поведінки, а не суб'єктивними юридичними можливостями конкретної особи.

Jura-право охоплює як приватне, так і публічне право. Адже всі відмінності, які можна виявити у публічному та приватному праві, не впливають на логіку та обґрунтування *jura novit curia*. На користь цього

⁴⁷⁴ Міщенко І. «Суд знає закони» та змагальність сторін: баланс та взаємодія : Презентація. IX Щорічний судовий форум. 2020. С. 2. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_Mischenko.pdf

свідчить також активне застосування *jura novit curia* у адміністративному судочинстві.

Jura-право охоплює як матеріальне, так і процесуальне право. На користь цього свідчить згадана вище позиція Верховного Суду – п. 8.1. Постанови Верховного Суду (Великої Палати) від 16.06.2020 р. у справі № 145/2047/16-ц⁴⁷⁵. Крім того, всі відмінності, які можна виявити у матеріальному та процесуальному праві, не впливають на логіку та обґрунтування *jura novit curia*.

Слід звернути також на поділ права на право національне та право міжнародне, а також на можливість ситуацій, коли суд має застосовувати право інших держав.

Щодо віднесенні міжнародного права до *jura-права* особливих пересторог не виникає, оскільки включеність норм міжнародних договорів, на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до національного права України передбачена Конституцією України (ч. 1 ст. 9), а примат норм міжнародного права над національним практично повсюдно встановлено галузевими джерелами національного права. Крім того, цивілістичні процесуальні кодекси також надають пріоритет нормам міжнародного права, безвідносно до галузевої належності відносин.

Проблемним є питання включення до *jura-права* права інших держав. Очевидно, що суд не може знати право усіх зарубіжних країн. Саме у зв'язку із цим у науковій думці, особливо у рефлексіях міжнародного комерційного арбітражу, міжнародного цивільного процесу, сильна думка про те, що *jura novit curia* не стосується іноземного (екстериторіального) права, а питання змісту права тієї чи іншої країни має доводитися сторонами нарівні із питаннями факту.

Тут ми впритул підходимо до іншого питання – що ж розуміється під «*novit*» («знає») у *jura novit curia*. Л. В. Терентьева, наприклад, зазначає, що ««*jura novit curia*» включає не лише факт того, що право відомо суду, але і самостійність пошуку права для правильної оцінки фактичних обставин і застосування правом судом»⁴⁷⁶. З огляду на обсяги нормативного матеріалу національного права можна з очевидністю сказати, що жоден суддя не може не те що дослівно, але навіть і по суті знати (у значенні бути здатним відтворити без звернення до відповідного джерела права) не лише національне право в цілому, але навіть і ту його частину, яка типово застосовується у тому чи

⁴⁷⁵ Постанова Верховного Суду від 16.06.2020 у справі № 145/2047/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90933484>

⁴⁷⁶ Терентьева Л. В. Общеправовая презумпция *jura novit curia* и отраслевая презумпция *jura aliena novit curia* международного гражданского процесса. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2018. № 3. С. 195–197.

іншому судочинстві. Щоразу суд все ж звіряє свої знання про об'єктивне право із його джерелами. Тому ані жодної вимоги дослівно «знати» право, ані такої презумпції *jura novit curia* насправді не встановлює; натомість *novit-знає* тут вживається передусім у переносному значенні, та означає, що саме на суд покладається обов'язок встановити питання права, інакше кажучи – *дізнатися право*. Тому *jura novit curia* має радше тлумачитися як «нехай суд *дізнається право*», «суд повинен *дізнатися право*» («*curia debet cognoscere legem*») та передбачає, що питання права встановлюються судом *ex officio*.

Покладення обов'язку *дізнатися право* саме на суд є раціональним, оскільки суддя є фахівцем в галузі права, і правозастосування є його професією та основою здійснюваних ним владних повноважень. Звичайно, для того, аби суди ефективно виконували обов'язок *дізнатися право*, необхідні певні передумови, в тому числі: (1) забезпечення фаховості суддів, що досягається, зокрема, встановленням законом вимог до кандидатів на посаду судді та порядком відбору і призначення на цю посаду; (2) організаційне та матеріально-технічне забезпечення доступу суду до джерел права; (3) встановлення відповідних процесуальних можливостей для суду.

Тобто між *jura novit curia* щодо національного права та *jura novit curia* щодо зарубіжного права різниця полягає не у змісті самого принципу *jura novit curia*, а у реальних можливостях виконати його вимоги. Тому питання про застосовність *jura novit curia* судами тієї чи іншої держави (юрисдикції) щодо зарубіжного права повинно вирішуватися з огляду на те, наскільки забезпеченим є сама можливість виконання судом свого обов'язку *дізнатися право*.

Закон України «Про міжнародне приватне право»⁴⁷⁷ врегульовує, в тому числі, питання встановлення змісту норм права іноземної держави. Так, при застосуванні права іноземної держави суд чи інший орган встановлює зміст його норм згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі (ч. 1 ст. 8); з метою встановлення змісту норм права іноземної держави суд чи інший орган може звернутися в установленому законом порядку до Міністерства юстиції України чи інших компетентних органів та установ в Україні чи за кордоном або залучити експертів (ч. 2 ст. 8); особи, які беруть участь у справі, мають право подавати документи, що підтверджують зміст норм права іноземної держави, на які вони посилаються в обґрунтуванні своїх вимог або заперечень, іншим чином сприяти суду чи іншому органу у встановленні змісту цих норм (ч. 3

⁴⁷⁷ Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>

ст. 8); якщо зміст норм права іноземної держави в розумні строки не встановлений, незважаючи на вжиті згідно з цією статтею заходи, застосовується право України (ч. 4 ст. 8).

Реалізації ч. 2 ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» сприяє інститут висновку експерта у галузі права (див. ст.ст. 114, 115 ЦПК України, ст.ст. 108, 109 ГПК України, ст.ст. 112, 113 КАС України), предметом якого може бути «зміст норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі».

Важливо, що законодавець встановив своєрідний запобіжник на випадок, якщо суду, незважаючи на вжиті заходи, не вдасться дізнатися іноземне право, – можливість застосування українського права (ч. 4 ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право»).

З огляду на викладене можна вважати, що в українській правовій системі *jura novit curia* може поширюватися і фактично поширюється на іноземне право.

У цивілістичних типах процесу, особливо в цивільному та господарському, велике значення для регулювання спірних правовідносин часто мають положення договорів, укладених сторонами та/або іншими учасниками процесу чи навіть третіми особами. Ми залишимо за дужками дискусію про нормативність положень та умов договорів, а також про їх статус як джерела права. Безсумнівним залишається те, що договори, як правило, містять не лише положення, які опосередковують саме виникнення зобов'язань, але і нормативні положення, які регулюють відносини сторін.

У зв'язку із цим слід з'ясувати, як *jura novit curia* співвідноситься із договірним регулюванням спірних відносин. Вважаємо, що договірне регулювання спірних відносин має подвійну природу, оскільки одночасно є і питанням факту, і питанням права. Договірне регулювання є питанням факту в тому, що стосується самого факту укладення відповідного договору, його об'єктивної форми, його дійсності, настання чи ненастання юридичних фактів, з якими договір пов'язує виникнення чи модифікацію спірних правовідносин. Однак як тільки договірне регулювання як питання факту було доведено учасниками справи, це питання «знімається», оголюючи регулятивну сутність договору; перед судом договірне регулювання постає вже як питання права, тобто як сукупність правил поведінки у спірних правовідносинах, визначених самими сторонами. Тому активність пізнання судом договірного регулювання як питання права повинно коритися вимогам *jura novit curia*. А отже, суд повинен самостійно та незалежно від посилянь учасників справи: (1) дослідити та взяти до уваги усі положення договору; (2) перевірити застосовність умов

договору, у тому числі з'ясувати, чи не суперечать вони імперативним нормам позитивного права; (3) перевірити кваліфікацію спірних правовідносин учасниками справи, якщо така кваліфікація спирається на договірні норми; (4) скорегувати застосований спосіб захисту відповідно до релевантних умов договору тощо.

Зазначене також актуалізує питання всезагальної та повної доступності *jura* (принаймні в національному вимірі) для пізнання з боку *curia*. Також важлива така доступність і для усіх учасників правовідносин, адже доступність нормативного матеріалу є необхідною передумовою для реалізації принципів належного урядування, юридичної визначеності та легітимних очікувань як складових принципу верховенства права. І якщо питання доступності нормативно-правових актів для широкого загалу і професійної спільноти здебільшого вже не є проблемним, такою є доступність деяких «нетрадиційних» джерел права.

Так, наприклад, сучасне українське право надає висновкам Верховного Суду щодо застосування норм права обов'язкової сили. Формально вони являють собою обов'язкові тлумачення, а по суті часто набувають регулятивного значення в такій мірі, що впритул наближає їх до норм права, а відповідні постанови Верховного Суду – до джерел права.

Так, відповідно до ч. 5 і 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»⁴⁷⁸, висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду: 1) висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права; 2) є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права.

Слідування висновкам Верховного Суду процесуальні кодекси вважають елементом вимоги законності судових рішень: ч. 4. ст. 263 ЦПК України, ч. 4. ст. 236 ГПК України, ч. 5 ст. 242 КАС України із незначними редакційними відмінностями встановлюють, що «при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду». Невраховання апеляційним судом висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду, є підставою для касаційного оскарження (п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК України, п. 1 ч. 2 ст. 287 ГПК України, п. 1 ч. 4 ст. 328 КАС України).

⁴⁷⁸ Про судоустрій і статус суддів : Закону України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

Однак ані законодавство про судочинство, ані процесуальні кодекси не встановлюють жодних специфічних обов'язків щодо обліку, систематизації та спеціального оприлюднення висновків Верховного Суду. Внаслідок цього їх доступність для зацікавлених осіб є значно нижчою, аніж доступність норм права, вміщених у нормативно-правові акти. При цьому не існує чітких правил навіть щодо того, як саме слід позначати при підготовці судового рішення та ідентифікувати в подальшому ті судження Верховного Суду, які вважаються висновками щодо застосування норм права.

Ситуація також значно ускладнюється динамічністю висновків Верховного Суду та невпорядкованістю такої динамічності. Процесуальні кодекси містять правила щодо порядку відступлення Верховним Судом від своїх попередніх висновків. Крім того, непоодинокі ситуації паралельного існування двох суперечливих висновків Верховного Суду, або плавний перехід практики Верховного Суду від відданості одному висновку до застосування іншого без проходження формальної процедури відступлення. Більше того, Верховний Суд, відступаючи від висновку, не зобов'язаний вичерпно перераховувати усі попередні свої постанови, в яких такий висновок був викладений.

Все це також негативно впливає на доступність висновків Верховного Суду та на можливість реалізації щодо них *jura novit curia* та природної вимоги їх доступності для всіх, кого вони можуть стосуватися.

В цьому не можна звинувачувати сам Верховний Суд, адже законодавець не передбачив ані нормативного, ані організаційного, ані матеріально-технічного забезпечення роботи із забезпечення належного обліку, систематизації та оприлюднення висновків Верховного Суду. Навпаки, Верховний Суд, наскільки має можливість, намагаються хоча б частково заповнити цю прогалину, публікуючи дайджести та огляди судової практики, намагаючись забезпечити анований облік принаймні тих справ, які розглядаються Великою Палатою тощо⁴⁷⁹.

У зв'язку із викладеним вбачається за необхідне:

1) встановити вимоги щодо формулювання, безумовного та однозначного виділення висновків Верховного Суду щодо застосування норм права та рішень про відступлення від таких висновків у текстах постанов Верховного Суду;

⁴⁷⁹ Аналіз судової практики. Верховний Суд. Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/analiz/>

2) встановили і забезпечити облік, систематизацію та опублікування висновків Верховного Суду щодо застосування норм права та рішень про відступлення від таких висновків.

Правова природа *jura novit curia*

Верховний Суд називає *jura novit curia* і правилом⁴⁸⁰, і принципом⁴⁸¹, і аксіомою⁴⁸², і презумпцією⁴⁸³. Серед згаданих вище українських наукових праць ми вже зустрічали найбільш розповсюджене визначення *jura novit curia* як принципу. А В. А. Кройтор, наприклад, вважає, що *jura novit curia* (у формулюванні автора – «суд повинен сам знати закон») є аксіомою цивільного судочинства⁴⁸⁴.

Л. В. Терентьєва також надає діапазон «титулів» правової природи *jura novit curia*, які зустрічаються в літературі: принцип, аксіома, презумпція, фікція⁴⁸⁵. Авторка заперечує природу *jura novit curia* як фікції, спростовуючи головний контраргумент – про те, що *jura novit curia* є фікцією, оскільки суддя не може знати «у повному обсязі весь правовий масив» – і зазначаючи, що хоча ця «частина» *jura novit curia* дійсно є маломожливою (невірогідною), однак інша частина *jura novit curia*, яка зобов'язує суд самостійно віднаходити застосовні норми права, не відповідає критеріям фікції⁴⁸⁶. Аксіоматичну природу *jura novit curia* Л.В. Терентьєва відкидає, оскільки *jura novit curia* «не може бути ані абсолютного вірним, ані невірним судженням з огляду на допустимість окремих виключень із нього»⁴⁸⁷.

Із такими висновками авторки можна погодитися, але їх мотивація вимагає уточнення. Так, відносити *jura novit curia* до фікцій неможливо передусім тому, що фікції як засіб юридичної техніки являють собою встановлення «за замовчуванням» неспростовної дійсності і доведеності

⁴⁸⁰ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.01.2015 у справі № 6-42397св14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42825100>

⁴⁸¹ Постанова Верховного Суду від 12.06.2019 у справі № 487/10128/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541621>

⁴⁸² Постанова Верховного Суду від 15.07.2019 у справі № 569/8845/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83230316>

⁴⁸³ Постанова Верховного Суду від 08.08.2019 у справі № 910/21468/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83876202>

⁴⁸⁴ Кройтор В. А. Правові аксіоми в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018 № 32. С. 50.

⁴⁸⁵ Терентьєва Л. В. Общеправовая презумпция *jura novit curia* и отраслевая презумпция *jura aliena novit curia* международного гражданского процесса. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2018. № 3. С. 197.

⁴⁸⁶ Терентьєва Л. В. Вказ. праця. С. 197.

⁴⁸⁷ Терентьєва Л.В. Вказ. праця. С. 197.

якоїсь певної обставини. Іншими словами, фікція стосується питань факту. У випадку ж із *jura novit curia* не йдеться про буквально встановлення того факту, що суд (тим більше абстрактний суд) знає право, а про, як ми встановили раніше, обов'язок суду знати (дізнатися) право.

Що ж до аксіом зазначимо, що, на нашу думку, аксіоми як неоспорюване твердження, яке не підлягає доведенню та покладається в основу подальших умовиводів, не властиве ані юридичній техніці викладу нормативного матеріалу (оскільки норми права, правові приписи як такі не мають атрибуту істинність/хибність), ані юридичній науці, яка не потребувала для свого розвитку тих чи інших початкових «засад», які не могли бути виведені з емпіричного правового матеріалу та/або теоретично обґрунтованими, ані правозастосовчій діяльності та доказуванню, оскільки в їх межах те, що можна було б представити як аксіому, насправді виявляється або неспростовною презумпцією, або фікцією, або загальновідомими обставинами. Слід також вказати на сумнівність наукової категорії правових аксіом як такої, оскільки апологетичні теоретичні розробки так і не надали задовільної відповіді на питання про істотні ознаки, які відмежовували б «аксіоми» від принципів, презумпцій, фікцій та інших суміжних категорій.

Також Л. В. Терентьєва заперечує проти кваліфікації *jura novit curia* як принципу права: «вірогіднісний характер припущення про знання судом права і можливість його спростування також не дозволяє відносити дану сентенцію до принципів права, оскільки, по-перше, принципи права не можуть мати будь-яких надприродних засад (Радько Т. Н., Лазарев В. В., Морозова Л. А., 2016); а по-друге, будучи засадничими положеннями, вони не можуть піддаватися будь-якому сумніву та мати властивість спростовності (Логинов А. С., 2010; Луткова О. В., 2016)»⁴⁸⁸.

Натомість Л. В. Терентьєва наполягає на кваліфікації *jura novit curia* як презумпції. Авторка пояснює це так, що «у твердженні «*jura novit curia*» сформульовані закономірності певного етапу правозастосовчої діяльності, через що дана презумпція може бути також віднесена до загальноправової презумпції, пов'язаної з характеристикою правозастосовчої діяльності державних органів, що включає презумпції істинності правозастосовного акта, істинності судового рішення (вироку), законності правозастосовних процедур»⁴⁸⁹. Неважко помітити, що при спростуванні кваліфікації *jura novit curia* як принципу права авторка вже наперед презюмувала, що *jura novit curia* є презумпцією.

⁴⁸⁸ Терентьєва Л.В. Вказ. праця. С. 198.

⁴⁸⁹ Терентьєва Л.В. Вказ. праця. С. 199.

У цих двох аспектах із Л. В. Терентьевою не можемо погодитися. По-перше, незрозуміло, яка саме надприродна засада прихована у *jura novit curia*; по-друге, абсолютність та безсумнівність принципів є хибною посилкою, адже будь-які принципи мають межі, передусім визначені їх нормативним змістом; більшість принципів урівноважується іншими принципами. Останнє досить добре видно у принципах судового процесу, де діалектичні та багато в чому антонімічні пари принципів «змагальність – об’єктивна істина» та «диспозитивність – публічність», урівноважуючись у певних пропорціях, створюють основу, «каркас» процесуальної форми в рамках того чи іншого виду судочинства.

Далі, правова презумпція являє собою припущення про певні факти (обставини), яке в ході правозастосування і доказування вважається дійсним (а відповідні факти / обставини – наявними), доки належними засобами доказування не доведено іншого. Судження, яке складає зміст *jura novit curia*, є не фактологічним (тобто не є судженням про певні обставини) і стосується не питань факту, а деонтичним (тобто є судженням про правило поведінки), і стосується питань права. Тому про жодне спростування *jura novit curia* не може бути мови в принципі, а отже *jura novit curia* не є презумпцією.

Звичайно, в окремих випадках ми можемо спостерігати певне споріднення і взаємне наближення презумпцій та принципів. Так, в КПК України «презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини» подається як одна із засад (принципів) кримінального судочинства. Однак це не означає ані єдності правової природи принципу та презумпції, ані вільного перетворення одного на інше. Презумпція невинуватості саме як презумпція стосується саме питань факту – наявності / відсутності вини. Відповідний же принцип кримінального судочинства є деонтичним судженням про необхідність неухильного слідування цій презумпції у кримінальному судочинстві та знаходить свій нормативний вираз у правових нормах, які забезпечують слідування презумпції невинуватості.

Таким чином, *jura novit curia* не є фікцією, аксіомою чи презумпцією. Найбільше серед розглянутих чотирьох категорій правової науки пасує для опису правової природи *jura novit curia* є саме категорія принципу права. Враховуючи, що *jura novit curia* твориться передусім юридичною доктриною та доктринально зорієнтованою судовою практикою, часто не маючи прямого нормативного закріплення (іменування), можливим є також з певною умовністю вважати *jura novit curia* теоретико-прикладною доктриною.

Таким чином, *jura novit curia* – це притаманний українським цивілістичним процесам процесуальний принцип (доктрина), який

покладає на суд обов'язок самостійно встановлювати питання права, зокрема визначати застосовне право, з'ясувати його дійсний зміст, кваліфікувати спірні відносини та відповідним чином узгоджувати із цим свої рішення, у тому числі застосовувані способи захисту, незалежно від кваліфікації спірних відносин учасниками справи та наведених ними правових норм та інших вирішень питань права учасниками справи. *Jura novit curia* втім не передбачає виходу суду за межі суті предмету позову та підстав позову.

Jura novit curia є одним із елементів стандарту належного судочинства. Учасники справи мають право розраховувати на реалізацію *jura novit curia* судом, і можуть посилатися на його нереалізацію при апеляційному та касаційному оскарженні.

Jura novit curia є одним із проявів принципів публічності та об'єктивної істини, перебуваючи при цьому у діалектичному зв'язку та певній рівновазі із принципами диспозитивності та змагальності.

Jura novit curia поширюється на всі норми та джерела права, на публічне і приватне право, на матеріальне і процесуальне право, на національне, міжнародне та зарубіжне право. Якщо певні обставини мають змішаний характер, відносячись одночасно і до питань права, і до питань факту, *jura novit curia* є застосовною до таких обставин в тій їх частині, яка являє собою питання права (наприклад, нормативний зміст договору).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Бурмич и другие против Украины»: каковы последствия для государства и заявителей? URL: <https://pravo.ua/burmich-i-drugie-protiv-ukrainy-kako/> (дата звернення: 01.11.2021).
2. Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities. European Union Agency for Fundamental Rights. Luxembourg, 2010. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1520-report-access-to-justice_EN.pdf (дата звернення: 10.09.2020).
3. Access to Justice. Practice Note. UNDP. 2004. URL: https://www.undp.org/content/dam/aplaws/publication/en/publications/democratic-governance/dg-publications-for-website/access-to-justice-practice-note/Justice_PN_En.pdf (дата звернення 20.12.2020).
4. Access to Justice. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/access-to-justice-and-rule-of-law-institutions/access-to-justice/> (дата звернення: 20.04.2020).
5. Affaire Des Essais Nucléaires (Australie c. France). 20 December 1974. URL: <https://web.archive.org/web/20170215082107/http://www.icj-cij.org/docket/files/58/6093.pdf> (дата звернення 27.12.2020).
6. Andrews N. Fundamental Principles of Civil Procedure: Order Out of Chaos. In: Kramer, X., Rhee, C. (eds) Civil Litigation in a Globalising World. T.M.C. Asser Press. 2012. URL: https://doi.org/10.1007/978-90-6704-817-0_2 (дата звернення 17.01.2022).
7. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "adversary procedure". *Encyclopedia Britannica*. 12 Mar. 2014. URL: <https://www.britannica.com/topic/adversary-procedure> (дата звернення 03.05.2021).
8. Cannon Andrew. Access to Justice. Senate Standing Committee on Legal and Constitutional Affairs. 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/264424194_Access_to_Justice (дата звернення: 15.11.2021).
9. Case of Ankerl v. Switzerland. Application no.17748/91. 23 October 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58067> (дата звернення: 11.12.2021).
10. Case of Bellet v. France, Application № 23805/94, 04.12.1995. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57952> (дата звернення: 11.12.2021).
11. Case of Delcourt v. Belgium, Application № 2689/65, 17.01.1970. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57467> (дата звернення: 11.12.2021).

12. Case of *Dombo Beheer B.V. v. Netherlands*. Application no.14448/88. 27 October 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57850> (дата звернення: 11.12.2021).
13. Case of *Hentrich v. France*, Application № 13616/88, 03.07.1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58040> (дата звернення: 11.12.2021).
14. Case of *Kushoglu v. Bulgaria* Application № 48191/99, 10.05.2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-80482> (дата звернення: 11.12.2021).
15. Case of *Naumenko v. Ukraine*, Application № 42023/98, 10.02.2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-204029> (дата звернення: 11.12.2021).
16. Case of *Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine* 42310/04 Council of Europe: European Court of Human Rights, 21.04.2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-204031> (дата звернення: 11.12.2021).
17. Case of *Poltorachenko v. Ukraine*, Application № 77317/01, 18.01.2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-67988> (дата звернення: 11.12.2021).
18. Case of *Pullar v. United Kingdom*, Application № 77317/01, 22399/93, 10.06.1996. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57995> (дата звернення: 11.12.2021).
19. Case of *Shabelnik v. Ukraine* (№ 2) 15685/11 Council of Europe: European Court of Human Rights, 01.06.2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-188211> (дата звернення: 11.12.2021).
20. Case of *Sovtransavto Holding v. Ukraine*, Application № 48553/99, 25.07.2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-125110> (дата звернення: 11.12.2021).
21. Case of *Strannikov v. Ukraine*, Application № 49430/99, 03.05.2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-68951> (дата звернення: 11.12.2021).
22. Case of *Suominen v. Finland*. Application no.14448/88. 27 October 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57850> (дата звернення: 11.12.2021).
23. Case of *Tregubenko v. Ukraine*, Application № 61333/00, 02.11.2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-67248> (дата звернення: 11.12.2021).
24. Case of *Van De Hurk v. The Netherlands*. Application no.16034/90. 19 April 1994. URL <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57878> (дата звернення: 11.12.2021).
25. Case of *Wierzbicki v. Poland*. Application no.24541/94. 18 June 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60507> (дата звернення: 11.12.2021).

26. Case of *xhoxhaj v. Albania*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-208053%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-208053%22]}) (дата звернення: 11.12.2021).
27. Case of *Yaremenko v. Ukraine* (№ 2) 66338/09. Council of Europe: European Court of Human Rights, 30.04.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-171842> (дата звернення: 11.12.2021).
28. Daan Asser. *Audi et alter am partem: a limit to judicial activity. The Roman Law Tradition* / Ed. By A.D.E. Lewis and D. J. Ibbetson. Cambridge University Press, 1994 (2004). 234 p. + XIII. P. 209–223. P. 217.
29. Edwin Rekosh, Kyra A. Buchko, Vessela Terzieva. *Pursuing the Public Interest: A Handbook for Legal Professionals and Activists*, New York, 2001. URL: <https://www.pilnet.org/public-interest-law-resources/35-pursuing-the-public-interest-a-handbook-for-legal.html> (дата звернення: 15.11.2021).
30. Eekelaar John. Access to justice. *Journal of Social Welfare & Family Law*. 2018. Vol. 40. № 1. P. 101.
31. Elaine Panter, Georgia Harley. Access to Justice Advances Development Goals. *Governance notes*. 2019. № 11. Washington, D.C. : World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/525971549953718000/Access-to-Justice-Advances-Development-Goals> (дата звернення: 10.09.2021).
32. European Court of Human Rights. Case of *Moreira De Azevedo v. Portugal* (Application no. 11296/84). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57645> (дата звернення: 09.05.2021).
33. Fedotov A., Voloshyna M. Reformation of the institutional anti-corruption system in the context of European integration transformation. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2019. № 5 (1). P. 224-232. URL: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-1-224-232> (дата звернення: 09.05.2021).
34. Garth, Bryant G. and Cappelletti, Mauro. Access to Justice : The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. 1978. P. 182–292. URL : <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2140&context=facpub;The> (дата звернення: 20.12.2020).
35. Handbook on European law relating to access to justice. 2016. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_ENG.pdf (дата звернення: 20.12.2020).
36. Hasneziri L. The Adversarial Proceedings Principle in the Civil Process. *European Journal of Marketing and Economics*. 2021. № 4(1). P. 88-102. URL: <https://doi.org/10.26417/548nth20i> (дата звернення: 17.11.2021).

37. Jennifer A Leitch. Having a say: ‘access to justice’ as democratic participation. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1469726/1/04_Access_to_Justice_w_DOI.pdf (дата звернення: 08.09.2021).
38. Jon Robins. Access to justice is a fine concept. What does it mean in view of cuts to legal aid? URL: <https://www.theguardian.com/law/2011/oct/06/access-to-justice-legal-aid-cuts> (дата звернення: 20.12.2020).
39. Julia Bass, W.A. Bogart, and Frederick H. Zemans. Access to Justice for a New Century – The Way Forward. Toronto. Law Society of Upper Canada, 2005. P. 1–18. URL : https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1095&context=faculty_books (дата звернення: 20.10.2021).
40. Kohen M., Schramm B. General Principles of Law. 2017. DOI: 10.1093/OBO/9780199796953-0063 (дата звернення: 20.10.2021).
41. Kola T.F, Vokshi «Civil Procedure». Part I, Edition II. Tirana: the Publishing House «Albas», 2018. P. 32.
42. Maru, Vivek. Access to Justice and Legal Empowerment : A Review of World Bank Practice. Justice and development working paper series; World Bank, Washington, DC. 2009. № 9. P.1–26 URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/18102> (дата звернення: 21.10.2021).
43. Roderick A Macdonald, “Access to Justice in Canada Today” in Julia Bass, WA Bogart and Frederick H. Zemans, eds, Access to Justice for a new Century: The Way Forward (Toronto: Law Society of Upper Canada, 2005) at 19. Proceedings of a conference held in May 2003. URL: <https://static1.squarespace.com/static/511bd4e0e4b0cecdc77b114b/t/548b6124e4b0f598520cadcf/1418420516064/FINAL+-+Annotated+Bibliography+Defining+Access+to+Justice.pdf> (дата звернення: 08.09.2021).
44. Teresa Marchiori. A Framework for Measuring Access to Justice Including Specific Challenges Facing Women. *Report commissioned by UN Women realized in partnership with the Council of Europ.* 2015. P. 5–11. URL: <https://rm.coe.int/1680593e83> (дата звернення: 20.11.2021).
45. UNIDROIT Principles of Transnational Civil Procedure. URL: <https://www.unidroit.org/english/principles/civilprocedure/ali-unidroitprinciples-e.pdf>
46. Yvon Dandurand and Jessica Jahn. Access to Justice Measurement Framework. P. 1–12. URL: https://www.researchgate.net/publication/329881785_Access_to_Justice_Measurement_Framework_Measurement_Working_Group_1. (дата звернення: 10.11.2021).

47. Александров Д. О. Юридична психологія : підруч. ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с. URL: https://pidruchniki.com/13560615/psihologiya/pravova_ideologiya (дата звернення 15.12.2020).
48. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами в першому півріччі 2021 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Analiz_admin_sudi_1pivr2021.pdf (дата звернення: 10.11.2021).
49. Аналіз судової практики. *Верховний Суд. Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/analiz/>
50. Анцупова Т. Верховенство права і справедливий суд. Як втілити ці ідеї у процесі здійснення адміністративного судочинства? *Проблеми законності*. 2020. Вип. 150. С. 354–356.
51. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19.05.2006, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text.
52. Берназюк Я. О. Поняття «розумні строки» в адміністративному судочинстві. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. № 4 (84). С. 150–155.
53. Берназюк Я. О. Принцип змагальності судового процесу як складова права на справедливий судовий розгляд. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3. С. 14–25.
54. Беспалько І. Визначення поняття загальних засад кримінального провадження. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 5. С. 242–246.
55. Боер В. М. Правовая информированность и формирование правовой культуры личности (вопросы теории) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 1993. 22 с. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1171780> (дата звернення 15.11.2021).
56. Божик В. І. Ефективність судової реформи в контексті законодавчої новел щодо суддівського врядування. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-25 жовт. 2019 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 12–13.
57. Бойко В. Ф. Відбувається поступова трансформація сутності суду, який з органу примусу перетворюється на орган захисту прав і свобод людини. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 4. С. 2–12.

58. Боровська І. А. Принцип пропорційності у цивільному судочинстві. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків, 2020. С. 64–67.
59. Боровська І. А., Петровський А. В. Сутність та окремі аспекти правової реалізації принципу пропорційності в позовному провадженні цивільного судочинства. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). С. 44–49.
60. Бояринцева М. А. Реалізація права на касаційне оскарження в адміністративному процесі України. *Правова позиція*. 2018. № 2 (21). С. 28–33.
61. Бояринцева М. А. Характеристика принципів адміністративного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 2. С. 105–108.
62. Брезіна Т. М. Доступ до правосуддя як складова права на судовий захист. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-25 жовт. 2019 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 42–45.
63. Бровко Н. І. Правова інформованість та її вплив на правосвідомість жителів сільської місцевості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 6. Т. 3. С. 146–149.
64. Василевич М. В. Удосконалення правового забезпечення гарантій незалежності судової влади в Україні. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 86–90.
65. Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : ТОВ «Одісей», 2008. 480 с.
66. Верба І. О. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 17. Т. 1. С. 39–42.
67. Верховний Суд у цифрах і фактах за 2020 рік. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Zvit_2020_2.pdf (дата звернення: 01.11.2021).
68. Висновок Amicus Curiae наданий згідно з частиною 3 статті 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» про конституційне подання (№ 1/12-2017 від 12.12.2017) щодо відповідності Конституції України статті 368² Кримінального кодексу України. URL: <https://euaci.eu/ua/what-we-do/resources/vysnovok-amicus-curiae-on-constitutional-court> (дата звернення: 07.12.2021).
69. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого

суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів, Схвалено на 5 засіданні КРЄС (Страсбург, 22–24.11.2004), документ № ССЈЕ (2004), ор. 6. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf (дата звернення: 23.11.2021).

70. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство», Схвалено на 6 засіданні КРЄС (Страсбург, 23–25.11.2005), документ № ССЈЕ (2005), ор. № 7. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_7_2005.pdf (дата звернення: 23.11.2021).

71. Виткаускас Д., Диков Г. Защита права на справедливое судебное разбирательство в рамках Европейской конвенции о защите прав человека. Серия пособий Совета Европы. Воронеж : ООО Фирма «Элист», 2014. С. 39–40. URL: <https://rm.coe.int/16806f1617> (дата звернення: 20.04.2020).

72. Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. *Юридичний вісник*. 2016. № 3. С. 47–50.

73. Владовська К. П., Черевичник К. В. Малозначність справ адміністративної юрисдикції та право на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2020. Вип. 61(1). С. 126–129.

74. Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2010. 19 с.

75. Волошина В. К. Щодо права на ефективний захист у кримінальному провадженні та практики ЄСПЛ. *Часопис Київського університету права*. 2019. №1. С. 225–228.

76. Воронов А. Ф. Эволюция функциональных принципов гражданского процесса : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.15. Москва, 2009. 45 с.

77. Гетманцев О. В., Пацурківський П. С. Поняття принципів цивільного процесу та їх значення у правозастосовчій діяльності суду. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. 2003. Вип. 187. С. 60–65.

78. Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178–186.

79. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 25.12.2021).

80. Грабовська О. Змагальна модель цивільного судочинства: поняття та юридична природа. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 90. С. 54–58.

81. Гражданский процесс : учеб. ; под ред. М. К. Треушникова. Москва : Городец, 2007. 783 с. С. 80.

82. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 132–137.

83. Греца Я. В. Практичні аспекти виконання обов'язку доказування в податкових спорах та їхнє значення для здійснення податкового планування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: *Юриспруденція*. 2019. № 42. Т. 2. С. 20–21.

84. Гречана С. І. Сутність адміністративного судочинства через призму поглядів вчених. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. №1 (39). С. 63–65.

85. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. Москва : Зерцало, 2003. 496 с.

86. Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 20 с.

87. Дейнеко О. В., Дяченко С. В. Імперативно-диспозитивний метод цивільного процесу як форма реалізації принципу диспозитивності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4. Т. 1. С. 112–117.

88. Декларация совещания на высоком уровне Генеральной Ассамблеи по вопросу о верховенстве права на национальном и международном уровнях, принята резолюцией 67/1 Генеральной Ассамблеи от 24.09.2012. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ruleoflaw2012.shtml (дата звернення: 20.09.2021).

89. Демичев А. А., Исаенкова О. В. Принципы гражданского процессуального права современной России. *Jurisprudencija*. 2008. № 2 (104). С. 55–63.

90. Доповідь Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) від 04.04.2011 № 512/2009, схваленої Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року «Верховенство права» (CDL-AD (2011) 003rev). URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 20.04.2020).

91. Драган О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. Вип. 4. С. 222-226. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/35.pdf> (дата звернення: 19.01.2022).
92. Дроздов О. Актуальні проблеми реалізації окремих засад кримінального процесу в провадженні за нововиявленими обставинами. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 156–167.
93. Дрьомов С. В. Проблемні питання кримінально-правового регулювання незаконного збагачення в Україні : Аналітична записка національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/problemni-pitannya-kriminalno-pravovogo-regulyuvannya-nezakonnogo> (дата звернення: 27.17.2021).
94. Дупай Я. М. Правова інформованість суспільства як необхідна умова функціонування правової системи. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 53–56.
95. Дяченко С. В., Пушкарьова Т. М. Принцип права на справедливий суд: елементи розгляду та практика Європейського суду з прав людини щодо України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 90–96.
96. Європейська хартія про Закон «Про статус суддів» від 10.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_236#Text.
97. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : монограф. Львів : Вид. ЛКА, 2007. 208 с.
98. Забезпечення права на справедливий суд в Україні : стан і динаміка руху. *Слово Національної школи суддів України*. 2018. № 2. С. 132-135.
99. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
100. Загальна теорія права : підруч. ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
101. Зеленов А. С. Обов'язковість судових рішень як принцип адміністративного судочинства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3 (90). С. 171–172.
102. Іваненко Т. М. Адміністративно-правове забезпечення доступності адміністративного судочинства як складової верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 176 с.
103. Іванюта Н. В. Щодо принципу справедливості в господарському судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 181–184.

104. Івасин О. Застосування принципу «*jura novit curia*» у судовій практиці верховного суду під час розгляду господарських спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 58–63.

105. Івасин О. Застосування принципу «*jura novit curia*» у судовій практиці верховного суду під час розгляду господарських спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 58–63.

106. Інформація щодо оскаржень рішень станом на 01.10.2021. Офіційний веб-сайт Державної податкової служби України. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/vregulyuvannya-podatkovih/informatsiya-schodo-oskarjen-rishen/516349.html> (дата звернення: 10.11.2021).

107. Іщук Л. П. Особливості розгляду публічно-правових спорів у фіскальній сфері в адміністративному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 2 (31). С. 92–96.

108. Каменков В. С. Суб'єктная доступность экономического правосудия Белоруссии. *Вестник Высшего Хозяйственного Суда Республики Беларусь*. 2008. № 7. С. 5–12.

109. Капинос О. В. Теоретико-правові засади функціонування адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 22 с.

110. Капля О. Обов'язковість судових рішень як принцип адміністративного судочинства України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. Iulie 2017. P. 56–59.

111. Капля О. М. Доступність судового захисту як принцип адміністративного судочинства України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 112.

112. Кіріяк О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 304 с.

113. Кириченко О. В., Хмеленко В. В. Принципи оперативно-розшукового запобігання злочинам : монограф. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 160 с.

114. Ковалів М. В. Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 596 с.

115. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n9497> (дата звернення: 01.11.2021).

116. Колісник С. А. Судові витрати в адміністративному судочинстві: співвідношення понять. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 47. Т. 1. С. 88–93.

117. Комаров В. Основоположні принципи цивільного судочинства. *Право України*. 2018. № 10. С. 14–49.

118. Комаров В. Цивільне процесуальне право України. *Право*, 1999. 309 с.

119. Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 01.11.2021).

120. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.11.2021).

121. Константи́й О. В. Суддівський імунітет як гарантія об'єктивного і неупередженого правосуддя в державі. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 1. С. 44–47.

122. Конституційне подання 47 народних депутатів щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та інших пов'язаних з ними законів України, що зачіпають права та свободи громадян № 04-2/6-353 від 04.08.2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/3_393_2020.pdf

123. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2021).

124. Коржанський М. Й. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Київ : «Атіка», «Академія», «Ельга-Н», 2001. 656 с.

125. Коробка О.С. Проблеми декриміналізації ст. 368² Кримінального кодексу України. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2019. Вип. 3. С. 209–211. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/55.pdf

126. Короед С. О. Проблема реалізації принципу змагальності в цивільному судочинстві. *Судова апеляція*. 2012. № 1. С. 118–122.

127. Корпен А. С. К вопросу о содержании права на доступ к правосудию. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2016. № 2. С. 111–121.

128. Корпен А. С. Право на доступ к правосудию и механизмы его защиты в современном международном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2019. 20 с.

129. Корупція в Україні 2020: розуміння, сприйняття, поширеність / Дослідження НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/doslidzhennya-koruptsiyi/>
130. Корчинський О. І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2019. 19 с.
131. Костюченко О. Ю., Балишев М. В., Сілко М. В. Проблемні питання реалізації функції захисту в кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 8–14.
132. Коханська М. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 14–18.
133. Краткий политический словарь ; сост. и общ. ред. Л. А. О니кова и Н. В. Шишлина. Москва, 1980. 447 с.
134. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27.01.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення: 01.11.2021).
135. Кримінальний кодекс Грузії № 7173 станом на 18.09.2020. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8847/file/Georgia_Criminal_Code_am2020_ru.pdf (дата звернення: 01.11.2021).
136. Кримінальний кодекс Республіки Молдова від 18.04.2002 № 985. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8276/file/Moldova_CC_2002_am2018_ru.pdf (дата звернення: 01.11.2021).
137. Кримінальний процес : підруч. / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.
138. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комен. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Т. 1. Харків : Право, 2012. 768 с.
139. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 25.12.2021).
140. Кройтор В. А. Правові аксіоми в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018 № 32. С. 47–52.
141. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система проблеми сучасної теорії і практики : монограф. Харків : Право, 2020. 672 с.

142. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система проблеми сучасної теорії і практики : монограф. Харків : Право, 2020. 672 с.

143. Кройтор В. А. Проблеми доступності цивільного судочинства в Україні у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності. *Право і безпека*. 2004. № 3'1. С. 98–101.

144. Кузьмук В. Міжнародні принципи та стандарти правосуддя. *Юридична газета*. №30 (424). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/mizhнародni-principi-ta-standarti-pravosuddya.html> (дата звернення: 21.01.2022).

145. Курс цивільного процесу : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

146. Кучинська О. П. Системність принципів кримінального провадження як визначальний фактор їх ефективного регуляторного впливу на кримінально-процесуальні відносини. *Адвокат*. 2017. № 1 (36). С. 7–11.

147. Кучук А. М., Перепьолкін С. М. Принципи права як категорія внутрішньодержавного й міжнародного права. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 3. С. 22–26.

148. Лесько А. О. Право на публічний розгляд справи як дотримання гарантії справедливого судового розгляду. *Держава і право. Серія : Юридичні науки*. 2018. Вип. 81. С. 174–186.

149. Литвин Н. А., Ярош А. О. Адміністративне судочинство як основний засіб захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин. *Наше право*. 2020. № 1. С. 22–27.

150. Лужанський А. В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. 20 с.

151. Лукаш Т. В. Конституційне право на справедливий суд у механізмі правової держави. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. Вип. 1. С. 14–19.

152. Лунін С. В. Змагальність сторін та її зв'язок з іншими конституційними засадами судочинства. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 767–774.

153. Лунін С. В. Змагальність сторін та її зв'язок з іншими конституційними засадами судочинства. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 767–774.

154. Лунін С. В. Поняття принципу змагальності у судовому процесі. *Право України*. 2010. № 3. С. 126–132.

155. Луспенник Д. Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Харків : Харків юридичний, 2005. 432 с.
156. Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 484 с.
157. Малярчук І. А. Шляхи удосконалення вирішення податкових спорів в адміністративному судочинстві. *Lex Portus*. 2017. № 1 (3). С. 124–133.
158. Марочкін І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. *Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи* : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 18–19 квіт. 2002 р.). Київ, Харків : Юрінком Інтер, 2002. С. 31–34.
159. Мартыненко И. Э. Судустройство и судопроизводство по хозяйственным спорам : учеб. Пособ. Гродно : ГрГУ, 2009. 599 с.
160. Матат Ю. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-2 (28). С. 19–23.
161. Махніцький О. І. Конституційно-правові принципи судової влади в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 16-2. С. 33–37.
162. Мельник В. В. Актуальні питання визначення розумності строків в адміністративному судочинстві. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (57). С. 628–630.
163. Мельник-Томенко Ж. М. Принцип верховенства права як універсальна засада адміністративного судочинства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. С. 84–89.
164. Менюк Д. О. Перегляд судових рішень як елемент змісту права на справедливий суд з огляду на практику Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 350–355.
165. Михайленко О. Про систему елементів доступності громадян до правосуддя. *Вісник Академії прокуратури України*. 2007. № 3. С. 39–43.
166. Міжамериканська конвенція проти корупції від 29.03.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_089#Text
167. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.10.2021).
168. Міщенко І. «Суд знає закони» та змагальність сторін: баланс та взаємодія : Презентація. IX Щорічний судовий форум. 2020. 14 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_Mischenko.pdf (дата звернення: 13.05.2021).

169. Мокрицька І. Я. Доступність правосуддя як шлях до забезпечення права на судовий захист у кримінальному процесі: науково-теоретичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 1 (11). С. 1–13. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15miynta.pdf> (дата звернення: 25.10.2021).

170. Монаєнко А. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Юридична газета online*. 09.07.2019. №28–29. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/zlovzhivannya-procesualnimi-pravami-v-administrativnomu-sudochinstvi.html>. (дата звернення: 20.11.2021).

171. Мороз Ю. Гарантування виконання рішень суду про відшкодування податку на додану вартість в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 2. С. 33–40.

172. Наливайко Л. Р., Верба І. О. Міжнародні стандарти забезпечення права на доступ до правосуддя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3. С. 13–17.

173. Настояща У. В. Психологічні аспекти правової свідомості як детермінанти особистості співробітника Державної кримінально-виконавчої служби України. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2018. № 1 (3). С. 182–197.

174. Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» ; за заг. ред. Т.О. Коломосьць, В.К. Колпакова. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 588 с.

175. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України ; гол. ред. В. С. Ковальський. Київ : «Юрінком», 1994. 799 с.

176. Неклеса Ю. В. Перспективи розвитку принципів диспозитивності і змагальності цивільного процесуального права України. *Форум права*. 2010. № 4. С. 667–672.

177. Немировська О. В. Історичний розвиток принципу змагальності сторін у цивільному процесі. *Судова апеляція*. 2006. № 2. С. 81–88.

178. Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : ввтореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1999. 16 с.

179. Нечипоренко М. КСУ: як меншість може «законно» руйнувати Україну. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3125672-ksu-ak-mensist-moze-zakonno-rujnuvati-ukrainu.html>

180. Общая рекомендация Комитета по ликвидации дискриминации в отношении женщин № 33, касающаяся доступа женщин к правосудию (2015) :

URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fGC%2f33&Lang=ru (дата звернення: 21.10.2021).

181. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монограф. Харків : Право, 2008. 304 с.

182. Окрема думка судді Конституційного суду України Сліденка І. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 368-2 Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) (Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_8_0.pdf (дата звернення: 14.02.2021).

183. Ортинський В. Л. Юридичний зміст засади забезпечення права на захист. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 353-355. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/83.pdf (дата звернення: 16.03.2022).

184. Осипов Р. А. Правовая информированность и правосознание граждан: вопросы теории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2018. 26 с.

185. Пащенко К. С. Правове регулювання судових витрат в адміністративному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2012. 20 с.

186. Писаренко Н. Верховенство права в адміністративному судочинстві: від доктринальної ідеї до практичної імплементації. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 25. № 1. 2018. С. 141.

187. Писаренко Н. Б. Верховенство права, конвенційні гарантії справедливого суду та принципи адміністративного судочинства. *Право України*. 2019. № 4. С. 55–76.

188. Писаренко Н. Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 38 с.

189. Пігарева Г. Загальновизначені принципи здійснення правосуддя: міжнародний та національний досвід. *Підприємництво, господарство і право*. № 3. 2017. С. 91–94.

190. Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць Народи з безпеки та співробітництва в Європі від 15.01.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_081#Text

191. Пільков К. М. Особливості предмету доказування в міжнародному комерційному арбітражі. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4(69). С. 150–157.

192. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монограф. Харків : Право, 2008. 240 с.

193. Подорожна Т. С., Білоскурська О. В. Справедливе правосуддя як мета діяльності органів судової влади. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 23–26.

194. Попович О. В. Визнання та дія принципу верховенства права у сфері оподаткування. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2021. Вип. 2 (4). С. 112.

195. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018 у справі № 338/180/17 URL: https://protocol.ua/ru/postanova_vp_vs_vid_05_06_2018_roku_u_spravi_338_180_17/ (дата звернення: 14.11.2021).

196. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 905/1926/16 URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/76596894> (дата звернення: 14.11.2021).

197. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2018 у справі № 905/2260/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78376916> (дата звернення: 14.11.2021).

198. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 569/17272/15-ц URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80116150> (дата звернення: 14.11.2021).

199. Постанова Верховного Суду від 04.12.2019 у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237> (дата звернення: 14.11.2021).

200. Постанова Верховного Суду від 08.06.2021 у справі № 662/397/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967336> (дата звернення: 14.11.2021).

201. Постанова Верховного Суду від 08.08.2019 у справі № 910/21468/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83876202> (дата звернення: 14.11.2021).

202. Постанова Верховного Суду від 10.10.2019 у справі № 753/9947/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85032770> (дата звернення: 14.11.2021).

203. Постанова Верховного Суду від 11.09.2019 у справі № 361/8742/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84876645> (дата звернення: 14.11.2021).

204. Постанова Верховного Суду від 11.09.2019 у справі № 487/10132/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86243059> (дата звернення: 14.11.2021).

205. Постанова Верховного Суду від 12.06.2019 у справі № 487/10128/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541621> (дата звернення: 14.11.2021).

206. Постанова Верховного Суду від 15.07.2019 у справі № 569/8845/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83230316> (дата звернення: 14.11.2021).

207. Постанова Верховного Суду від 16.06.2020 у справі № 145/2047/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90933484> (дата звернення: 14.11.2021).

208. Постанова Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985> (дата звернення: 14.11.2021).

209. Постанова Верховного Суду від 26.06.2019 у справі № 587/430/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573553> (дата звернення: 14.11.2021).

210. Постанова Верховного Суду України від 18.03.2020 у справі № 129/1033/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952196> (дата звернення: 14.11.2021).

211. Постанова колегії суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.02.2019. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79846601> (дата звернення: 17.09.2020).

212. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.09.2022 у справі № 521/12324/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/106426687?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.246774148.1876547400.1667211385-461592332.1665308422 (дата звернення: 17.09.2020).

213. Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 27.02.2018 у справі № 922/3891/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72566561> (дата звернення: 18.11.2021).

214. Потапенко А. Вимога ефективного захисту права у процесуальних документах: погляд з позиції сторін цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 35–42.

215. Пояснювальна записка від 29.08.2019 до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1031&skl=10

216. Права человека при отправлении правосудия : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 20.12.1971 № 2858 (XXVI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_838#Text (дата звернення: 20.09.2021).

217. Президент наголошує на важливості проведення реформи судової системи. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-nagoloshuye-na-vazhливosti-provedennya-reformi-sud-66613>

218. Прилуцький С. В. Мирова юстиція як альтернативна форма реалізації права на справедливий судовий захист. *Судова апеляція*. 2019. № 3. С. 6–16.

219. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=43306 (дата звернення: 20.09.2021).

220. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.

221. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.09.2021).

222. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 20.09.2021).

223. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 48. Ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 20.09.2021).

224. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 07.04.2011 № 3207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3207-17#Text> (дата звернення: 20.09.2021).

225. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Закон України від 04.12.2020 № 1074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-20#n15> (дата звернення: 20.09.2021).

226. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : Закон України від 31.10.2019 № 263-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20#Text> (дата звернення: 20.09.2021).

227. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, щодо приведення національного законодавства у відповідність із

стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18.04.2013. № 221-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-18#Text> (дата звернення: 20.09.2021).

228. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 28.11.2021).

229. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захисту кримінальному судочинстві : постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-03#Text> (дата звернення: 24.10.2021).

230. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09#Text> (дата звернення: 24.10.2021).

231. Про затвердження Регламенту Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Положення про процедуру підготовки, прийняття та оприлюднення постанов пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у новій редакції : засідання Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних від 25.09.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-15#Text> (дата звернення: 28.11.2021).

232. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 20.10.2021).

233. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 20.10.2021).

234. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>

235. Про міжнародні договори : Закон України від 24.06.2004 № 1906-IV. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 10.11.2021).

236. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15.05.2003 № 802-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 30. Ст. 259. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text> (дата звернення: 10.11.2021).

237. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 10.11.2021).

238. Резолюція 1787 (2011) «Виконання рішень Європейського Суду з прав людини». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1188_rez_1787.htm (дата звернення: 10.11.2021).

239. Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації від 02.03.1978 № (78)8. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_3.pdf (дата звернення: 20.09.2021).

240. Рекомендація Комітета Міністрів державтам-членам относительно путей облегчения доступа к правосудию от 14.05.1981 № R (81)7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text (дата звернення: 20.09.2021).

241. Рішення Верховного Суду від 02.09.2019 по справі № 520/3939/19 (№ Пз/9901/10/19). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/inshe/zrazkovi_spravu/zs_9901_10_19_520_3939_19 (дата звернення: 10.11.2021).

242. Рішення Верховного Суду України від 30.03.2018 по справі № 812/292/18 (Пз/9901/22/18). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/inshe/zrazkovi_spravu/rish_2018_03_30_812_292_18 (дата звернення: 10.11.2021).

243. Рішення ЄСПЛ від 08.07.1986 у справі «Lithgow and Others v. the United Kingdom». URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1986/8.html> (дата звернення: 20.04.2020).

244. Рішення ЄСПЛ від 28.05.1985 у справі «Ashingdane v. the United Kingdom». URL: [https://npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v\[1\].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf](https://npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v[1].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf) (дата звернення: 10.09.2020).

245. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 у справі № 1-33/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504> (дата звернення: 10.05.2021).

246. Рішення Конституційного Суду України від 14.12.2011 № 19-рп/2011 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11#Text> (дата звернення: 10.05.2021).

247. Рішення Конституційного Суду України від 23.05.2001 № 6-рп/2001. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-01#Text> (дата звернення: 10.05.2021).

248. Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 № 6-зп у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97> (дата звернення: 20.04.2020).

249. Рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 № 9-зп у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97> (дата звернення: 20.04.2020).

250. Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03> (дата звернення: 20.12.2020).

251. Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України від 26.02.2019 № 1-п/2019 (справа № 1-135/2018(5846/17). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#n68> (дата звернення: 20.12.2020).

252. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27.10.2020 № 13-п/2020 (справа № 1-24/2020(393/20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text> (дата звернення: 20.12.2020).

253. Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 06.10.2011 у справі № 2-1715/2011. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18958673> (дата звернення: 20.12.2020).

254. Рішення Рівненського районного суду Рівненської області від 29.05.2008 у справі № 2-326/2008. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1948116> (дата звернення: 20.12.2020).

255. Рішення Центрального районного суду м. Сімферополя від 04.04.2012 у справі № 2-2153/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22443850> (дата звернення: 20.12.2020).

256. Розбіжні думки судді Сергія Головатого у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України (справа № 1-135/2018(5846/17) (Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb02d710-19#n2> (дата звернення: 20.12.2020).

257. Розбіжні думки судді Сергія Головатого у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України (справа № 1-24/2020(393/20) (Рішення Конституційного Суду України від 27.10.2020 № 13-р/2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na13d710-20#Text> (дата звернення: 20.12.2020).

258. Рябовол Л. Т. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі: питання теорії та практики. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 111–115.

259. Рябцева Е. В. Международно-правовые гарантии и пределы реализации права на доступ к правосудию. *Евразийская адвокатура*. 2016. № 6 (25). С. 76–82.

260. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монограф. Харків : Право, 2010. 256 с.

261. Сердюк В. Недоторканність суддів та її значення для здійснення правосуддя. *Юридичний вісник України*. 2008. № 18. С. 45. URL: <http://www.yuricom.kiev.ua/uvu/>

262. Скрипченко В. Гласність та відкритість судового процесу в системі принципів адміністративного судочинства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 121–125.

263. Скрипченко В. О. Принципи адміністративного судочинства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Тернопіль, 2020. 18 с.

264. Скупінський О. В. Право на справедливий суд крізь призму рішень ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 2. С. 170–180.

265. Славко А. С., Василенко В. О. Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 206–212.

266. Справа «East/West Alliance Limited» проти України» (заява № 19336/04) : Рішення Європейського суду з прав людини від

23.01.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text (дата звернення: 01.11.2021).

267. Справа «Бізнес Супорт Центр проти Болгарії» (заява № 6689/03) : Рішення Європейського суду з прав людини від 18.03.2010. URL: <https://taxlink.ua/ua/court/sprava-biznes-support-centr-proti-bolgarii/>.(дата звернення: 10.11.2021).

268. Справа «Булвес» АД проти Болгарії» (заява № 3991/03) : Рішення Європейського суду з прав людини від 22.01.2009. URL: <http://www.krapka.org.ua/рішення-євросуду-булвес-ад-проти-болг/> (дата звернення: 10.11.2021).

269. Справа «Інтерсплав проти України» (заява № 803/02) : Рішення Європейського суду з прав людини від 09.01.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_194 (дата звернення: 10.11.2021).

270. Справа «Меріт проти України» (заява № 66561/01) : Рішення Європейського суду з прав людини від 30.03.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110 (дата звернення: 20.11.2021).

271. Справа «Серков проти України» (заява № 39766/05) : Рішення ЄСПЛ від 07.07.2011. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00264.html (дата звернення: 10.11.2021).

272. Справа «Смірнов проти України» (заява № 36655/02) : Рішення Європейського суду з прав людини від 08.11.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_440#Text(дата звернення: 01.11.2021).

273. Справа «Сокоор проти України» (заява № 49009/07) : Рішення Європейського суду з прав людини від 09.12.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_837#Text (дата звернення: 01.11.2021).

274. Справа «Терем ЛТД, Чечеткін та Оліус проти України» (заява № 70297/01) : Рішення Європейського суду з прав людини від 18.10.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_444 (дата звернення: 10.11.2021).

275. Справа «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06) : Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 14.10.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 10.11.2021).

276. Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» (заява № 40450/04) : Рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479 (дата звернення: 10.11.2021).

277. Стандарти справедливого правосуддя (міжнародні та національні практики) / кол. авт. ; под. ред. Т. Г. Морщаковой.

- Москва : Мысль, 2012. 584 с. URL : <https://www.litmir.me/br/?b=670146&p=8> (дата звернення: 20.04.2020).
278. Статут ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
279. Степашко О. І. Рішення адміністративного суду у податкових спорах: поняття, зміст, види. *Наше право*. 2013. № 13. С. 48–53.
280. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : учеб. Т. 1. Москва : Наука, 1968. 470 с.
281. Теліпко В. Е. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України ; за ред. Ю. Д. Притики. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 696 с.
282. Терентьева Л. В. Общеправовая презумпция *jura novit curia* и отраслевая презумпция *jura aliena novit curia* международного гражданского процесса. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2018. № 3. С. 195–213.
283. Тертишник В., Макушев П. Диспозитивність та змагальність в юридичному процесі. *Юридичний вісник Причорномор'я*. 2011. № 2. С. 70–79.
284. Тильчик В. В. Теоретико-методологічні та правові засади вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 32 с.
285. Тимченко Г. П. Змагальність у цивільному процесуальному праві: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник господарського судочинства*. 2004. № 4. С. 159–164.
286. Тимченко Г. П. Змагальність як правовий звичай у цивільному судочинстві. *Вісник господарського судочинства*. 2004. № 2. С. 231–235.
287. Тимченко Г. П. Принцип змагальності в судочинстві України: історичний і теоретичний аспект. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 316–322.
288. Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 306–317.
289. Тільман Гоппе. Про що говорять гроші. ЄСПЛ позбавляється від корумпованих суддів. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/mign_standart/2021_03_12_espl_suddi
290. Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2013. № 1086. Вип. 2. С. 65–68.

291. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 28.10.2021 № 127. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309>

292. Удосконалення організаційно-правових процедур вирішення податкових спорів: фінансово-правовий аспект та механізми стягнення фіскальних платежів : наук. вид. ; за заг. ред. О. В. Драган. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2020. 110 с.

293. Ухвала Верховного Суду від 08.07.2019 у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82860902>

294. Ухвала Верховного Суду від 23.09.2019 у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84454017> (дата звернення: 10.11.2021).

295. Ухвала Верховного Суду України від 29.03.2021 у справі № 826/1432/17 (адміністративне провадження №К/9901/7546/21) : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904641> (дата звернення: 10.11.2021).

296. Ухвала Верховного Суду України у справі № 6-10019св07 від 25.07.2007. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/844047> (дата звернення: 10.11.2021).

297. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 23.02.2016 у справі № К/800/14308/15 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56155594> (дата звернення: 01.11.2021).

298. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі № 6-14860св11 від 07.12.2011. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20204784> (дата звернення: 01.11.2021).

299. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.01.2015 у справі № 6-42397св14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42825100> (дата звернення: 01.11.2021).

300. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10.06.2015 у справі № 6-7202св15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/44826782> (дата звернення: 01.11.2021).

301. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.01.2015 у справі № 6-42397св14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42825100> (дата звернення: 01.11.2021).

302. Ухвала Другого апеляційного адміністративного суду від 18.10.2021 у справі № 520/10538/21 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100368886> (дата звернення: 10.11.2021).

303. Ухвала Кіровоградського окружного адміністративного суду від 03.05.2019 у справі № 340/1065/19 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81511015> (дата звернення: 20.11.2021).

304. Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду від 17.08.2016 у справі № 876/5949/16 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/59761060> (дата звернення: 01.11.2021).

305. Ухвала про відкладення розгляду адміністративної справи Черкаського окружного адміністративного суду від 18.01.2021 у справі № 580/172/20 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94197798> (дата звернення: 01.11.2021).

306. Ухвала про відкладення розгляду справи Рівненського окружного адміністративного суду від 08.06.2021 у справі №460/2355/21 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97526714> (дата звернення: 01.11.2021).

307. Ухвала про перехід з спрощеного провадження в загальне позовне провадження Львівського окружного адміністративного суду від 22.02.2021 у справі № 380/1189/21 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95035254> (дата звернення: 01.11.2021).

308. Ухвала про стягнення штрафу Львівського окружного адміністративного суду від 22.06.2018 у справі №813/3211/16 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75045013> (дата звернення: 20.11.2021).

309. Ухвала Третього апеляційного адміністративного суду від 01.10.2020 у справі № 280/597/19 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91914886>. (дата звернення: 10.11.2021).

310. Ухвала Чернівецького окружного адміністративного суду від 28.09.2021 у справі № 600/4152/21-а : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99936227> (дата звернення: 01.11.2021).

311. Филипчик Р. И. Конституционное право граждан на судебную защиту в Республике Беларусь : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. Минск, 2008. 18 с.

312. Фідря Ю. Незалежність суду як основний елемент права на справедливий суд. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 166–170.

313. Фокин Е. Эволюция идей доступности правосудия в правовой науке и практике Европейского Суда по правам человека. *Международное правосудие*. 2018. № 4 (28). С. 97–112.

314. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : Видавець Фурса С.Я., КНТ, 2005. 256 с.
315. Христинченко Н. П. Роль Європейського суду з прав людини у забезпеченні належного та ефективного захисту на справедливий суд в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 82–88.
316. Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 346–350. URL : <https://bit.ly/ZALKO>
317. Цвіркун Ю. І. Про удосконалення виконання судових рішень центральною виборчою комісією України. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 4 (18). С. 92–100.
318. Цивільний процес : навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 293 с.
319. Цивільний процес України. URL: https://pidru4niki.com/2008021546340/pravo/tsivilni_protseualni_pravovid_posini
320. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комен. / С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2008. 840 с.
321. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 25.12.2021).
322. Шевчук П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 1. С. 30–33.
323. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посіб. у 3 кн. Кн. 1. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 320 с.
324. Юдківська Г. Ю. Допустимість доказів як одна з гарантій справедливого судового процесу відповідно до статті 6 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 2. С. 29–38.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ ТА
ПРОБЛЕМИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ СУДАМИ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора
Кириченка Олега Вікторовича

